

ISMERTETÉS ÉS BÍRÁLAT

Fényes Imre: Fizika és világnézet¹

Napjainkban a szakemberek — fizikusok és filozófusok — és a laikus nagyközönség egyaránt széleskörűen érdeklődik a fizikával kapcsolatos világnézeti, filozófiai kérdések iránt. Közismert azonban, hogy e problémák elmélyült megértése (megoldásukról nem is beszélve) mindkettőjükénél — elsősorban a két tudományág gyökeresen eltérő szemléletmódja miatt — számottevő nehézségbe ütközik. Kétségtelen, hogy a fizikai megismerés során felvetődő filozófiai problémák megoldásához, sőt egyáltalán ahhoz, hogy akárcsak érdemi vita folyhasson a fizikusok és filozófusok között, kölcsönösen meg kell ismerkedniök egymás szemléletmódjával, fogalomrendszerével. Míg azonban a fizikusoknak számos olyan filozófiatörténeti munka áll rendelkezésükre, amelyben a történeti áttekintés mellett a filozófiai gondolkodás mikéntjének és történeti fejlődésének analízise is megtalálható, addig a fizika gondolatvilágát bemutató irodalom igen szűkösen mondható. Ezért tekinthetjük hézagpótlónak Fényes Imre könyvét, mely kifejezetten a filozófiai mondanivaló szempontjából ad áttekintést az egyes fizikai diszciplínákról, gondolatvilágukról, fogalomrendszerükről.

Azon túl, hogy Fényes Imre könyve reális szükségletet elégít ki, legdöntőbb pozitívumának azt tartjuk, hogy nem esett abba a hibába, amelybe a hasonló írások rendszerint szoktak, hogy ti. a fizikával kapcsolatos filozófiai problémákat elsősorban a modern fizikai diszciplínák kapcsán tartják kifejthetőnek. Igaz ugyan, hogy a fizika aktuális filozófiai problémái valóban a kvantumelmélettel, a relativitáselmélettel és az elemírészek elméletével kapcsolatosak, a modern problémák megértésének alapfeltétele azonban a klasszikus fizikai gondolkodásmód, a klasszikus fizikával kapcsolatos filozófiai kérdések jó megértése. Határozottan az a véleményünk, hogy ha valaki gondosan áttanul-

mányozza ezt a könyvet, jobban fogja érteni a modern fizikai gondolkodásmódot s jobb alapja lesz a mai fizikával kapcsolatos filozófiai problematika megértéséhez, mint ha több olyan könyvet olvasna el, melyek csak a modern diszciplínákkal foglalkoznak, jóllehet itt a kvantumelmélet és a relativitáselmélet együttesen sem foglalnak el többet negyven oldalnál.

Mielőtt a könyv részletes ismertetésére térnénk, három kérdéssel kell előzetesen foglalkozni. Teljesen egyetértünk a szerzőnek az előszóban kifejtett véleményével, hogy ebben a könyvben öncélú fizikai ismeret nyomokban sem szerepel, s hogy a könyv a fizikát „segédtudományként” tárgyalja, mint a tudományos világnézet egyik szükséges alapját. Szükségesnek tartjuk azonban leszögezni, hogy Fényes könyve mégsem filozófiai könyv; okfejtései alapvetően a fizika gondolkodáskörében mozognak, s célja annak vizsgálata, hogy az emberiség eddigi fizikai ismeretei mivel járulnak hozzá világképünk kialakításához. Ezt azért tartottuk szükségesnek megjegyezni, mert az egyes fejezetek alcímében megjelölt problémakörök (Az anyag létezési formái és létezési módja; Az anyag megjelenési formái; A természeti folyamatok iránya; Az anyag kimeríthetetlensége; Az okság elve), jóllehet valóban részét képezik az általános filozófiai problematikának, e könyvben mind felvetésüket, mind pedig kifejtésüket illetően megmaradnak a fizikai világkép általánossági színvonalán. Ez azonban nem fogyatékosága, hanem pozitívuma a könyvnek, mivel csakis ilyen módon kerülhető el a fizika filozófiai problémáinak tárgyalásánál oly gyakori hiba, hogy a szerzők okfejtéseik során hol a fizika, hol pedig a filozófia fogalomkörében mozognak. A szóban forgó problémák filozófiai szintű elemzése — a könyvben foglaltak alapos megértése után — már a szakfilozófusok feladata, akiknek munkájuknál természetesen más szaktudományok

¹ Kossuth, 1966. 220 o.

idevonatkozó eredményeit is figyelembe kell venniük.

A másik kérdés a könyvben alkalmazott matematikai apparátust érinti. Talán a könyvet végiglapozva szemre soknak tűnik a matematika; olvasás közben azonban meggyőződhetünk arról, hogy úgy szólván egyetlen felesleges szimbólum sincs benne. A könyv feladata ugyanis egyebek között a fizika formális-logikai szerkezetének megismertetése, valamint a matematika szerepének feltárása a fizikai megismerésben. El kell ismerni, hogy a szerző kellő önmérsékletet tanúsított a matematikai formalizmus alkalmazásában; kétségtelen, hogy a meglevő formalizmus csökkentése már a tartalmi megértés rovására menne. Mindamellet az is meg kell jegyezni, hogy a szerző az előszóban tett ígérését, miszerint legbonyolultabb matematikai eszközül az elsőfokú egyenletrendszereket fogja alkalmazni, csak formai vonatkozásban teljesítette, fogalmilag nem, hiszen implicit differenciálás és integrálás is előfordul a könyvben.

A harmadik kérdés a tárgyalásmód koncepcióját illeti. Igen szerencsés gondolata a szerzőnek, hogy az egész tárgyalást a megmaradási tételekre építi; aligha lehetett volna más módszert találni, amely a különböző fizikai diszciplínák ennyire egységes nézőpontú tárgyalását biztosította volna.

A könyv öt fejezetből áll. Az első fejezet (A fizikai fogalmak általános jellemzése) a könyv egyik legsikerültebb része. Amellett, hogy részletesen tárgyalja a fizikai események leírásában szereplő alapvető mennyiség típusok mérésének, valamint a matematikai kifejezésükre szolgáló formalizmusnak a lényegét, olyan szempontokra is kitér, melyek a következő fejezetekben található tulajdonképpeni fizikai-világnézeti mondanivaló megértését igen megkönnyítik. Azzal, hogy a különböző fizikai mennyiség típusokat (skalár, vektor, tenzor) a koordináta-rendszer különféle elmozdulásaival szembeni viselkedésük alapján határolja el, folyamatos átmenetet teremt a fizikai-világnézeti problémák tárgyalásához, mivel ezeknek is központi problémájuk a megmaradási tételeket kifejező mérlegegyenletek viselkedése a koordináta-transzformációk esetén. Általában a vonatkozási rendszer fogalma fontos szerepet játszik az egész tárgyalás során, s aligha tévedünk, ha úgy véljük, hogy a könyv egyik legfontosabb világnézeti mozzanata annak a problémának a tárgyalása, hogy hogyan lehet a vonatkoztatási rendszertől függő, viszonylagos paraméterekkel a fizikai valóság objektív lényegét leírni, illetve hogyan kell a fizikai

megismerésben értelmezni az abszolút-relatív viszonyt.

A második fejezetben (Megmaradási tételek. A tömegpont klasszikus mechanikája) kerül sok a fizika alapvető fogalmának (tér, idő, sebesség, gyorsulás, impulzus, erő stb.) tárgyalására a legegyszerűbb fizikai „rendszer”, a tömegpont mozgása, kölcsönhatásai alapján, s itt ismerkedünk meg a fizikai jelenségek leírásának mikéntjével is. Ugyancsak e fejezetben nyerne megfogalmazást a klasszikus fizika megmaradási tételei is. Világnézeti vonatkozásban érdekes, ahogyan a szerző a klasszikus mechanika okság-determinizmus szemléletét a teleológiaiával összehasonlíttja (nevezetesen, hogy minden mechanisztikus determinista skéma átrendezhető teleológiai skémává), s így rámutatva a mechanisztikus determinizmus világnézetileg problematikus voltára, mintegy előkészíti az olvasót a negyedik és ötödik fejezetben kifejtett statisztikus szemléletmód szükségességére.

A klasszikustól lényegesen eltérő modern fizikai szemléletmódra való előkészítést célzó törekvés a harmadik fejezetben (Jellegzetes fizikai rendszerek) is folytatódik. Itt ugyanis a pontrendszerek tárgyalása során nyomatékosan hangsúlyozza a szerző a rendszerek energetikai egységét, ami által valójában az individualitásnak a mikrofizikában tapasztalt problémáira készíti elő az olvasót. E fejezet világnézeti vonatkozásban legfontosabb része az elektromágneses tér tárgyalása. A szerző módszeres és konkrét okfejtéssel kimutatja, hogy a fizikai terek mindazon attribútumokkal rendelkeznek, amelyek alapján a köznapi és a klasszikus tudományos szemlélet a testeket anyagnak tekintette; így elkerülhetetlen a következtetés, hogy maguk a fizikai terek is az anyag sajátos megjelenési formái. Sajátosságuk éppen az említett alapvető anyagi attribútumokon túlmenő tulajdonságaik következménye. Általában nem helyeselhetjük, ha konkrét fizikai tapasztalatot közvetlenül filozófiai szintre általánosítanak, adott esetben azonban egyet kell értenünk a szerzővel, hogyha a testek és a terek fizikai vonatkozásban egyenrangú realitást képviselnek, úgy szembeállításuk filozófiai síkon sem jogosult. Nyilvánvaló, hogy a testek és terek egyenértékűségének kimutatásával a szerző a mechanisztikus szemlélettel ellentétben a dialektikus materialista anyagfelfogást tekinti a fizikai tapasztalatokkal összhangban levőnek.

A negyedik fejezet (Termodinamika) kétségtelenül a könyv legjobban, legelmélyültebben kidolgozott része. Ennek ellenére e fejezet megértése kíván az olva-

sótól legtöbb türelmei, a benne szereplő fogalmak nagyfokú elvontsága miatt. Megéri azonban a fáradságot, mert e fejezetben olyan alapvető filozófiai kérdésre kaphat (fizikai vonatkozásban) feleletet az olvasó, mint az anyag önmozgása, az anyag és mozgás elszakíthatatlansága. Ezen túlmenően e fejezetnek világnézeti vonatkozásban figyelemre méltó része a véletlen kölcsönhatások fizikai szerepének tárgyalása, melynek során a szerző egy klasszikus diszciplínán (a termodinamikán) mutatja meg a statisztikus jelleg objektív alapjait, s ezzel újból csak a mikrofizikai tapasztalatok, illetve szemléletmód megértését segíti elő. Igen lényegesnek tartjuk a szerző azon konklúzióját, hogy ha az atomi méretekben lejártszódo egyes folyamatok mechanisztikusan determináltak lennének — amint azt a klasszikus fizikai szemléletben állították —, statisztikus hőelméletről (és általában statisztikus diszciplínáról) egyáltalán nem beszélhetnénk. Ezzel nyilvánvalóan elveti a klasszikus fizika (és filozófia) antropomorf véletlen-felfogását.

A relativitáselmélet alapvető mondanivalójának kifejtése — a szokásoknak megfelelően — a klasszikus fizikáról szóló fejezetekben található. A mikrofizikának, pontosabban a kvantumelméletnek a szerző külön fejezetet szentel. Az ötödik fejezet (Kvantumelmélet) igen szűk terjedelme ellenére jól megoldja a klasszikustól lényegesen eltérő mikrofizikai szemléletmód bemutatását, mégpedig mind egzakt, mind pedig „szemléletes” formájáét. Ez nyilván annak köszönhető, hogy a szerző az előző fejezetekben tudatosan törekedett a kvantumfizikai anyagszemlélet megértésének előkészítésére. Szerencsésnek tartjuk, hogy a szerző a részecske-hullám dualizmus helyett elsősorban a kvantáltság és folytonosság dialektikus egységéről beszélt. Ezzel ugyanis az általános fizikai szemléletmód kérdéseire irányítja a figyelmet

a két konkrét klasszikus fizikai kép mikrofizikai alkalmazhatóságának problémája helyett.

Néhány probléma is akad a könyvben, amelyet meg kell említeni. Bár a könyv alapvető mondanivalója éppen az anyag megjelenési formái gazdagságának megmutatása — ellentétben a klasszikus felfogással, mely a tömeget tekintette anyagnak —, helyenként a szerző is vét e törekvés ellen. Vajon helyes-e a tömeget egymagában az anyagmennyiség mértékének tekinteni, mikor az a relativisztikus fizikában változó mennyiség; maga a szerző is hangsúlyozza, hogy a tömeg és az energia — bár közös megmaradási törvény érvényes rájuk — nem azonosak. Nem világos, mit ért a szerző azon, hogy adott esetben „maga az anyag áramlik”. Az anyag, ha elvonatkoztatunk minden konkrét attributumától, filozófiai kategória, s sincs értelme az ilyen értelemben vett anyag áramlásáról beszélni. A szerző itt nyilván az általa kémiai anyagnak nevezett konkrét megjelenési forma áramlására gondol, ám akkor arról is kell beszélni. Továbbá teljesen igaz az, amit a szerző a matematikával szembeni vádakodásokról mond, de elégtelen. Vannak ugyanis, akik valóban túltérkelik a matematika szerepét a fizikai megismerésben, és ebből helytelen „filozófiai” következtetéseket vonnak le. Erről is szólni kellene.

Mindezek a problémák természetesen nem érintik a könyv alapvető értékeit, mint ahogyan az sem érinti, hogy részben magában a formalizmusban (indexek, felhuzások, koordináta jelölések), részben a formalizmus és a hozzátartozó magyarázó szöveg összhangjában sajnálatos módon néhány hiba maradt, melyek önmagukban ugyan nem jelentősek, de a laikus olvasó számára amúgyis nehéz megértést zavarhatják. Mindezek a fogyatékoságok egy esetleges újabb kiadásban korrigálhatók.

Müller Antal

A munka szerepének szociológiai vizsgálata¹

A munka sokféle tudományos vizsgálatnak tárgya, a legkülönbözőbb — közgazdasági, jogi, pszichológiai, fiziológiai stb. — oldalakról s módszerekkel elemzik. De akármilyen nézőpontból is vizsgáljuk, az egyik lényeges tanulság mindig az, hogy mind az egyes emberek, mind a különböző kollektívák gazdasági, termelési tevékenységének eredményessége a gazdasági té-

nyezők mellett igen nagy mértékben függ a tudati tényezőktől, attól, ahogyan felfogják és értelmezik mindazt, ami munkájuk során őket közvetlenül körülveszi, ahogyan munkájukban alkalmazkodni képesek a környezetükhöz. A munka szociológiai elemzése alapvetően e tudati viszonyok hatásának, a gazdasági viszonyoktól való függőségüknek a vizsgálatából indul ki.

¹ Hegedüs András és Márkus Mária: Ember — munka — közösség. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966. 300 o.

Ennek az elméleti kiindulópontnak a gyakorlatban való alkalmazására tett kísérletet Hegedüs András és Márkus Mária *Ember — munka — közösség* c. írása, amely az MTA Szociológiai Kutató Csoportja által végzett kutatások tapasztalatairól számol be.

A könyv — néha egészen jegyzőkönyvszerű pontossággal, aprólékos részletekbe menően — több évi és több irányú kutatómunkáról ad számot. Így egyes fejezetei önálló tanulmány jellegét viselik magukon, e tanulmányokat azonban egységbe ötvözi a szerzők nagyon tudatos és következetes koncepciója a marxista munkaszociológia tárgyról, s az, ahogyan kutatásaik témáját és metodikáját e koncepciónak megfelelően megválogatják. Épp ezért, ha Hegedüs András és Márkus Mária könyvéből nem is lehet szert tenni rendszeres és átfogó ismeretekre a munkaszociológiáról, de jól nyomon követhető és elsajátítható belőle, hogy egy a valóságnak megfelelő helyes elméleti koncepciót hogyan lehet sokoldalúan, a gyakorlati kutatások során gyakran váratlanul felbukkanó, ellentmondásosnak tűnő jelenségek értelmezésében következetesen alkalmazni. Úgy véljük, a könyvnek ez az elsődrendű érdeme mind a gyermekeipőben járó marxista szociológia, mind a szinte semmiféle tradícióval nem rendelkező hazai szociológiai kutatások fejlődése, fejlesztése szempontjából.

Az egyes tanulmányok alapanyagát képező vizsgálatok, felmérések lebonyolítási technikája több esetben magán viseli a tapogatódzás és a kezdetlegesség jegyeit. Ez jórészt objektív körülményekkel magyarázható, részben az ilyen jellegű felmérések meglehetősen magas költségeivel, részben pedig azzal, hogy a nyugati szociológiai kutatásokban jól bevált módszereket csak a legnagyobb óvatossággal lehet szocialista viszonyok között alkalmazni, mivel éppen a kutatások alapproblémája — a termelési tevékenység gazdasági és tudati tényezőinek összefüggései — mindkét tényező oldaláról más vetületben jelentkeznek a kapitalista, illetve a szocialista gazdasági és irányítási rendszerben. Így a kezdetlegesség és tapogatódzás bizonyos szempontból előnyére is szolgál a munkának, mert egyben a mi valóságunknak megfelelő adekvát módszerek kikísérletezése is. Ugyanakkor a felmérések eredményeinek számszerű bemutatása s értelmezése hozzájárulhat a különösen az ipari üzemek műszaki, személyzeti vezetői vagy munkaügyi problémákkal foglalkozó szakemberek számára hasznos ilyen jellegű kutatások iránt még mindig nem elég intenzív társadalmi érdeklődés felkeltéséhez.

A munka szociológiai funkciói

A munkaszociológia szakirodalma több meghatározást ismer a munka szociológiai és gazdasági funkciói megkülönböztetésére. Ezek a meghatározások általában utalnak arra, hogy „a társadalmi feltételek hatnak a munka motívumaira, folyamataira, intenzitására és eredményeire”, arra, hogy „a munkának társadalmi következményei vannak” stb., ahhoz azonban túl tágak, hogy szocialista gazdálkodási és irányítási rendszerben folyó munkaszociológiai kutatásoknak konkrét programot adjanak. Ezért tartjuk igen fontosnak a szerzőknek azt a törekvését, hogy a munka *szocialista viszonyok közötti* szociológiai funkcióit mindeken felül elméletileg tisztázzák, ami azután alapul szolgálhat konkrét kutatásaik munkahipotéziseinek kialakításához. A szocialista társadalomban végzett munkának a következő négy fő szociológiai funkcióját különböztetik meg:

- a) a munka mint az egyén emberi-társadalmi lényegének kifejlesztője,
- b) a munka mint társadalmi réteg (struktúra-) képző faktor,
- c) a munka mint az egyén társadalmi munkaszervezetbe való bevonásának eszköze,
- d) a munka mint bizonyos fajta társadalmi élményt adó kiscsoportok formálója.

Nem érintve azt a problémát, hogy e felsorolás teljes-e vagy sem, úgy véljük, hogy a szerzők mindenesetre négy olyan fő funkciót ragadtak meg, melyek szocialista viszonyok között alapvetők, jól felismerhetők, s konkrét megnyilvánulásaik mérhetők. Így pl. társadalmunkban valóban tömegesen találkozhatunk a munkához való viszony megváltozásával, amelynek fontos mozzanata a munkával való identifikáció, a munkától való elidegenedés felszámolódása, az örömet nyújtó, humanizáló munkatevékenység. Ugyanakkor viszont, bármennyire is igaz az, hogy a szocialista társadalomban a munkamegosztásban elfoglalt helyet nem a születés szabálya, még mindig jelentős különbségek vannak az egyes társadalmi rétegek anyagi helyzetében, értékkiteleiben és társadalmi normáiban — a munka szociológiai vizsgálata során tehát nem hagyható figyelmen kívül, hogy a munkamegosztásban betöltött hely, valamint az egyes társadalmi rétegek közötti különbségek egyaránt szerepet játszanak a tudati és ideológiai viszonyok formálásában.

A polgári szociológiákban általában elhanyagolt a munkakollektívák, az ún. szekunder közösségek hatásának vizsgálata. Szocialista termelési viszonyok

között viszont éppen ez a vizsgálat az idő-szerű, mert konkrét segítséget adhat a termelési egységek vezetőinek a munkakollektívák „miénk”-tudatának kialakításában, mind a szociológiai vizsgálatok, mind a mindennapos gyakorlat ráirányítja a figyelmet a munkamegosztás során kialakuló primer csoportok fontosságára is, arra, hogy ezek a kisebb munkacsoportok, munkakollektívák az egyén társadalmi élményszerzésének, a társasélet iránti szükséglete kiélésének rendkívül fontos forrásai, formái.

Hegedüs András és Márkus Mária munkája többek között azért is hasznos és érdekes, mert szocialista termelési viszonyainknak e konkrét elemzéséből indultak ki, ennek alapján alakították ki kutatásaik tematikáját és módszertanát, s ezzel egyben a munkaszociológiai kutatások olyan programját jelölték meg, amely, úgy véljük, más szocialista országok viszonyai között is jól megvalósítható, alkalmazható.

A munka humanizációja

A szerzők elméleti fejtegetéseinek és gyakorlati kutatómunkájának egyaránt egyik alapvető kiindulópontja a munka humanizációja mint a szocialista viszonyok közötti munka egyik legfontosabb szociológiai jellemzője, amelyet a készségek kifejlesztése és az alkotó energiák kiélése csak együtt valósíthat meg. A termelő-eszközök és a termelőkenység kapitalista viszonyok között bekövetkezett fejlődése s a képességek és szükségletek körének ezzel járó kiszélesedése lehetővé tehetné, hogy a munka mint tevékenység megszűnjék az embertől elidegenedett lenni, és olyan tevékenységgé váljék, amely közvetlenül fejleszti az emberek képességeit, szükségleteit, míg végül maga is életszükségletté válik. A munka humanizációja azonban hosszú és bonyolult folyamat. Először is mélyreható össztársadalmi és technikai változások szükségesek hozzá, közülük legfontosabb a termelési eszközök magántulajdonának megszüntetése. De az átmeneti szakaszban, a szocializmusban aktualizálódó részfolyamata sem mentes még az elidegenedés maradványaitól. Erre utal a jelenlegi munkamegosztás néhány társadalmilag negatív következménye, továbbá az áruviszonyok létezése is. Az embereknek a társadalmi munkamegosztás keretei közötti szabad mozgását nem akadályozó társadalmi viszonyok, továbbá az anyagi jólét jelentős emelkedését és a munkaidő lényeges csökkenését lehetővé tevő termelőkenység csak a termelőerők

jelenlegi szintjének nagyon jelentős meghaladása útján érhető el. A konkrét körülmények között a szocialista társadalom adott fejlettségi fokán a szerzők az embermunka jelenlegi viszonyának három alap-típusát különböztetik meg: a bér munkás, a „szubbotnyik” és a humanizált típust.

A szocialista társadalmak létrejöttékor a termelőerők adott színvonala mellett még nagymértékben megőrződik a munka gazdasági kényszer jellege, átöröklődik a bér munkás típusú munkaviszony, amely nem egyszerűen a kapitalista múlt maradványa, hanem az áruviszonyok fennmaradásának következménye. Bizonyos értelemben érvényesül még a bér munkásöntudat is. A szocialista termelési viszonyok mindennek ellenére újfajta munkaviszonyt alakítanak ki, amelyben a társadalmi érdek fontos motívummá válik a munkatevékenység során. Ez az újfajta munkaviszony tükröződik az ún. szubbotnyik magatartásban, amely nem ritkán egyéni érdekekről való lemondás árán is előtérbe helyezi a társadalmi érdeket. Más kérdés az, hogy ez az újfajta magatartás, mivel a dogmatikus szemlélet általánosan kötelezőnek tartotta, nagymértékben eltorzítva jelentkezett.

A szerzők úgy vélik, a szocialista fejlődés jelenlegi szakaszában mindkét magatartás-típus létezésére lehetőség van, s a konkrét körülményektől, feltételektől függ, hogy adott esetben melyik kerül előtérbe. Elítélik azonban azt a hamis alternatívát, hogy a szubbotnyik-tudat a bér munkás-tudatot fokozatosan kiszorítva válik mindinkább uralkodóvá a szocialista gazdálkodási rendszerben. Ez az alternatíva ugyanis kihagyja a munka humanizációs funkcióját, azt, hogy bizonyos feltételek között a munka közvetlen szükségletté válhat, s a munkához való viszony egy új, sajátos típusát formálhatja ki.

Identifikáció a munkával

A munka humanizációs folyamatának egyik legfőbb jellemzője a munkával szembeni humanizált elvárások kialakulása, növekedése. A szerzők ezzel kapcsolatban azt vizsgálták, hogy milyen szerepet tölt be a munka az emberek életében, milyen elvárásaik alakulnak ki a munkával szemben, és milyen a fejlődési tendenciájuk. A szerzők által felállított három magatartás-típust a munkával szembeni elvárások egymástól jól megkülönböztethető struktúrája jellemzi. A bér munkás típusnál a kereset, a szubbotnyik-magatartásnál a munka társadalmi haszna, a humanizált típusnál pedig a magára a munkafolyamatra irányuló elvárások kerülnek előtér-

be. Hegedűs és Márkus elsősorban azt kutatták, hogy a munkával szembeni humanizált típusú elvárások milyen mértékben alakulnak ki a társadalom különböző rétegeiben. Munkájukban három paraméterre támaszkodtak: a munkavégzéshez szükséges általános és szakmai ismeretekre, a munkavégzés során az egyéni részmunka társadalmi hasznosságáról és társadalmi összefüggéseiről nyerhető áttekintésre, és arra, hogy a vizsgált személyeknek a munkájuk során milyen lehetőségeik vannak kezdeményezésre, döntésre. Vizsgálataik eredményeként két nagyobb csoportot különböztettek meg: azokat, akik kisebb-nagyobb mértékben rendelkeznek humanizált elvárásokkal, s azokat, akiknél valamilyen oknál fogva ilyen elvárások nem alakultak ki. A két csoporton belül annak alapján, hogy a vizsgálatban résztvevő személyek munkával való identifikáltsága milyen mértékű, egyfajta tipizálást hajtottak végre. E tipizálás alapján állapították meg a teljesen identifikált, a részlegesen identifikált, az aktívan nem identifikált és a passzívan nem identifikált típusát. Mint mindenfajta tipizálás, ez sem mentes bizonyosfajta erőszakoltságtól, illetve annak figyelmen kívül hagyásától, hogy az egyes típusok nem elég homogének. Tükrözi ez a tipizálás azt is, hogy az egyes típusok struktúrája többdimenziójú lévén, besorolásuk, statisztikai analízisük és az értékelés csak az adatgyűjtők ismerten szubjektív osztályozása és ennek logikai kontrollja alapján történhetett. A szerzőknek azonban mindennek ellenére sikerült bizonyítani, hogy a munka objektív feltételei és a humanizációs folyamat között nagyon szoros összefüggés van, amiből világosan következik, hogy a munka humanizációjához a termelőerők jelentős fejlődésére van szükség. Igaz ugyan, hogy ez hosszabb folyamat, viszont számos lehetőség áll rendelkezésünkre, hogy meggyorsítsuk; ilyen pl. a vállalati kollektívák fejlesztése, a munka társadalmi értékének növelése stb.

A vállalati integráció, a „mi”- és a „miénk”-tudat kialakulása

A humanizációs folyamat vizsgálatának másik fő aspektusa az, hogy milyen az emberek viszonya ahhoz az intézményhez, amelynek keretében dolgoznak, hogy a vállalati dolgozók együttese milyek kollektívát alkot. É tekintetben — a mi jelenlegi gazdasági rendszerünkben — két fokozatot különböztetnek meg a szerzők. Az első fokozatot az jellemzi, hogy a dolgozók felismerik ugyan a kollektíva létezését, de

ebben csak a munkavállalói érdekek és sajátosságok megtestesülését látják. A második, fejlettebb fok az, mikor az egyéni és a vállalati érdekek közötti összefüggés felismerésének eredményeként létrejön a „miénk”-tudat, amikor a kollektíva mint társas vállalkozás kezd megvalósulni. Az előző, fejletlenebb fokozat, amelynek esetében csupán a „mi” tudatának kialakulásáról beszélhetünk, és a második, fejlettebb fokozat között a szerzők minőségi, tartalmi különbséget látnak. A „miénk”-tudat, az általános tulajdonosi viszony tükröződése nem alakul ki automatikusan, s nem is válik automatikusan a munkában megmutatkozó magatartás tényezőjévé, hanem csak ha kialakítják olyan hatékony formáit, amelyek egyrészt megadják a lefektetést e tulajdonosi viszony tényleges gyakorlására, másrészt ebben érdekelte is teszik a dolgozókat.

A tapasztalatok arra mutatnak, hogy a vállalati integráció megléte igen fontos a dolgozók egész munka-magatartására, illetve, hogy az integráció hiányának tudható be az olyan negatív jelenségek, mint az üzemi tulajdon elleni vétségek, a munkafegyelem megsértései, az erős fluktuáció stb. Ezek többek között abból is adódnak, hogy az üzemhez való új viszony normái és annak tudatosulása, hogy az üzem társadalmi tulajdon, azaz egyben a *miénk* is, még csak kialakulóban vannak, illetve ezeket a normákat a munkáskollektíva csak most sajátítja el. Ugyanakkor az empirikus vizsgálatok arra utalnak, hogy a dolgozóknak létezik igény az üzem ügyeivel való törődésre, s hogy ez az igény fejleszthető.

Az üzemek információs rendszere

Bármennyire is létezik olyan igény általában a dolgozóknak, hogy törődjenek az üzem ügyeivel, az empirikus vizsgálatok alapján az is megmutatkozott, hogy a dolgozók különböző rétegeinek lehetősége erre igen eltérő. Ennek felismerése vezette a szerzőket ahhoz, hogy külön vizsgálat tárgyává tegyék az üzemek információs rendszerét mint a munka humanizációs folyamata fontos tényezőjét.

Az információs rendszer fő funkciója a gazdasági célok szolgálata. Elsősorban munkaszervezési szempontból van jelentősége: az egyes dolgozókhöz eljuttatja a részmunkájukhoz szükséges információkat, illetve a vezetőknek jelentéseket ad a munka menetéről. Az üzemi információs rendszer azonban egy igen fontos szociológiai funkciót is betölt, mégpedig azt, hogy az egyes dolgozókhöz olyan információkat

juttasson el, amelyek nem részmunkájukra, hanem az üzem egészének vagy nagyobb részlegeinek tevékenységére vonatkoznak. Ebben a megközelítésben, vagyis szociológiai funkcióját tekintve az üzemi információs rendszer végeredményben bekapcsolja a munkást az üzem vezetési-döntési rendszerébe, a társadalmi öngazgatás kifejlesztésének mechanizmusát jelenti, s ezzel a munka humanizációs folyamatában oly nagy szerepet játszó „miénk”-tudat kialakításának fontos tényezőjévé válik.

Az üzemi információs rendszer empirikus vizsgálata során lehetőség nyílt arra, hogy struktúráját a szerzők több nézőpontból is csoportosítsák, ami jó alapot szolgáltatott hatékonyságának differenciált elemzésére.

A szerzők az információs csatornák három fő csoportját írják le. Ezek: az üzem hivatalos szervezete révén kialakuló, személytől személyhez szóló közlési rendszer, a nem egyes személyekhez szóló tömegkommunikációs eszközök (pl. faliújság, hangos híradó), és a közvetlen, személytől személyhez szóló, de nem hivatalos jellegű információátadás.

A vizsgálatok arra utalnak, hogy az információkat az üzemi kollektívák egyes tagjai értelmi képességeiktől, világnézetüktől, ideológiai fejlettségüktől, érdekeltségi viszonyaiktól függően még a legjobban kiépített üzemi információs rendszerben is különbözőképpen fogadják. Emellett az információk terjedésében és értékelésében fontos szerepet játszanak a különféle rokon- és ellenszenv kapcsolatok, érdekek, társadalmi rétegek közötti különbségek stb. Gyakran megfigyelhető volt az is, hogy a nem hivatalos kommunikációs rendszerben kialakult ún. kiscsoportok átalakítják, torzítják a hivatalos információkat, hatásukat növelik vagy csökkentik — saját érdekeiknek megfelelően. Emellett jelentősen befolyásolhatják a belső információ hatását olyan tényezők, amelyek hatásának a dolgozók üzenen kívül vannak ki téve (pl. az össztársadalmi tömegkommunikációs eszközök, a rádió, a televízió, a sajtó). Mindezt összegezve a szerzők megállapítják, hogy az üzemi információs rendszer hatékonysága mindenekelőtt attól függ, hogy milyen mennyiségű információ kerül továbbításra az egyes csatornákon, milyen torzítással, illetve veszteséggel kerül sor a továbbítására, és hogy milyen az egyes információk tartalma, tekintettel van-e azokra, akikhez irányul, és megfelel-e ennek a célnak. Empirikus vizsgálataik tematikailag e problémák köré csoportosulnak, eredményeik pedig arra utalnak, hogy a „miénk”-tudat formálódása távolról sem mechanikus és

spontánul végbemenő folyamat, hanem kialakulásában nagy szerepe van az információs rendszernek, kiépíttségének, korszerűségének.

A kiscsoportok szerepe az üzemben

Az üzemek életében az embereknek a munkához, valamint az intézményhez, vállalatához, üzemhez való viszonyánál szociológiai szempontból nem kisebb jelentőségű az egymáshoz való viszonyuk — aszociológia irodalmában „face to face”-nek nevezett kapcsolatok rendszere — sem. A polgári szociológiai kutatások kapcsolatszerkezet vizsgálatát többnyire az ún. kiscsoport-kutatásokra szűkítik le, feltételezve, hogy az emberek egymással való kapcsolatai általában a kiscsoportok különböző típusaiban jelennek meg. A kiscsoport fogalma a marxista társadalomtudományban is egyre inkább használatos lesz, mégpedig a legkülönbözőbb értelmezésekben, gyakran olyan felfogásban, mintha a csoportok egyes típusai kizárólag az egyéni és csoportérdek viszonyából kiindulva alakulnának ki, és kialakulásukban nem játszanék szerepet az, hogy a csoport milyen hatással van tagjai személyiségére, továbbá arra, hogy milyen szubjektív kapcsolatok alakulnak ki a csoport tagjai között.

Hegedűs és Márkus könyvének — mind az elméleti kifejtés, mind pedig az empirikus vizsgálatok előkészítése és a feldolgozásnál alkalmazott matematikai apparátus szempontjából — talán legelmélyültebben kidolgozott része a kiscsoportok szerepéről szóló fejezet.

A kiscsoport több korábbi definícióját egybevetve és elemezve, annak igénye nélkül, hogy újfajta definiálásra vállalkoznának, a kiscsoport két kritériumát különböztetik meg, amelyek mindegyike külön-külön is alkalmas arra, hogy alapján az emberek bizonyos együttesét kiscsoportnak tekintsék. Az egyik ilyen kritérium, hogy úgy mondjuk, „objektív” jegy, olyan közvetlenül vagy közvetve a gazdasági viszonyokból származó tartós közös érdek, cél, amely rendszeres személyes kapcsolatot tesz szükségessé. A másik az olyan kiscsoportot jellemzi, amely kizárólag baráti, illetve rokonszenv-kapcsolatokra épül, minden gazdasági vagy egyéb anyagi alap nélkül, vagy ha van is ilyen alap, ez másodlagos szerepet játszik. E két típus megkülönböztetésének nagy jelentősége van a szerzők későbbi empirikus vizsgálatainál. Tipizálásuk az üzemeken belüli kiscsoportok igen sokoldalú és rugalmas elemzését teszi lehetővé. Mégpedig első-

sorban azért, mert saját tipizálásukat nem merev és kötelezően alkalmazandó sémának fogják fel, hanem a kiscsoportot mind összetartó ereje, mind funkciója tekintetében rendkívül változatos formákat öltő, heterogén jelenségnek tekintik. Emellett álláspontjuk szerint a társadalom nem egyszerűen a kiscsoportok összessége, illetve egyén és társadalom kapcsolódásainak nem a kiscsoport az egyetlen eszköze, noha az egyes embereket a kiscsoportok tömege veszi körül, amelyek gyakran egymással egészen ellentétes követelményeket, normákat és célokat állítanak eléje.

Az emberek azokat a csoportokat, amelyekben résztvesznek, az egyéniségüknek, társadalmi helyzetüknek megfelelően sorolják fontossági sorrendbe. A szerzők elsősorban azt kívánták tisztázni, hogy az elsődleges munkahelyi szervezetek milyen esetekben válnak reális közösségekké, s milyen szerepet töltenek be az emberek tevékenységében, elsősorban a munkatevékenységben.

Vizsgálataik arra utalnak, hogy a munkahely a maga formális szervezetével eleve lehetőséget ad olyan kapcsolatok kifejlődésére, amelyek kiindulópontjai a rokonszenvre épülő kapcsolatoknak. Ez csak akkor nincs így, ha az adott munkahelyi szervezetben, szervezeti egységben az egyéni részmunkák a munka jellegéből következően nem kapcsolódnak egymáshoz. Ennek ellenére mégis az elsődleges munkahelyi közösség mutatkozik annak a szervezeti formának, amelyben a csoportérdek reálisan legjobban megteremthető, s az ilyen alapon kialakuló munkahelyi kiscsoportok igen fontos funkciókat töltenek be a szocialista üzemből. Közvetlenül érzékelhető csoportérdekeket teremtenek meg, amelyek segítségével az egyéni érdek

nem individualizáló, hanem ellenkezőleg, társadalmisító hatást vált ki, formálja az egyes tagok véleményét, normáit, magatartását, és a társasélmény iránti igények kielégítésének forrásává válik. Ugyanakkor az ilyen jellegű, a munka humanizációs folyamatában nélkülözhetetlen munkahelyi kiscsoportok a mi jelenlegi üzemszervezetünkben még nagyon esetlegesen alakulnak ki, és úgy tűnik, sem az üzemek vezetése, sem a társadalomtudomány nem fordít rájuk elég figyelmet.

*

Összefoglalásul megállapíthatjuk, hogy Hegedüs András és Márkus Mária könyve a hazai szociológiai, elsősorban munkaszociológiai kutatások fejlődésének jelentős állomása. Munkájuk nemcsak abból a szempontból értékes, hogy sikerült eredményesen alkalmazniuk egy igen friss, szellemes elméleti koncepciót empirikus kutatásaikban, hanem azért is, mert igen jó bizonyítási eljárásokkal sikerült felhívniuk a figyelmet a munkaszociológiai kutatások gyakorlati hasznosíthatóságára.

Ismertetésünk során nem térhettünk ki a munka minden egyes fejezetére. Külön ki kell azonban emelnünk a benne bemutatott metodológiai és matematikai apparátust, a függelékben publikált kérdőív- és táblázatanyagot, továbbá a szociológiai kutatások metodikai-technikai problémáiról szóló fejezetet, amelyek kiváltképp tanulságosak és serkentők mindazok számára, akik munkakörükből vagy érdeklődésükből adódóan hasonló jellegű kutatómunkába bekapcsolódnak vagy ilyen tevékenységet szeretnének.

S. Molnár Edit

Ágoston László: Az ember és a technika. A technicizmus kritikája¹

Korunk egyik legizgalmasabb problémája az a viszony, amely a szüntelenül szélesedő társadalmi tevékenység és az emberi lehetőségek ebből eredően egyre bővülő köre között áll fenn. Nem meglepő tehát, hogy korunk annyi gondolkodója foglalkozik a technikával mint természeti és társadalmi erővel, melynek segítségével az ember rányomja bélyegét a természetre és képes szerveinek korlátozott biológiai adottságait kitágítani és átalakítani lehetőségében határtalan társadalmi hatalommá, s e technikának mint a legspecifikusabb

emberi tevékenység termékének humanus és szociális értelmével.

Marx azt írja, ahhoz, hogy minden valóságos ellentmondásos jellegű folyamatot megértsük és mozgását elősegítsük meg kell találnunk a dialektikus melódiáját. Ágoston könyve arra törekszik, hogy megfektse számunkra a technikának azt a dialektikus melódiáját, amelyet az emberek azért komponáltak, hogy elejtsék, megszelídítsék és humanizálják az embertől idegen, rebellis erőket. Bevezetőül röviden felvázolja a technikai fejlődés legfőbb szaka-

¹ Kossuth, 1965. 333 o.

szait az emberré válástól napjainkig, de csak azért, hogy élénk tárja a technikával kapcsolatos gondolatok tablóját, és elvezessen a probléma magvához.

Mielőtt felemelkednék előttünk a modern dráma függőnye, amelynek színpadán a természet humanizálása összeütközik az ember elembertelenedésével, a szerző, helyesen, úgy gondolta, hogy e dráma nyitányában előbb megismerteti velünk annak főbb motívumait, variációit. Ágoston abból indul ki, hogy a korunkban lejátszódó tudományos-technikai forradalom mélyreható változásokat idézett elő a termelésben, sőt a technika a nem termelő szférákba is bevonult. A technikának ez az előretörése jelentősen befolyásolja az emberek életmódját, az anyagi és szellemi kultúra számos elemét. A mai polgári gondolkodásban — ellentétben a XIX. századival — az érdeklődés középpontjában a technikával kapcsolatos filozófiai, közgazdasági, szociológiai és erkölcsi problémák állnak. Ennek a polgári gondolkodásnak alapvető szellemi hozzáállása a technika és a technicizmus, ez fejezi ki „a burzsoá ideológiának a technikához való sajátos eszmei, világnézeti viszonyát”, függetlenül a társadalmi haladás optimista illetve pesszimista megítélésétől. A szerző alapvető feladatául e technicizmus elméleti, módszertani alapjainak, társadalmi gyökereinek és funkcióinak feltárását tűzi ki. A technicizmus marxista bírálata érdekében ugyanakkor megvilágítja a technika lényegét, határait és szerepét a társadalmi fejlődésben általában és a modern társadalomban különösen.

Ágoston megjegyzi, hogy a múltban egy gondolkodónak, egy osztálynak a technikához való negatív vagy pozitív viszonyából megközelítően következtetni lehetett a társadalmi haladáshoz való viszonyukra is. Ma az „optimista” és a „pesszimista” technicista nézetek egyaránt a kapitalista rendszer talaján bontakoznak ki, ugyanarról „az eszmei, világnézeti tőről fakadnak”. A technikával kapcsolatos manicheizmus — azaz a technikának akár mint az abszolút jónak, akár mint az abszolút rossznak a felfogása — abból fakad, hogy a modern polgári technicizmus abszolutizálja a technika szerepét, mindenható erőt lát benne, amely „kiszorítja a sajátos gazdasági, politikai, stb. tartalmat és megszünteti e szféráknak minden önállóságát”. A technicizmus ismeretelméleti és eszmei alapja, hogy elvonatkoztat mindenféle közvetítőtől a technika és a társadalom nem gazdasági szférái között. A technikát és a tudományt „a társadalom életének különböző oldalaival, a politikával, az erkölccsel, a vallással, a művészettel hozzák közvetlen kapcsolatba, s elmarad a leglényegesebb:

a konkrét társadalmi-gazdasági viszonyok, amelyek nemcsak a technika, hanem a tudomány alkalmazásának társadalmi célját, módját és az emberekhez való viszonyát is döntően megszabják”. (126—127. o.)

Az „optimista technicisták” a technikai haladást a társadalmi élet egészére kivetítve azonosítják a társadalmi haladással. A „pesszimisták” viszont a társadalmi ellentmondásokat vetítik vissza technikára, a kapitalista termelési viszonyokból fakadó emberellenes jelenségeket a technika rovására írják, s így szerintük a technikai haladás meggyorsulása következtében süllyed az ember géppé, tömegegyenné, veszíti el emberi mivoltát. Eszerint minél bonyolultabbá válik a technika, annál gépiesebbé válnék az ember egész élete: munkája, életmódja, szükségletei, izlése stb.

Elemezve a technicizmus társadalmi gyökereit Ágoston megállapítja, hogy a technicizmus optimista és pesszimista válfaja a társadalmi valóság reális ellentmondásának visszatükröződése, de torz tükrözése. Azt az ellentmondást fejezi ki, amely megnyilvánul a modern kapitalizmusban a technikai haladás és a társadalmi haladás között. A tudományos technikai forradalom a tőkés társadalmi hanyatlás talaján bontakozott ki.

Ágoston a technika e technicista értelmezéseivel a marxi értelmezést állítja szembe. Bevezetőül arra törekszik, hogy meghatározza a technika lényegét és határait: leszűkíti a technika elemzését egy területre, mégpedig a termelés területére. Szerinte a technikát nem lehet azonosítani a termelőerők egészével, hiszen csak egyik alkotóelemük: a természetre való közvetlen ráhatás eszköze. Nem maga a tevékenység, tehát a munkaerő a technikával szemben megőrzi autonómiáját. A technika munkaeszközökkel sem azonos, ez a felfogás leszűkítené a technika körét, mivel kiszakítja belőle az objektív technológiai folyamatokat, valamint a technikai jellegű munkatárgyakat. Az sem helyes, ha a technika lényegi ismérveit gazdasági jegyekkel kötik össze. Ágoston olyan meghatározásra törekszik, amely általános érvényű és szociológiai jellegű. A technikát mint természeti és társadalmi mozzanatok tartalmazó dialektikus egységet fogja fel. Kiemeli, hogy a technika nem egyszerűen a megismert természet, hanem azok a külső természet ellen fordított természeti tényezők, amelyeket az ember a céljának megfelelően hatni és elhasználni enged, amelyekkel fortélyosan „rászedi a természetet”.

„A technikailag alkalmazott természeti tényezők nem a természetet jelentik önmagában, hanem a társadalmi létre szert

tett természetet, annak a társadalomba bekebelezett, társadalmilag átdolgozott, 'elemberiesített' részét, amely az ember élettévékenységeinek anyagává, tárgyává és szerszámává lett." (156—157. o.)

A technika társadalmi jellege abból fakad, a természeti tényezők azzal válnak technikaiakká, hogy az ember „akarata megvalósításának eszközévé teszi és a természet felett való hatalmának szerveivé”. Társadalmi jellege abból is adódik, hogy a technika minden alkotása megelőző emberi tevékenység terméke, „a technika egészében és bármelyik összetevőjében nem más, mint az ember által átforgált természet, amely közvetítő eszközként funkcionál az ember természet felett való uralmának megvalósításában”. (164. o.)

Ez a meghatározás teszi lehetővé Ágoston számára, hogy elkerülje a technika azonosítását a termelőerők egészével, hogy elhatárolja a technikát a tudománytól, amely a természet átalakításának elméleti, nem pedig gyakorlati eszköze. A technika általános vonásai mellett megjelöli a modern technika jellemvonásait, ami lehetővé teszi a technicizmus mélyebb bírálását, mert jobban kidomborítja a technikát, mint elidegenült hatalmat ábrázoló polgári gondolkodás elidegenülését. „A technicizmus nem képes meglátni, hogy az ember a technika kizárólagos alkotója, mégpedig nem 'nem-emberi', hanem éppen emberi mivoltánál fogva...” (184. o.) Így a technikában valósul meg az emberi lényeg átcsilanása a nem-emberin. A technika tehát nem lehet idegen attól a társadalomtól és embertől, amely őt létrehozta.

A technicizmus azért is beszél arról, hogy a technika megszünteti a közvetítéseket a technika és a társadalom nem termelő szférái között, mert nem ismeri fel a helyes dialektikus viszonyt az ember és a természet között. Ebből fakad, hogy nem tudja felfogni a technika természeti és társadalmi összetevőit sem. A polgári gondolkodás vagy az embert tekintő idegennek a természetben, vagy a természetet az emberi világban. Pedig a technika közvetít az ember és a természet között. A szerző Marxra hivatkozva aláhúzza, hogy a technika egyaránt magában foglalja „a természet emberi lényegét” és „az ember természeti lényegét”.

Ágoston aláhúzza, hogy a technika alkalmazása nem szűkíthető le a termelés szférájára, hanem minden „olyan területen lehetséges, ahol az ember a természet tárgyaival, erőivel és folyamataival aktív érintkezésben áll”. (180. o.)

Ágoston a technika határait talán kissé szűken húzza meg, figyelembe véve a technika természeti és társadalmi mozzanatait-

nak fejlődési dialektikáját. Minél nagyobb lesz a technikaivá átalakított természeti folyamatok szférája, annál több társadalmi, gazdasági, üzemszervezési, tervgazdálkodási elemet fogad magába szükségyszerűen. Minél inkább uralkodik az ember a természet erői felett, annál inkább mutatkozik meg a társadalmi viszonyok feletti uralom szükségessége; vagyis inkább növekszik a társadalom meghatározó szerepe a technika alkalmazásában, fejlesztésében, kihatásaiban. Minél fejlettebb a technika, annál nagyobb mértékben kerül előtérbe — túl a munkatermelékenységen — az a probléma, hogy milyen emberi célokra, szükségletekre termelnek, vagyis hogyan építsék be a technikát egy új emberi civilizáció modelljébe. A technika határainak tudományos megállapítása megköveteli, hogy elemezzük azokat a változásokat, amelyek bekövetkeztek a termelőerők szerkezetében.

A továbbiakban Ágoston megvizsgálja a modern technika és a termelési viszonyok kapcsolatát. A technika — bizonyos határok között — a termelőfolyamat „neutrális” lecsapódása, nem mindig mutatja meg, milyen társadalmi feltételek között született és funkcionál. A termelőfolyamat egészétől azonban — mondja Ágoston — csak gondolatilag lehet elvonatkoztatni, mert mint neutrális alapra mindig egy sajátos gazdasági életfolyamat épül. A technikában felhalmozódott minden emberi tudás ezen keresztül érvényesül, és ez megszabja társadalmi kihatásait is.

Ezután Ágoston néhány filozófiai irányzatot mutat be, amely világnézeti következtéseket von le a technika térhódításából (Spengler, Dessauer, Jaspers, Rostow). Megmutatja, hogy milyen általános elvi és módszertani alapon lehet és kell e bírálatot megkezdeni, továbbfejleszteni és majdán elvégezni. Kimutatja, hogy az elidegenedés különböző formái a modern technika és a tőkés termelési viszonyok párosításából erednek. Ennek az elidegenedésnek a mechanizmusát azonban nem írja le, enélkül pedig nem elég konkrét, hiteles az érvelés a technicizmussal szemben. Elemeznünk kell az elidegenedés elmélyülését a tömegfogyasztás növekedésének időszakában, amikor az ember fogyasztási tárgyakkban „gazdagabban”, több tárgyi közvetítésen keresztül veszíti el az emberi lényegét — ugyanakkor, amikor technikailag megközelítette a valóságos emberi gazdagság feltételeit, azt, hogy az „ipari társadalomban”, „a fogyasztó társadalomban” milyen sajátos módon jutnak érvényre a kapitalizmus belső ellentmondásai. E tekintetben különösen értékes adalékokat találhatunk a modern kapitalizmus elembertelenítő lényegéről pl. André Gorz *A munkásosztály*

stratégiája és a neokapitalizmus c. munkájában.

Agoston ugyan szembeállítja a kapitalizmusbeli technikai elidegenedést ennek szocializmusbeli megszüntetésével, de itt sem elégedhetünk meg az elvi megállapításokkal, az elidegenülés megszűnése konkrét folyamatának elemzése nélkül.

Agostonnak igaza van abban, hogy a pesszimista technicisták értékes érveket adnak a kapitalizmus leleplezésére, de — hozzá kell tennünk — nehezebb és veszélyesebb vitapartnereink az optimista technicisták. A velük folytatott polémia érveink gazdagítását követelné meg. Ugyanis velük szemben ki kell mutatnunk a szocializmus minőségileg más és magasabbrendű célrendszerét. A mai helyzetben — figyelembe véve az állammonopolkapitalizmus konjunkturális jelenségeit, azt, hogy a legfejlettebb kapitalista országokban magasabb a munkatermelékenység, mint a mi országainkban — nem szűkíthetjük le a két rendszer harcának kérdését a gazdasági

versenyre, bármilyen alapvető is. Nekünk nemcsak az a feladatunk, hogy fejlettebb technikai alapot valósítsunk meg, hanem olyan technikát kell teremtenünk, amely más életformákat, más emberi érintkezési típusokat, más egyéniségeket tesz lehetővé. Olyan technikát, amely nemcsak a természetet humanizálja, hanem a társadalmat és az embert is. Meg kell szüntetni a privatizálódást nemcsak a termelésben, hanem az élet minden területén, beleértve a szabad idő felhasználását is. Ezeknek a céloknak a realizálása jelentheti elméleti és gyakorlati értelemben egyaránt a leghatékonyabb fegyvert mind a pesszimista, mind az optimista technicizmussal szemben. Agoston munkája — bár több helyen hézagosan s nem mindég elég elmélyülten — ezeknek az elméleti fegyvereknek a kikovácsolásához járul hozzá, mégpedig olyan időszakban, amikor Nyugaton a polgári ideológia fő platformjává mindinkább a technicizmus és a hozzá kapcsolódó ipari társadalom elmélete válik.

Marton Imre

Új marxista monográfia Leibniz filozófiájáról¹

Simonovits Istvánné Beke Anna most megjelent Leibniz-monográfiája több, egy mással összefüggő, a marxista filozófia jelen fejlődési szakaszában fontosnak tekintendő feladatot old meg. Ha itt azt írtuk, hogy a marxista filozófia jelen fejlődési szakaszában, és nem azt, hogy a marxista filozófia történetírás jelen szakaszában, akkor ezt jó okkal tettük. Határozott meggyőződésünk ugyanis, hogy a könyv vizsgálódásai és fejtegetései nemcsak filozófiatörténeti irodalmunkat gazdagítják. A könyvben foglalt értékes kutatási eredmények a marxista materialista dialektika kategóriáinak és törvényeinek kimunkálásához is jelentékeny segítséget nyújtanak. Nem szabad ugyanis megfedkezünk arról, hogy Lenin útmutatása szerint az emberi gondolkodás története és ezen belül a filozófia története az egyik olyan forrás, amelyből a tudományos dialektika kidolgozásánál merítenünk kell. A marxista filozófiatörténeti irodalom gazdagítása, valamint a tudományos dialektika részletes kidolgozásához való hozzájárulás mellett harmadik, a könyv által megoldott feladatként kell említenünk a filozófia és szaktudomány, különösen a matematika és a marxista dialektika közötti kapcsolatot szorosabbra válásának elősegítését. Ennek a kapcsolatnak a feltétlen szükségességéről és mindkét

fél számára hasznos és gyümölcsöző voltáról győzi meg ugyanis a gondolkodó olvasót a szerző, midőn részletesen elemzi a Leibniz filozófiai gondolatai és matematikai felfedezései közötti kapcsolatot. Ezen elemzés legfontosabb eredményei közt említenőd, hogy Leibniz filozófiai belátásai hozzájárultak matematikai felfedezéseinek létrejöttéhez, és másfelől, a matematikai eredmények gondolkodói feldolgozása Leibniz filozófiai elméletét, dialektikus felismeréseit mozdította jelentősen elő. Ugyanezen elemzés azt is megmutatja, hogy az idealizmus hogyan válik nem egy esetben mindkét területen a továbbjutás akadályává. Leibniz tanításainak vizsgálata során a szerző kitér arra a kérdésre is, hogyan igazolja a legutóbbi évtizedek tudománya Leibniz bizonyos zseniális — sokáig meg nem értett és el nem ismert — elgondolásait és sejtéseit. Ezek a fejtegetések világossá teszik, hogy a filozófia nemcsak Descartes esetében, mint erre Engels utal, hanem Leibniz személyében is évszázadokkal előzte meg a szaktudományt bizonyos területeken. Ez ismét azzal a tanulsággal jár, hogy a filozófiától való idegenkedés nem válik a szaktudomány előnyére.

A könyv azonban, bár Leibniz filozófiájának egészéről is ad egy bizonyos képet, és filozófiájának egészével kapcsolatban is

¹ Simonovits Istvánné Beke Anna: *A dialektika Leibniz filozófiájában*. Akadémiai Kiadó, 1966. 167 o.

állást foglal és ad a korábban elfogadottól eltérő értékelést, fő feladatának egy kérdés-csoport részletes vizsgálatát tekintti: hogyan jellemezhető Leibniz dialektikája, milyen súlya és szerepe van a dialektikus felismeréseknek életművében, mennyiben függnek össze egymással ezek a dialektikus felismerések, elvezetnek-e egy egységes dialektikus szemlélethez, s mindezek vizsgálata alapján hogyan helyezhető el Leibniz a dialektikus gondolkodás fejlődésének történetében.

Itt a következő kérdések merülnek fel és igényelnek választ:

a) Jogos-e az előbb felsorolt kérdések újra való vizsgálata Hegel filozófiatörténeti előadásai után, hiszen ezek elsősorban éppen a dialektikus gondolkodás történetének a bemutatására törekednek?

b) Jogos-e e kérdések újra való vizsgálata akkor, amikor az utóbbi évtizedek polgári Leibniz-kutatása már oly sok területen az elemzés rendkívüli aprólékosságával, nem egyszer szinte csipke finomságú kidolgozottságával tündökölt? Van-e értelme újra elemezni a leibnizi filozófiát Bertrand Russell és Ernst Cassirer sok tekintetben kiváló monográfiái után?

Feltétlenül igennel kell válaszolnunk az első kérdésre. Hegelnél nemcsak az idealizmus, a dialektika idealista felfogása akadályozta meg az egyes gondolkodók dialektikus teljesítményének valóságos felismerését és ábrázolását, hanem egyéb tényezők is. Először is Hegel a dialektikus gondolkodás egész történetének felvázolására törekedve nem oldhatta meg az egyes gondolkodók dialektikus eredményei részleteiből vizsgáló feladatát. Ennél is fontosabb azonban, hogy Hegel saját filozófiatörténeti koncepciója egyenesen kizárja, lehetetlenné teszi a legnagyobb bölcselők által elért dialektikus belátások (kérdésfeltevések és megoldások, részmegoldások) teljes gazdagságának feltárását és bemutatását. Filozófiatörténeti előadásainak bevezetésében Hegel kifejti azt a meggyőződését, hogy elsősorban az egymást követő filozófiai *rendszerek alapelvei* jelentik a legfontosabbat és egyben az előrehaladás, a fejlődés mozzanatait és maradandó eredményeit. Ezzel szemben a rendszeren belül az egyes problémák megoldásai a fejlődés fővonalán kívül esnek, kevésbé maradandók, mint maga az alapelv, a történeti folytonosság, az előbbrejutás nem ezeken keresztül valósul meg, s éppen ezért a filozófiai gondolat fejlődésének ábrázolása során elhanyagolhatóak. Egy ilyen kiindulópontból való következtetés ragaszkodás teszi érthetővé, hogy sem Platón, sem Arisztotelész, sem Spinoza, sem Descartes, sem Leibniz, sem Rousseau tulajdonkép-

pen dialektikus teljesítménye nem kap kellő méltatást Hegelnél, bármennyire is hangsúlyozza, hogy Platón és Arisztotelész vagy mások nagy dialektikus gondolkodók. Így válik érthetővé az a paradox helyzet, hogy a metafizikus Feuerbach kiváló Leibniz-könyvből Leibniz dialektikus gondolatait is sokkal részletesebben, mélyebben, sokkal inkább a leibnizi filozófia sajátos problémakörével való kapcsolatukban ismerjük meg, mint a dialektika történetének zseniális vázlatát adó hegeli filozófiatörténet Leibnizről szóló fejezetében. A dialektikus gondolkodás történetét tehát újra meg kell írni, elvetve a hegeli koncepciót. Abból kell kiindulni, hogy a legmélyebb dialektikus belátások nem a filozófiai rendszer kiépítésével kapcsolatos erőfeszítések, hanem az egyes problémáknak a magyarázandó jelenségekkel összhangban álló megoldására való becsületes gondolkodói, kutatói törekvésekből fakadnak elsősorban. A dialektika történetének újra való megírása tehát csakis ezeknek az egyes probléma-megoldásokból kinövő dialektikus felismerésekből és az ezekben megnyilvánuló történeti folytonosságnak és előrehaladásnak az elemzése révén adhat híu képet a valóságos fejlődésről. Ez az elemzés azonban nem jöhet létre az egyes gondolkodók valódi dialektikus teljesítményének előzetes monografikus feldolgozása nélkül. Erre az útra lépett rá a szerző az egyes problémákból kinövő dialektikus felismeréseket és ezek egymáshoz való kapcsolatát vizsgálva Leibniznél. Hogy egy ilyen útra való lépés már önmagában is nemcsak a hegeli koncepcióval való szakítást jelent, hanem a Hegel utáni polgári filozófiatörténetírás kérdésfeltevési módjának, témakiválasztási módjának, kutatási irányainak jelentős túlhaladását is, az egyetlen hozzáértő előtt sem lehet kétséges.

Határozott és félreérthetetlen igennel kell válaszolnunk a második kérdésre is. Bár a XX. század jeles polgári Leibniz-kutatói előnyben vannak a tekintetben Feuerbach monográfiájával szemben, hogy nemcsak a legfontosabb filozófiai írásokat dolgozzák fel, hanem a leibnizi életmű olyan jelentős alkotórészeit is, mint a levelezés, a kisebb írások és vázlatok, gondolkodói erő tekintetében nem említhetők Feuerbachkal együtt. Bármilyen érdekes részletelemzéseket is adnak bizonyos területeken, saját filozófiai álláspontjukból kifolyólag az általuk fontosnak és lényegesnek tartott kérdések legjobb esetben is csak részlegesen eshetnek egybe azokkal a kérdésekkel, amelyekre elsősorban irányul a marxista kutató figyelme és érdeklődése. Ha már a kérdések kiválasztásában is szükség szerű az eltérés a polgári kutatókhoz

képest, még inkább fennáll ez a szövegek elemzése és értékelése tekintetében. Nem várható a polgári kutatóktól, hogy az ellentétek egységének felismerését vagy fel nem ismerését az értékelés alapszempontjává tegyék.

Simonovits Istvánné könyve, miután az első és második fejezetben bemutatta azokat az előzményeket és azokat a viszonyokat, valamint feltételeket (beleértve Leibniz gondolkodói fejlődését is), amelyekből Leibniz dialektikus belátásai kinőnek, a harmadik, negyedik és ötödik fejezetben ezeknek a dialektikus vívmányoknak az elemzését adja. Ez az elemzés külön figyelmet szentel Leibniz szubsztancia-tanának mint a Leibniznél található dialektikus szemlélet általános alapjának. A dialektikus belátások Leibniznél néhány nagyfontosságú filozófiai problémával való vívódás, az ezek kielégítő megoldására való törekvés termékeiként jönnek létre. Ilyen dialektikus megoldásra ösztönöz és dialektikus kérdésfeltevést vagy választ eredményező filozófiai kérdések Leibniznél a következők: egy és sok, folytonosság és megszakítotttság, véges és végtelen, változó és állandó kapcsolata, aktivitás és passzivitás, mozgás és nyugalom, a fejlődés, szükségszerű és véletlen, szükségszerű és szabadság, reális és ideális, általános és egyedi, abszolút és relatív. Az ismeretelmélet sajátos területén belül pedig elsősorban a következők: az értékelés és a gondolkodás kapcsolata, a megismerés belső feltételei és a külső tapasztalat egymáshoz való viszonya, a megismerés mint a tárgyban való végnélkül előrehaladó elmélyedés.

A szerző mindezen kérdések Leibniz által képviselt felfogását elemezve a teljes életműre támaszkodik. Nem egy esetben mutatja meg, hogy a tudós társakkal való levelezésből nem teljesen ugyanaz a leibnizi filozófia tárul fel, mint a jobban ismert, inkább a nagy közönségnek szánt összefoglaló jellegű filozófiai munkákból.

Az egyes kérdések vizsgálatánál az elemzés árnyalt és sokrétű, az alaptendenciák határozott ábrázolása mellett megmutatja azokat az ellentendenciákat is, amelyek az alaptendenciát nemegyszer keresztezik. Nemegyszer látjuk, hogy ugyanannak a problémakörnek megtaláljuk egy dialektikusabb és egy ezzel szembenálló kevésbé dialektikus vagy egyenesen metafizikus megközelítési módját Leibniznél. A szerző azt is bemutatja, hogy hol húzódnak és melyek azok a határok, amelyeken a dialektikus megoldások kialakítására törekvő Leibniz nem tud túlhaladni. Mindezen vizsgálódások során a szerző két követelménynek tesz eleget szakavatott

biztonsággal mozogva a hatalmas anyagban, a leibnizi filozófia csaknem áttekinthetetlen és áthatolhatatlan őserdejében. Egyfelől a szaktudomány és a marxista filozófia ma ismert eredményei alapján állapítja meg, meddig jutott el Leibniz a dialektikus megoldásokra való törekvéseiben. Másfelől bemutatja, hogy az elődök, elsősorban Descartes és Spinoza tanításához képest milyen előrehaladást találunk Leibniznél a dialektikus gondolkodás fejlődésében. Ezek a finom, gondos, a leibnizi életmű egészének átvizsgálására támaszkodó és a Leibnizre vonatkozó szakirodalom kritikai felhasználásával kialakított elemzések nemcsak begyökeresedett előítéleteket oszlatnak el Leibnizről alkotott képünk nagyon is indokolt pontosabbá tételéhez vezetve. Ezek a fejtegetések egyúttal ott is, ahol erre szavakban nem történik kifejezett utalás, megmutatják, mennyire hamisan értelmezik Leibniz tanítását azok az idealista kutatók, akik nem a valóságos tudományos kérdések tudományos igényű, dialektikus megválaszolására irányuló törekvést, az e téren elért eredményeket tekintik nála a legfontosabb vívmánynak, hanem a Platónhoz való kapcsolódást, a platóni örökség továbbvitelét.

E szép elemzések fogvatékoságaként kell említünk, hogy a szerző, amikor Leibniz elődeiről vagy kortársairól ír, nem minden esetben ad olyan árnyalt és sokrétű értékelést, mint a leibnizi filozófia taglalása során, hanem helyenként egysíkú, némileg leegyszerűsítettnek mondható jellemzéseket ad. Úgy véljük pl. hogy a 18–19. oldalon levő fejtegetések, talán éppen rövidségüknek fogva, mind Locke, mind Descartes ismeretelméleti felfogását illetően kissé leegyszerűsítették. Ebből kifolyólag oly kutató, aki akkora lelkesedéssel és alapos-sággal vizsgálná a locke-i és descartes-i ismeretelméletet, mint a szerző a leibnizi dialektikát, e kissé leegyszerűsített fejtegetéseket némileg igazságtalanoknak is vélhetné Locke-kal és Descartes-tal szemben. Hasonlóképpen a folytonosság leibnizi felfogásának vizsgálata során Arisztotelész érdemei nem kapnak kellő megvilágítást. A szerző Arisztotelész folytonosság-felfogásának csak egyik mozzanatát említi: „Arisztotelész szerint azok a dolgok folytonosak, amelyeknek végpontjai egybeesnek.” (59. o.) Leibniz nézeteinek elemzésekor viszont kiemeli, hogy nála „a tér nem térbeli pontoknak vagy helyeknek az összessége, az idő nem tevődik össze a pillanatokból, hanem ezek a pontok, illetve pillanatok a határai.” Arisztotelész *Fizikájának* minden ismerője itt fel fog kiáltani, mondván, hogy a pont és pillanat Arisztotelésznél is csak összekötő és egyben elválasztó határa

a tér- és időszakaszoknak, nem pedig alkotórésze.

Az egyes kérdések elemzésének tanulsága, hogy Leibniz a metafizikus gondolkodás által egymástól elszigetelt, elkülönített kategóriák egységét és ezen keresztül az ellentétek egységét kívánja megragadni. Mindezek alapján a szerző úgy véli, módosítani kell Leibniz filozófiájának korábban kialakult, szélesen elterjedt megítélését. „Régóta kialakult és megrögződött az a nézet, hogy Leibniz filozófiája idealista alapokon nyugvó mechanikus, metafizikus szemlélet. Ezt legfeljebb azzal szokták kiécséíteni, hogy nála több a dialektikus vonás, mint a 17. és a 18. század más metafizikus gondolkodóinál. Ezeknek a dialektikus vonásoknak a mélyebb analízise azonban azt mutatja, hogy *e vonások nem elszigeteltek, nem függetlenek egymástól: egységes alapjuk van és egységes dialektikus szemlélethez vezetnek*. Leibniz az anyagi világ és a megismerés problémáit vizsgálva jut el ahhoz a megállapításhoz, hogy mindenütt aktivitás és egység van, továbbá, hogy a dolgoknak és a folyamatoknak ez a két sajátossága elválaszthatatlan egymástól.

Gondolatmenete a következő: sem az anyagi világ tárgyai, sem a róluk alkotott gondolatok nem homogének, önmagukban nem egységesek. Különféleségük, ellentétes tendenciák következtében azonban aktivakká válnak, az aktivitás, illetve annak egy speciális formája, az egységesítés pedig egységessé teszi őket. Mai szóhasználatlalt azt mondhatjuk, hogy Leibniz filozófiájában a funkcionális és a strukturális szemlélet egysége — legalábbis kezdetleges fokon — megtalálható.” (149. o.)

Úgy gondoljuk, hogy az ismertett könyv valóban elemzésekkel és érvekkel kellőképpen alátámasztott módon ad a marxista filozófiatörténetírás számára új értékelést Leibniz dialektikus eredményeiről és ennek kapcsán a leibnizi idealizmus egészének jellegéről is.

Szeretnénk remélni, hogy ez az értékes monográfia nemcsak a marxista Leibniz-kutatásra hat majd ösztönzően, hanem mind eredményeivel, mind példamutatásával előmozdítja azt a nagyobb feladatot is, amelybe beleilleszkedik, a dialektika történetének új alapokon való megírását.

Simon Endre

David Alfaro Siqueiros: A művész és a forradalom¹

David Alfaro Siqueiros a modern mexikói festészet, az úgynevezett mexikói reneszánsz egyik legrangosabb, világszerte ismert alakja. Hatalmas terjedelmű festői életműve önmagában is jelentős, emberi alakja, életútja, személyes példamutatása azonban még ennél is nagyobb tanulságot rejt magában. Egyéniségének sokoldalúsága, kimeríthetetlen aktivitása, energiája szinte egyedülálló a XX. században: festő, művészeti teoretikus, a mexikói forradalom katonája, politikus, párt- és szakszervezeti vezető. E sokrétű tevékenység megismeréséhez, mélyebb megértéséhez nyújt gazdag anyagot az Esztétikai Kiskönyvtár most megjelent köteté.

Siqueiros itt közreadott írásainak középpontjában az új mexikói festészet történeti és elméleti problematikája áll, alkalmi, publicisztikai jellegűknél fogva azonban több, egészen eltérő jellegű mozzanat fonódik össze bennük: a mexikói forradalom története, Siqueiros és a többi forradalmár festő életútjának eseményei, művészeti programok, elméleti kérdések és festőtechnikai műhelyproblémák. Válaszszuk szét az egyes kérdéscsoportokat és vizsgáljuk viszonylag elkülönítve először a

művészi magatartás, életforma sajátosan új megnyilvánulását, majd az új művészet elméleti kérdéseit, végül a megvalósulásnak, az új mexikói festészet alkotásainak esztétikai problematikáját.

A mexikói festészet legszembetűnőbb vonása *egy radikálisan új művészi magatartás, művészi életforma kialakítása*. A századfordulón a félgymati, reakciós diktatórikus uralom alatt álló Mexikóban az európai polgári művészeti viszonyok, intézmények fejletlen, provinciális változatával találkozhattunk. A legfelsőbb rétegek az európai művészet felé orientálódtak, megvetettek mindent, ami hazai, nem ismerték, illetve lenézték az elmúlt évezredek indián művészetét éppúgy, mint az egykorú nagyon gazdag, virágzó népművészetet. A hivatalos megbízatások és néhány festőakadémiai katedra csupán a provinciális akadémizmus ízlésigényeit kielégítő nagyon szűk művészrétegnek nyújtott megélhetést.

A századfordulón a fiatal képzőművészek világszerte lázadoztak a polgári viszonyok művészetet fojtogató légköre ellen. Európában azonban a túlnyomó többségük megrekedt a bohémiségben, az anarchista

¹ Esztétikai Kiskönyvtár. Kossuth, 1966. 181 o.

lázadásnál, a rombolás minden régít elvető egyoldalúságánál, a pusztá tagadásánál. Mexikóban viszont gyökeresen más volt a fiatal művészek útja: már 1906-ban le- szögezték programjukban, hogy „a közö- ségi művészet, a nép és a nemzet problémái- hoz kapcsolódó művészet útját választják”. (47. o.) Az alapvető társadalmi problémák iránti érdeklődés, a gyökeres társadalmi változások szükségességének felismerése hamarosan elvezette őket a belső művészeti vitáktól a *szervezett, egységes politikai fel- lépésig*, sztrájkokban, tüntetésekből, majd a forradalom fegyveres harcaiban való aktív részvételig. De nemcsak csatlakoztak a forradalomhoz, hanem a világon egyedül álló módon az élére álltak, az élcsapatá- hoz tartoztak. Nem műtermi forradalmat csináltak, nem pusztán az akadémia vagy a hivatalos ízlés ellen lázadtak, nem a fel- tűnés-keltés, a botrányokozás volt a fegy- verük. Valóságos forradalmárok voltak, katonaként végigharcolták a sokéves véres polgárháborút, szervezői, alapítói voltak egy sor munkás- és forradalmi szervezetnek, a szakszervezeteknek és a kommunista párt- nak. Ez vezetett — és csakis ez vezet- hetett — az új művészi magatartás meg- teremtésére: „... résztvettünk a fegyveres harcban... részvételünk kezdte kioltni bel- lőlünk a bohémét, hogy életet adjon cse- rébe a honpolgárnak, az új művésznek”. (71. o.) Radikálisan és következetesen sa- kitottak a polgári társadalom nyújtotta keretekkel, elvetették a polgári művészeti élet szervezeti formáit, intézményeit, a művészpártolás (műgyűjtés, műkereske- delem stb.) egész rendszerét, és ezzel együtt elvetették a polgári igényeket, a Nyugat- Európában uralkodó polgári ízlést s az ezzel szorosan összefüggő műfajokat is. Nem a meglevő „esztétikai igényeket” akarták kielégíteni, hanem „művészetben kívüli”, társadalmi célok szolgálatába akar- ták állítani munkásságukat. Újfajta mű- vészetet akartak teremteni, hogy a fegy- veres harc múltával ezzel szolgálhassák a forradalom ügyét: „... segíteni akarjuk a mexikói forradalmat művészetünk ékes- szólásával” — tűzték ki programjukul. (59. o.) A festészetből széles körben ható társadalmi, közéleti tényezőt, fegyvert kí- vántak formálni. Céljaik valójában persze nem voltak művészetben kívüliek vagy mű- vészet ellenesek, még akkor sem, ha sok- szor nem látták meg a megfelelő művészi megoldásokat. Óriási nehézségeket kellett leküzdeniök, rövid idő alatt a művészi újrakezdés összes feltételeit meg kellett teremteniök. A széles tömegekre való hatni akarás új, addig elhanyagolt, lenézett mű- fajokat állított előtérbe: „... hazánk népét segíteni akarva forradalmában, ter-

mészetszerűleg eljutottunk a közösségi művészethez (a falfestészethez és a grafi- kához). . .” (101. o.) Ezért fordultak a mo- numentális falképfestés felé, ezért vitték ki a festményt az épületek homlokzatára, és ezért újították fel a népies hagyományok- kal rendelkező grafikat is. Törekvéseikben a megfelelő műfajok kiválasztásán túl számos további nehézséggel találkoztak: meg kel- lett találniok az új, monumentális propa- ganda tematikai-ikonográfiai apparátusát, és meg kellett szervezni, ki kellett kény- szeríteni azokat a társadalmi megbízásokat, amelyek lehetővé tették a művek létrejötté- t. Az egyre inkább jobbra tolódó kormány- zatok, politikai változások közepette mind- ezt csak állandó közéleti harcok árán érhet- ték el. Tevékenységükkel, műveikkel új igé- nyeket és új közönséget teremtettek, szívós, kitartó munkával elérték, hogy a festészet az érdeklődés középpontjába került, köz- ügy lett, mindennapos viták, sajtó- és utcai csatározások témájává vált.

A mexikói művészet közéleti jellegé- hez kapcsolódik Siqueiros életútjának nagy tanulsága is. A kapitalizmus művészt- embert eltorzító, egyoldalúvá tevő körül- ményeit csak a társadalmi tevékenységben, a forradalmi harc nyújtotta közéleti lehe- tőségekben lehet eredményesen leküzdni. Siqueiros is csak úgy tudta emberi teljessé- gét, sokoldalúságát kibontani és megőrizni, hogy bekapcsolódott a társadalmi moz- galmakba, hogy elsősorban „állampolgár”, közéleti ember volt, s csak „másodsorban” festő — ha kellett, évekre is felfüggesztette művészi tevékenységét. A közéleti harcok- kal való szoros kapcsolatából fakadó akti- vitása, forradalmi dinamizmusa végigvonul egész életén, tevékenységének minden terü- letén. Ez tette lehetővé a szakítást minden elavulttal, hasznavehetetlennel, ez serken- tette újabb és újabb kísérletekre, kezde- ményezésekre a művészet legperifériku- sabb kérdéseiben is.

Siqueiros írásaiban az új mexikói fes- tészettel kapcsolatban felmerül néhány alapvető elméleti kérdés is — természetesen az írások publicisztikai jellegénél fogva minden nagyobb rendszeresség és elméleti elmélyülés igénye nélkül. Az európai művé- szekétől eltérő magatartása azonban lehe- tővé teszi, hogy egy magasabb nézőpont- ból az Európában is vitatott modern mű- vészeti kérdésekre az átlagosnál helyesebb, találékonyabb választ adjon.

Rendkívül tanulságos a mexikói fes- tészet viszonya a hagyományokhoz. A fiatal művészek törekvéseinek ismeretében a konzervatív akadémizmus fenntartás nél- küli elvetése természetes. A mexikói fes- tészet új társadalmi feladatvállalása, elkö- telezettsége alapján azonban hamarosan

nyilvánvalóvá vált az is, hogy az európai művészeti „forradalmaknak” az impresszionizmusból a kubizmushoz vezető útja sem járható, hogy céljaik eléréséhez a modernizmus lehetőségei, eszközei önmagukban elégtelenek. Már ekkor elutasították azt az Európában ma is széles körben ható hamis alternatívát, hogy a művészek csak a konzervatív akadémizmus vagy az avantgardizmus formái forradalma között választhatnak. (Ebből a pozícióból bírálja Siqueiros a szovjet és a kelet-európai festészet bizonyos irányzatait is, mivel egy akadémikus „kommersz naturalizmus” és a párizsi iskola formalizmusának szélsőségeiben gondolkodnak.) A mexikói művészek az új művészet megteremtéséhez — tartalmi oldalról kiindulva, a vállalt társadalmi funkciót szem előtt tartva — mindent felhasználáltak a múltból, az ősi mexikói művészettől Giottón át a kubizmus tanulságaiig, ami céljaikat szolgálta. Ez a tartalmi-funkcionális nézőpont tette lehetővé, hogy kikerüljék azokat az Európában gyakori vég nélküli skolasztikus vitákat, melyek az egyes formaelemeket a műalkotás egészétől elválasztva vizsgálják és értékelik.

A már kialakult, fejlődésnek indult mexikói festészet később leggyakrabban a nonfiguratív festészet problémájával került szembe. Írásaiban Siqueiros mindenkor elválasztja a művészi magatartás *politikai* megítélését és a műalkotások *esztétikai* értékelését. *Mexikóban* a forradalom éveiben a feszült társadalmi szituáció, a nyílt közéleti harcok következtében élesen polarizálódtak a festői irányzatok. A baloldali, harcra való politikizáló figuratív festőkkel szemben álló nonfiguratív művészetet *ők* csaknem mindig azonos a politikai reakcióssággal. Ebben az esetben Siqueiros elsősorban a művészek politikai elkötelezettségét, hovatartozását ítéli meg, élesen bírálja ellenséges vagy közömbös magatartásukat. Az *Európában* viszont gyakran baloldali nonfiguratív művészeket súlyos belső következetlenséggel vádolja, mert a progresszív politikai magatartástól, a társadalmi feladatvállalástól elválaszthatatlannak tartja a figuratív eszközökkel való közlést. „Nem értjük azokat a festőket, akik azt mondják: Egyénileg kommunista vagyok, de a festészetemben nem. Úgy gondoljuk, hogy ez szörnyű tévedés. Ez annyit jelent, hogy bezárkózunk a maguk kis személyi történetébe.” (171. o.) Siqueiros tehát a bonyolultabb európai viszonyok alapján elismeri a magatartás és a művészi alkotás bizonyos — ha nem is helyeselt — divergenciáját. A politikai magatartás és művészi érték szétválasztása a továbbiakban nagyon fontos a nonfiguratív művészet *esztétikai* értékelése szempontjából. Siqueiros

differentiálta a megoldásának épp az az alapja, hogy nem von le elhamarkodott következtetéseket, sem a nonfiguratív művek alkotásából nem következtet közvetlenül alkotóik politikailag reakciós voltára, sem egyes nonfiguratív festők reakciós magatartásából arra, hogy a nonfiguratív művek tartalma is feltétlenül ellenséges vagy teljesen értéktelen. A nonfiguratív festészetet nem valami bonyolult, mélyértelmű reakciós tartalom, hanem sokkal inkább a tartalmatlanság, a tartalmi igénytelenség, a mondani és beleavatkozni nem akarás jellemzi. Ezért felelhet meg időnként bizonyos politikai céloknak is: „hasznos, mert süketnéma természetű”. (142. o.) Siqueiros ugyanakkor nem számúzi egészen a nonfiguratív festészetet a művészet, az esztétika területéről, hanem igen jó érzékkel kitapintja, meghatározza valóságos helyét, esztétikai értékét — a tulajdonképpeni művészet határterületét, a disztóművészetet jelöli ki számára, amelynek esztétikai értékeléséhez még rendelkezünk bizonyos kritériumokkal: „... valóban dekoratív tárgy, egy dísz, egy szellemes díszítmény, ha Önöknek úgy tetszik, de csak dísz, ez funkciójának elsőrendű feladata”. (122. o.) A konkrét társadalmi megbízatások oldaláról is kijelöli a nonfiguratív művészet helyét. Teljesen magától értetődőnek tartja, hogy például egy étteremben nem „kegyetlen jeleneteket”, hanem „az általános ízlésnek megfelelően valami nem objektív, nonfiguratív dolgot fessenek”. (126. o.) Középületek, iskolák stb. falára viszont tartalmas, figuratív művészet kell. Műfajok, műfaji lehetőségek és társadalmi igények ilyen pontos szigorú elhatárolása napjainkban szokatlan, de semmiképp sem áll távol a régi nagy művészi korszakok felfogásától.

A mexikói művészek magatartásának, az új művészettel kapcsolatos elméleti fejtegetéseiknek feltétlen elismerése mellett a ma még reprodukciókból is kevéssé, hiányosan ismert mexikói művészetről nagyon nehéz kielégítő, végleges esztétikai véleményt formálni. De annyi megállapítható, hogy a nagyon egyenetlen produkcióban sok megoldatlan kép között feltétlenül vannak a legmagasabb mércével mérhető műalkotások is. Törékveik közül azok jártak a legtöbb eredménnyel, amelyek egy új történeti műfaj megteremtésére irányultak. A középületek falait elborító falképzőművészeti témájú gyakran a latin-amerikai forradalmak eseményeit választották. Sikertörténet egy teljesen új, gazdag ikonográfiai programot megfogalmazni, mely széles körű lehetőségeket adott sokrétű, gazdag emberi tartalmak megjelenítésére. A történelmi tematika, a forradalom

eseményeinek, célkitűzéseinek epikus megformálása igaz történetiműfajjá teljesedett, művészi eszközökkel, a művészet határain, lehetőségein belül politizált, szólt hozzá aktuális kérdésekhez. Ugyancsak jelentős eredményeket érték el népi figurák és jelenetek, valamint monumentális szimbolikus alakok megformálásában. A képek jelentős részénél viszont gyakori a bonyolult aktuális mondanivaló művészi megformálatlansága, sokszor nyers, bántóan naturalisztikus elemek és elvont szimbólumok kerülnek montázsszerűen egymás mellé, gyakori a felszínes archaizálás, az expresszivitás eltúlzása.

Ez az archaizálás, népieskedés, a primitív-kultusz feltehetően szorosabban összefügg a mexikói forradalom jellegével, társadalmi bázisával. Ebben a forradalomban igen bonyolultan fonódtak össze a földosztást követelő paraszt tömegek, az idegen tőke ellen küzdő nemzeti burzsoázia és a kizsákmányolás ellen küzdő munkás és a bányásztömegek törekvései. Mivel az ipari fejletlenség következtében a forradalom széles tömegbázisa a paraszt-ság volt, a fejlett kapitalizmus szintjét még el nem ért vidéki-mezőgazdasági-paraszti viszonyok erősen befolyásolták a forradalom ideológiai vetületét. A polgárháborúban katonáskodó, vidéket járó művész-értelmiségiek a parasztság még meglevő erős közösségi szelleméből, a virágzó közösségi jellegű népművészetből kiindulva túlzott illúziókat tápláltak az új, szocialista társadalom kollektivitásába való közvetlen átmenetről, átnövésről, a közösségi jelleg átmentéséről. Az új társadalom modellje is sok ellentmondást tartalmazott, meglehetősen utópikus volt, benne a gazdag, kifejlett személyiség és az új társadalom kollektivitása, közösségi jellege ellentétbe került egymással. A polgári individualizmus elvetése, kritikája gyakran romanti-

kus utópiákba, korábbi társadalmi formák idealizált közösségi jellegének előtérbe állításába torkollt. Ennek nyomai a mexikói festészetben is fellelhetők, és nagyon károsan befolyásolták a művészi munkát, eltorzították, elszegényítették az egyes alkotások művészi megformálását, ugyanakkor túlzott illúziókat keltettek a művészet társadalmi szerepéről, hatékonyságáról. Ezeket a problémákat bizonyos mértékig maga Siqueiros is látja. A történeti áttekintésben többször utal a mexikói művészek nehézségeire, tudásuk hiányaira, naív illúzióikra is.

A mexikói festészet vállalkozása azonban minden egyenletlensége, problematikussága ellenére egyedülálló a XX. század művészettörténetében. Hatása, jelentősége egészében ma még felmérhetetlen, végső értékelése nem utolsósorban attól függ, hogyan alakul Latin-Amerika társadalmi fejlődése, milyen történelmi szerepük, súlyuk lesz a latin-amerikai népeknek. A mexikói festészet történelmi jelentőségét véglegesen csak a belőle kiinduló, a rátámaszkodó művészeti mozgalom jövőbeni kibontakozása, kiteljesedése határozhatja meg. Csak a jövő eredményei fogják véglegesen értelmezni a kezdeteket, de az már ma is bizonyos, hogy a mexikói festészet jelentősége messzemenően kérdésessé teszi a modern művészet jelenleg uralkodó Párizs-centrikus, a konfiguratív művészetre orientálódó értékrendjét. Egyre tarthatatlanabbá válik egy olyan hierarchia, melyben a mexikói művészetnek csakúgy, mint egyes esztétikailag értékes kelet-európai törekvéseknek nincs, vagy csak perifériális helyük van. Egy új értékrend kidolgozása, és ezen belül a mexikói művészet méltó helyre állítása, alaposabb megismerése és népszerűsítése halaszt-hatatlan feladat.

Timár Árpád

L. O. Reznikov: A szemiotika ismeretelméleti kérdései¹

A jel — pontosabban a nyelvi jel — természete, szó és dolog viszonya évezredes filozófiai probléma. Az európai filozófia történetében először a görög gondolkodók-nál vetődött fel egy olyan, még naivan megfogalmazott kérdés formájában, hogy természetes vagy mesterséges eredetűek-e a szavak. A jel problémája azonban a legutóbbi időkig csak a köznapi, „természetes”

nyelv vonatkozásában nyert megfogalmazást; sem a nyelvet megelőző jelrendszer-ek, sem a tudományos nyelv nem képeztek — nem képezhettek — vizsgálódás tárgyát. Ennélfogva a jel problémája szinte kizárólag a lingvisztika területére szűkült, és lényegében véve a nyelv jel-természeté-nek kimutatására redukálódott. S így a *jel-fogalom maga* alárendelt segédész-

¹ Л.: О. Резников Гносеологические вопросы семиотики. Изд. Ленинградского университета, 1964. 302 о.

köz szerepét játszotta, vizsgálatra nem szoruló, magától értetődő fogalomként húzódott meg a lingvisztika háttérében.

Gyökeresen megváltozott a helyzet a XX. század első felében, a fiziológiai reflex-elmélet, majd a hírközlés és az önzvezérlő rendszerek teóriájának létrejöttével. A kommunikáció fogalma rendkívüli módon kiszélesedett: világossá vált, hogy információ-átadásról nemcsak ember és ember között, hanem — például — szervezet és környezet között is lehet (és kell) beszélni. A jel ezáltal nemcsak a mindennapi nyelvet terjedelmileg és tartalmilag is meghaladó, általános jelentésre tett szert, de azonnal problematikus is vált: mihelyt nem a jelek ilyen vagy olyan típusáról, hanem a jelről magáról van szó, tisztázni kell, hogy milyen szituációban s milyen általános feltételek között töltheti be egy anyagi jelenség a jel szerepét. Ez tette időszérűvé a jelekről szóló egységes tudomány, a szemiotika megteremtését.

De a szemiotikai megközelítés fényében most már maga a nyelvi jel is új, határozottabb megvilágításba került, a nyelv eddig magától értetődőnek tetsző sajátosságai is problémává lettek. Mindaddig nyilvánvalónak tűnt, hogy a nyelv — kommunikatív funkciója mellett — a valóság meghatározott reprezentációja, elemzése is, s ezen keresztül a *gondolkodás* eszköze. A nyelv-előtti jelrendszerekkel — a legkülönbözőbb típusú szignál-rendszerekkel — összehasonlítva a nyelvet azonban ez már egyáltalán nem evidens, hanem magyarázatra szoruló: hiszen mindezek a rendszerek csak a legáltalánosabb értelemben vett kommunikációnak lehetnek eszközei, de soha nem tölthetnek be önálló intellektuális funkciót. Ezért feladattá válik a nyelvnek mint a jelek megkülönböztetett fajtájú rendszerének elemzése, azoknak a szisztematikus összefüggéseknek a feltárása, amelyek alkalmassá teszik arra, hogy ne csak az emberek *közi* kommunikáció, hanem „az ember önmagával való kommunikációja”, a gondolkodás eszközeként is funkcionálhasson. Ebben a kérdésfeltevésben nem erről vagy arról az empirikus nyelvről van szó, hanem azokról az általános feltételekről, amelyeket egy jelrendszernek ki kell elégítenie ahhoz, hogy nyelvként, a valóság kognitív reprezentációjaként működhessen.

Mindez talán azt is érzékelteti, hogy a szemiotika által tárgyalt kérdések nem soríthatók egy szűk értelemben felfogott szaktudományos vizsgálódás keretei közé, hanem szinte minden esetben olyan problémákat vonnak maguk után, amelyekre csak az ismeretelmélet adhat választ. Milyen rendszerben beszélhetünk megismerésről,

hogyan függenek az ismeretek a rendszertől magától, határa-e a rendszer a megismerésnek — a szemiotikai vizsgálódások minduntalan felvetik ezeket a gnoszéológiai kérdéseket. (S ez a kapcsolat korántsem csupán logikai természetű: ez már létrejötté pillanatában is kifejezésre jutott a tudomány történetében — Charles Morris, a szemiotika „atyja” a jelekről szóló általános elméletet a neutrális monizmus új megalapozásának szánta.) A szemiotika materialista és realista interpretációja ily módon számottevő feladat; marxista ismeretelméleti tanulmányt írni a szemiotika kérdéseiről nemcsak jogosult, de szükséges is.

Más kérdés, hogy teljesen egyetérthetünk-e azzal, amit Reznikov maga a szemiotikai problémák ismeretelméleti megközelítésének nevez. Úgy véljük — s ezt az állításunkat a továbbiakban igyekeznünk igazolni —, hogy Reznikov a kevésbé termékeny eljárást választotta, amennyiben nem tesz mást, mint hogy védelmébe veszi a marxista ismeretelmélet egészen általános tételeit a szemiotikából levont vagy levonható idealista, agnosztikus következtetésekkel szemben. Természetesen egy ilyen defenzív irányú polémia-nak is meg kellene a maga jelentősége: rávilágíthat a szaktudományos kérdések rossz megfogalmazása közben elhomályosult ismeretelméleti alaptételek igazi értelmére, és ezzel bizonyos mértékig orientálhatja a tudomány fejlődését. De ahhoz, hogy igazán hatékony legyen, magán a szakterületen belül kell filozófiai hipotéziseket felállítania. Ha a polémia kizárólag egy ilyen elvont védekezésre szorítkozik, akkor lehetetlenné teszi a tulajdonképpeni, speciális problémák felismerését és megfogalmazását, mindent felold az ismeretelmélet absztrakt kérdésfeltevésében, és ennek megfelelően csak előre kész „megoldásokat” tud kínálni.

*

A könyv fejezetei három nagy problématerület körül csoportosíthatók: a jel és a jelentés problémája általában (ide sorolhatjuk az észlelés jelelméletének kritikáját is), tipológiai kérdések, s végül a tudományos jelrendszerek ismeretelméleti problémái. Az alábbi kritikai ismertetés is ezt a sorrendet követi.

A jelfogalom bevezetését eleve problematikussá teszi, hogy Reznikov teljesen eltekint az önzvezérlő rendszerek és a környezet, illetve más önzvezérlő rendszerek közötti viszony általános jellemzésétől, ami nélkül az információátadásnak nem le-

het szabatos értelmet adni, s így nem lehet megragadni a jel szerepét sem. Ezért szükségképpen a jel meghatározásainak leíró felsorolására kell szorítkoznia, ami természetesen magában rejtje azt a veszélyt, hogy egy (vagy néhány) meghatározott jeltípus vonásait általánosítja a szemiotika egészére. És valóban: látni fogjuk, hogy Reznaykov kritikátlanul átviszi a jel általános fogalmára a *nyelvi* jel megkülönböztető sajátosságait. Nem véletlen ezért, hogy ott, ahol ezeket nem látja viszont, ellentmondásokba bonyolódik és kétségbevonja, hogy „a szó szoros értelmében vett” jelekkel volna dolgunk. A feltételes ingerkeltőket például azért nem hajlandó a jelek közé sorolni, mert közvetlenül, a *megértés* intellektuális aktusának beiktatása nélkül váltanak ki reakciót. Egy ilyen önkényes megszorítás azonban azt jelentené, hogy a szemiotika csak a nyelvvel és a nyelv alapján létrejött magasabbrendű jelrendszerekkel foglalkozhatik. (Másként, a fenti megállapítással homlokegyenest ellenkezően, azt állítja, hogy a jelentés nemcsak a nyelv értelmes egységeinek, hanem valamennyi, a nyelvnél primitívebb jeltípusnak sajátja.)

A jelet Reznaykov a *nyelvi* jelszituációt jellemző klasszikus jel-jelentés-tárgy „háromszögön” keresztül vezeti be: „A jel anyagi, érzékelő felfogható tárgy (jelenség, esemény), amely a megismerés és közlés folyamatában más tárgy (tárgyak) képviselőjeként (helyettesítőjeként) szerepel, és a róla való információ felvételére, megőrzésére, átalakítására és továbbítására szolgál. A tárgy, amelyet a jel képvisel (reprezentál), az, amit a jel megjelöl. A jel jelentése az a megjelölt tárgyról való információ, amelyet a jel hordoz.” A jel tehát megjelöli tárgyat és kifejezi a jelentését — a jelentés pedig visszatükrözi a tárgyat.

Kétségtelen, hogy ebben a „háromszögben” a jelentése a centrális szerep. Ahhoz, hogy jel valamilyen tárgy vagy tárgyi viszony reprezentánsa lehessen, Reznaykov szerint jelentéssel kell rendelkeznie. Hogy a jel természetét megértjük, először a jelentés természetét kell megértünk. Mi tehát „a jelentés ’jelentése’”?

Kezdjük azzal, hogy Reznaykov teljesen helyesen szögezi le: a jelentés nem azonos a megjelölt tárggyal, ez az azonosítás számos nehézséghez — többek között a jelentés platonikus hiposztázálásához — vezet. Igaz, hogy pozitív ellenérve enyhén szólva gyenge lábon áll: véleménye szerint a jelentés csak azért nem lehet azonos a denotátummal, mert a tárgyi valóság a megjelölési viszonyon kívül — és *előtte* is — önállóan létezik, míg a jelentés az ember (vagy

általánosabban: a jel-szituációban szereplő „szubjektum”) produktuma, nem független az aktuális jelviszonytól. Magától értődik azonban, hogy az anyagi világ magánvaló, a jelviszonyt megelőző realitásából egyáltalán semmi sem következik arra nézve, hogy egy tárgy bekerülhet-e vagy sem a kommunikáció rendszerébe, mint ennek meghatározott komponense. Ha Reznaykov érve helytálló volna, akkor a tárgy nemcsak jelentése, de megjelölése sem lehetne a jelnek (hiszen *mint* a jel megjelölése csak a rendszerbeli viszonyában létezik), s akkor a jelek egyáltalán nem vonatkozhatnának a magánvaló, a jelrendszeren kívüli világra — ezért nem volna lehetséges kommunikáció sem, nem volna értelme a jelek használatának.

De mi a jelentés, ha nem a megjelölt dolog? Mit fejez ki az a megállapítás, hogy a jelnek „jelentése van”? Mint látni fogjuk, egészen egyszerűen azt, hogy a jel meghatározott tartalmakat közöl a megjelölt dologról. „A jel jelentése — írja Reznaykov egyhelyütt — a tárgynak a jelben rögzített visszatükrözése.” Ezzel a felfogásával Reznaykov nem áll egyedül a marxista irodalomban: hasonlóképpen értelmezi „a jelentés ’jelentését’” Adam Schaff és hozzá kapcsolódva Georg Klaus is. Schaff és Klaus csak következtetések, amikor a jelentést (amelyet az utóbbi a Frege—Church-féle terminológiának megfelelően „értelem”-nek nevez) azonosítják a megfelelő logikai fogalommal. Ha a jelentés az, ami a szóban a tárgyról visszatükröződik, akkor semmi alapunk sincs a két kategória megkülönböztetésére. Reznaykov maga azonban érzi, hogy ez az azonosítás problematikus, kétségessé teszi a logikától és pszichológiától független, önálló lingvisztikai létjogosultságát. „A szó jelentése — írja — lingvisztikai kategória. Ez a kategória a szónak mint egy történetileg kialakult lexikai rendszer részének értelmi funkcióját jellemzi. Ezért a jelentést nem szabad felcserélni pszichológiai vagy logikai kategóriákkal.” Ennél az elvont megállapításnál azonban nem tud többet mondani. Abban — nézetünk szerint — tökéletesen igaza van, hogy a jelentést csak mint lingvisztikai kategóriát, a nyelvi rendszer vonatkozásában értelmezzük meg (habár más összefüggésben határozottan tagadja, hogy a jelentés speciálisan lingvisztikai kategória lenne), de ennek a következménynek maga sem tesz eleget. A jelentés visszatükrözésnek való definiálása annyira általános, hogy nemcsak a fogalomtól, de még az észleletektől való megkülönböztetéshez sem elég.

Igaz, egy ilyen definíciónak van bizonyos — legalább látszólagos — előnye.

Ha a jelentést a tárgy visszatükrözésének határozzuk meg, eleve elvágjuk annak a lehetőségét, hogy szembe lehessen állítani a valósággal önálló entitásként, s magát a valóságot a nyelv konstrukciójának lehessen felfogni. Ezzel eleve kizártuk egy neutrális monizmus lehetőségét. S egyúttal kizártuk a jelentés és a tárgynak megfelelő reakció pragmatista—behaviorista azonosítását is: ez a meghatározás közvetlenül kifejezi a nyelv regulatív funkciója és a valóságra vonatkozó nyelvi ismeretek közti egységet, közelebbről nyelv és gondolkodás egységét. Ennek a látványos megoldásnak azonban az az ára, hogy a tulajdonképpeni lingvisztikai probléma kicsúszik a kezünk közül. Ha a szót egészen elvontan a valóság visszatükrözésének határozzák meg, elveszti azt a sajátosságát, amely a nyelv elemévé teszi, amelyen keresztül a valóság nyelvi formában való visszatükrözése.

A probléma azonban nemcsak az, hogy Reznikov azonosítja a jelentést a tárgy nyelvi visszatükrözésével s ezen keresztül — szándéka ellenére — a logikai fogalommal, hanem az is, hogy általános szemiotikai kategóriának tekinti, azaz feltételezi, hogy nemcsak a szónak, hanem valamennyi jeltypusnak a sajátja. Persze elvileg az is lehetséges, hogy a *jelentés* kifejezést a szokástól teljesen eltérő értelemben használja, hiszen az általa adott meghatározás túlságosan elmosódott ahhoz, semhogy segítségével el lehetne különíteni a szemiotikai jelenségeknek azt az osztályát, amelyet ez a kategória foglal össze. Ezért leghelyesebb lesz megvizsgálni, milyen példával él Reznikov a jelentés szemléltetésekor. Az általa használt példát jól ismerjük a logikai irodalomból: „a jénai győztes” és „a waterlooi vesztes” ugyanarra a személyre, Napóleonra vonatkozik, de eltérő módon. Ez a „más”, ez a két azonos megjelölésű név közti különbség az, amit Reznikov szerint jelentésnek nevezünk. Úgy véljük azonban, hogy ebben a — hagyományos — értelemben kizárólag tagolt rendszerek (tehát a mindennapi nyelv és az erre épülő „mesterséges” nyelvek) vonatkozásában beszélhetünk jelentésről, tagolatlan rendszerek, szignálrendszerek elemeivel kapcsolatban azonban nem. Anélkül, hogy megpróbálnánk részletesen indokolni ezt az állításunkat, megállapíthatjuk a következőket. „A jénai győztes” és a „waterlooi vesztes” nem cserélhetők fel tetszés szerint, habár ugyanarra az objektumra (Napóleonra) vonatkoznak. Nyilvánvaló, hogy míg „A jénai győztes azonos a jénai győztessele” mondat pusztán tautológia, semmiféle új ismeretet nem tartalmaz, és igazsága a formájáról leolvasható, addig „A jénai győz-

tes azonos a waterlooi vesztessele” mondat szintetikus ítélet, amelynek igazságértékét csak empirikusan lehet eldönteni. Önmagában véve az ellenkezője is igaz lehet. Ezek a nevek nem azért különböznek egymástól, mert két különböző dologra vonatkoznak (hiszen megjelölésük ugyanaz, hanem mert különböző *módon* vonatkoznak a megjelölésükre, másképpen funkcionálnak a nyelv rendszerében, különböző mondatokban különböző helyet foglalhatnak el. Azok a lehetséges nyelvi kapcsolatok, amelyekben egy szó előfordulhat, a nyelv szemantikai rendszerében objektíven rögzítettek. A jelentés mint objektív, lingvisztikai kategória nem más, mint azoknak a szemantikai szabályoknak az összessége, amelyek meghatározzák, hogy az adott szó milyen kontextusai produkálnak értelmes (egy vagy többértelmű, analitikus, ellentmondásos vagy szintetikus) mondatokat és hol kezdődnek az értelmetlen, az adott nyelvben nem lehetséges kapcsolatok. Ha ezek a szabályok a nyelvben nem volnának adva, akkor az ember nem tudná interpretálni a hallott mondatokat, s ezért csupán kommunikatív érték nélküli pusztán szintaktikai formulákkal volna dolga.

Ez az álláspont nemcsak a nyugati — elsősorban amerikai — lingvisztikában elterjedt, hanem a Szovjetunióban is számos híve van, így például V. Zvegincev is, akit Reznikov könyvében patetikusan, de a tárgyra magára vonatkozó ellenérvek nélkül megbírá. Reznikov ellenszenve a fenti koncepcióval szemben láthatólag azon a megfontoláson alapszik, hogyha a jelentést a szavak *egymáshoz való* szisztematikus viszonyának tekintjük, akkor ismereteink elvesztik objektivitásukat: nem a tárgyra, hanem a nyelv egységeinek konvencionális kapcsolataira fognak vonatkozni. De ez félreértés. Szó sincs arról, mintha a szavak lehetséges nyelvi kapcsolatai a nyelv konvencionális sajátosságait fejeznék ki. A dolog nem úgy áll, hogy először formális szabályok meghatározzák a szavak *egymáshoz való* viszonyát és aztán egy utólagos eljárás még ismeretekkel terhelne meg őket. Nyelv és gondolkodás egysége nemcsak azt jelenti, hogy ideatív gondolkodás nem lehetséges a nyelv közegén kívül, hanem azt is, hogy a nyelv használata sem lehetséges ismeretek, kognitív tartalmak nélkül. A szemantikai rendszer azoknak az ismereteknek a rögzítése, amelyek nélkül nem valósulhat meg a nyelv értelmes, kommunikatív használata, amelyek a nyelv rendszerében objektiválódtak.

De amíg két különböző jelentésű szó nem helyettesítheti bármely kontextusban egymást, addig két szignál, amely ugyanannak a feltétlen ingerkeltőnek a helyettesi-

tésére szolgál, nem mutat funkcionális különbséget, egymással tetszés szerint felcserélhető. Azaz a megfelelő reflexkapcsolat bármely ingerkeltőre (csengő, lámpafény, ritmus- és harmónia-viszonyok stb.) egyformán kidogozható s ezek az ingerkeltők ekvivalensek lesznek egymással — valamennyi egy és csak egy reakciót (a feltétlen ingerkeltőnek megfelelő reakciót) fog kiváltani. Két feltételes szignál esetében semmi sem felel meg annak a „más”-nak, ami „a jénai győztes”-t megkülönbözteti „a waterlooi vesztes”-től, mivel a szignálok nem alkotnak artikulált rendszert; egyszerű szignálok kombinációja éppolyan egyszerű szignál lesz, mint elemei. Ezért a szignál nem fejez ki semmit a megfelelő esemény várható bekövetkeztén kívül.

A fentiek — amellett, hogy rámutatnak: a jelentés *lingvisztikai* kategória, sem az ismeretelmélet általános megfontolásai-ból levezetni, sem a szemiotika egészére kiterjeszteni nem lehet — talán rávilágítanak arra is, hogy a jelek természetét mindig a *jelrendszer* természete határozza meg. Önmagukban álló, „atomáris” jelek nincsenek. Még az olyan látszólag magányos jel, mint a gyász kifejezésére szolgáló fekete szalag is egy kételemű rendszer tagja, ahol a másik elem a jel hiánya. Azt, hogy egy jel hogyan funkcionál, milyen típusú közlések továbbítására alkalmas, az szabja meg, hogy milyen rendszerbe illeszkedik. Ez véleményünk szerint a szemantikai *tipológia* legfontosabb szempontja — olyan szempont, amelyet Reznnyikov teljesen elhanyagol. A jelek osztályozásának alapja a rendszerek osztályozása. S mivel a jelrendszerek két alapvető típusát mint tagolatlan és tagolt szisztémát különböztettük meg egymástól, a jeltypológia alapvető disztingencióját is a szignál és a jelentéssel bíró szimbólum megkülönböztetésében látjuk. A nyelvet megelőző szignálrendszerek és a nyelv nem funkcionálnak azonos módon. Egy szignál csak a kommunikáció eszköze lehet, sohasem tölthet be intellektuális funkciókat: nem „fejez ki” semmit, csupán utal egy esemény várható bekövetkeztére, és ennek megfelelő cselekvési utasítást tartalmaz. *Ebben az értelemben* a szignál valóban közvetlenül váltja ki a megfelelő reakciót. (Amin nem változtat az a tény, hogy a válasz nem csupán a környezet ingerhatásának függvénye, hanem éppígy függ a szervezet korábbi tapasztalata alapján kialakított viselkedési sémájától és szükségleti állapotától is.) A nyelvi kommunikációban azonban mindig valamilyen értelmi tartalom továbbításáról van szó, a verbális utasítás csak a nyelv intellektuális funkcióján keresztül hat: a reakciót a *megértés* ak-tusa előzi meg. (Azt az esetet, amikor a

felszólítás nem jelentésén keresztül, hanem pusztán szignálként hat, figyelmen kívül hagyhatjuk, mert ez a nyelv használatának nem-specifikus határeset.) A nyelvi közlések döntő többsége ráadásul semmiféle cselekvési utasítást nem tartalmaz, semmiféle viselkedési reakciót nem vált ki, csupán egy gondolat kifejezésére szolgál. („Ez az asztal barna”, „Az atom nem oszthatatlan” stb.) Ez természetesen nem jelentheti azt, hogy a nyelvi szimbólumot mint kizárólag kognitív funkciókat betöltő jelet lehetne szembeállítani a szignállal. Inkább azt mondhatjuk, hogy a nyelv univerzális jelrendszer: éppúgy lehet a közvetlen cselekvési utasítás, mint egy kognitív tartalom keresztüli felszólítás eszköze, éppúgy szolgálhat ismeretek továbbítására, mint az ismeretekkel való értelmi manipulációra, a gondolkodásra.

Reznnyikov ezt a tipológiai szempontot határozottan visszautasítja a jeleknek természetesenekre és mesterségesekre való felosztása mint egyedüli szempont nevében. Magától értetődik, hogy miután a jelentést teljesen elmosódottan, meghatározatlanul értelmezi, s ezt a profilnélküli fogalmat kiterjeszti a szemiotika egészére, szignál és szimbólum megkülönböztetésének számára nincs — nem lehet — alapja. De egy meghatározott (a jelrendszer természetére és a jel ebből következő funkcionálási módjára vonatkozó) felosztási alap kritikája nem intézhető el egy másik felosztási alap bevezetésével. Nem lehet azt mondani, hogy a jelek *nem* szignálra és szimbólumra, *hanem* természetesenekre és mesterségesekre oszlanak, hiszen két különböző osztályozási szempont ugyanazon az anyagon elvileg minden további nélkül keresztül vihető. Abból, hogy a nyelv nem esik egybe a mesterséges (társadalmi eredetű) jelek osztályával, még nem következik, hogy a nyelv és a többi jelrendszer megkülönböztetésének nincs principiális jelentősége. Sőt úgy gondoljuk, hogy a két felosztási alap nemhogy nem zárja ki egymást, de a legszorosabb módon összefügg. Először is: bár a mesterséges jelrendszerek köre valóban szélesebb a köznapi nyelvénél, nem szabad elfelejteni, hogy túlnyomó részük származtatott, nem önálló szisztéma, s csak a köznapi nyelvre támaszkodva lehet értelmet adni nekik (tudományos nyelvek, Morse-rendszer, zászlójelek stb.). De a nyelvtől, a nyelvi gondolkodástól nem függetlenek a primitívebb jelrendszerek — például a gesztikuláció — sem. Ezek is csak annyiban *mesterséges* rendszerek, amennyiben a nyelvi gondolkodás közvetítésével működnek. Olyan szignálokat, amelyek nem a külső környezetből erednek, az állatok is „alkalmaznak” egymás közti kontaktusukban; ezek még-

sem mesterséges jelek, mert az állat számára éppolyan spontán módon, a közvetlen szituációban adottak, mint bármilyen más, természetes inger. Hogy egy jel mesterséges-e vagy természetes, az véleményünk szerint nem azon múlik, hogy a jel és a megjelölt dolog között objektív (tér-időbeli, oksági, funkcionális stb.) kapcsolat van-e, hanem azon, hogy ez a kapcsolat *mint* jelviszony a közvetlen szituációban adott-e, vagy pedig csak a szubjektum intellektuális tevékenysége révén tárulhat-e fel. Eszerint az ún. ismertető jegyek, amelyeket Reznikov a természetes jelekhez sorol, tipikusan mesterséges jelek. Ismertető jegyek azok a tárgyi tulajdonságok, amelyek valamilyen objektív eseménnyel tárgyilag függnek össze, s amelyekről ezért az esemény jelenlétére vagy várható bekövetkeztére lehet következtetni. (Így a láz a betegség ismertető jegye, a higanyszál felszökése a hőmérséklet emelkedésének ismertető jegye stb.). Az ilyen típusú összefüggés a szubjektum számára eredetileg csak gondolati művelet révén tárható fel. Később a visszakövetkeztetés már automatikus, asszociatív módon is végbemehet, de ez nem változtat azon, hogy a jelviszonynak magának a megállapítása intellektuális aktus. S mint ilyen, a *nyelvi* gondolkodáson alapszik. De a nyelv nemcsak feltétele a többi mesterséges jelrendszer létrejöttének, hanem minden más, az emberi életben funkcionáló jelrendszer hatását *közvetítő* szisztéma is. A gesztikuláció például az állatvilágban mindig közvetlen reakciót vált ki — az ember esetében a reakciót megelőzheti (vagy helyettesítheti) a mögötte rejlő pszichikus állapotra való visszakövetkeztetés intellektuális aktusa, a szó racionális értelmében vett megértés. Az embernél ezért, legalábbis potenciálisan, a szignál-rendszerek is más-keppen működnek, mint az állatvilágban.

Másodszor: a nyelv természetét alapvetően meghatározza társadalmi mivolta. A nyelvet nem lehet a közvetlen viselkedésből, szervezet és környezet kapcsolatából megérteni, mint a nyelv-előtti szignálrendszereket. A nyelv valamennyi megkülönböztető sajátosságát az a körülmény magyarázza, hogy benne a tapasztalatot „elidegeníthetővé”, bárki számára hozzáférhetővé kell tenni, hogy a nyelvi közlésnek egy a társadalom tagjai számára közös világra kell vonatkoznia. Nem véletlen, hogy a naturalista nyelv-elméletek — elsősorban a behaviorizmus —, amelyek a nyelvet a szervezet viselkedési funkciójának fogják fel, nem vetnek számot szimbolikus természetével sem, nem tesznek különbséget szó és szignál között.

Szükségtelennek tartjuk Reznikov tipológiai koncepciójának részletekbe menő bírálatát. Ehelyett befejezésül röviden áttekintենék a mesterséges jelrendszereknek a megismerésben játszott szerepéről szóló fejezeteket. Ezek — szemben a korábbi részek problematikus állásfoglalásával — igen világos és helytálló képet nyújtanak a problémákör jelentőségéről.

Reznikov nagyon helyesen rámutat arra, hogy a mesterséges jelrendszerek bevezetésének előnyei nem a kifejezések rövidségéből, egyszerűségéből és áttekinthetőségéből származnak. Ha csak erről volna szó, akkor a tudomány nem tenne mást, mint technikailag megkönnyítené mindennapi nyelvünk használatát. A tulajdonképpeni viszony „természetes” és mesterséges nyelv között egészen más. Nagyon jól szemlélteti ezt egy idézet, melyet Reznikov Fregétől kölcsönöz: „Az én fogalmi kalkulusom viszonya az eleven nyelvhez, írja Frege *Begriffsschrift*-jében, véleményem szerint legjobban úgy világítható meg, ha összehasonlítjuk a mikroszkópnak a szemhez való viszonyával. A szem, széles alkalmazhatósága következtében, a legkülönbözőbb körülményekhez való alkalmazkodási képessége következtében nagy fölényben van a mikroszkóphoz képest... De mihelyt a tudományos feladatok nagyobb követelményeket szabnak a megkülönböztetés élességében, a szem nem tudja megoldani őket. A mikroszkóp azonban a legkiválóbb módon alkalmas éppen az ilyen feladatok megoldására, de éppen ezért alkalmatlan minden más feladat megoldására.” A köznap nyelv előnyei és hátrányai egyaránt funkcióinak univerzalitásából erednek: egyszerre kell a valamennyi lehetséges szituációban adódó valamennyi intellektuális funkció megvalósítása eszközének lennie. Fogalmi éppen ezért rendkívül hajlékonyak, de egyúttal elmosódottak is. Tele van a gyakorlati cselekvéshez szükséges magától értetődőségekkel, melyeket a tudomány egyáltalán nem tekinthet magától értetődőségeknek. S végül a mindennapi nyelv szintaktikai szabályai nem explicitek, nincsenek szabatosan kifejtve. E két következtetés — „Az emberek halandók; Szókratész ember — Szókratész halandó” és „Az emberek az egész földön elterjedtek; Szókratész ember — Szókratész az egész földön elterjedt” — látszólag azonos struktúrájú, holott az egyik zárótétele nyilvánvalóan igaz, míg a másiké egyszerűen értelmetlen. Ahhoz, hogy a tudomány ellenőrizhető, érvényes következtetéseket tudjon tenni, szakítania kell a mindennapi nyelvnek ezzel a — funkciói univerzalitásából következő — elmosódottságával, mesterséges nyelvet kell létrehozni.

A mesterséges nyelvek nem csupán a mindennapi nyelv szavainak kiélezett, egyértelmű fogalmakkal való felváltását, következtetési szabályainak explicitté tételét jelentik. *Felépítésük módja* alapvetően különbözik a „természetes” nyelvtől. Míg a köznap nyelv szintaktikai kalkulusa és ennek interpretációja nem sajátítható el egymás nélkül, míg ennek elsajátítása mindig meghatározott ismeretek egyidejű elsajátítását jelenti, a mesterséges nyelvek (legalábbis logikailag „tökéletes” változatokban) azzal kezdik, hogy interpretálatlan kiinduló szimbólumokat és alpműveleteket (logikai változókat és konstansokat) vezetnek be, megmondják, hogy milyen összetett szimbólumok számítnak a rendszerben „jól felépítetteknek”, hogyan függ az alpműveletekkel összekapcsolt szimbólumok igazság-értéke az elemi szimbólumok igazság-értékétől, majd néhány axióma segítségével levezetik a rendszer tételeit (teorémait). Csak ezután kerül sor a szimbólumok interpretációjára, a tisztán formális kalkulus tartalmassá tételére. Ezzel elkerülhetővé válik, hogy meghatározott tételek közti, tartalmilag evidensnek tűnő kapcsolat alapján levezetettnek tekintsünk olyasmit, ami nincs (talán nem is lehet) levezetve;

az elmélet minden lehetséges teorémája formálisan bizonyítható.

Reznyikov arra is helyesen mutat rá, hogy a formalizált rendszereknek az interpretációtól való nagyfokú függetlensége egyáltalán nem jelenti azt, mintha teljesen önkényesek volnának. A formalizált rendszerek kettős értelemben is „függők”. Mindenekelőtt: bár felépítésükben interpretációjuk nem játszhat szerepet, tudományos értékük mégis attól függ, hogy lehetséges-e olyan interpretációjuk, amelyben meghatározott valóságszférák tartalmasságát el lehet érni. Enélkül pusztán játékok. És „függők” abban az értelemben is, hogy interpretálni csak egy másik, tartalmasságú nyelv, egy metanyelv segítségével lehet őket — ami azt jelenti, hogy végső soron minden mesterséges nyelv a köznap nyelv függvénye, nem lehet meg enélkül.

A könyv utolsó részének vázlatos ismertetése bizonyára jelzi, hogy a fenti bírálat nem érinti a gyakran helytálló és érdekes részleteket, csupán Reznyikov alapkonceptiójára vonatkozik. Ha ezzel a koncepcióval nem is értünk egyet, könyvét mégis a szemiotika körüli ismeretelméleti vita figyelemreméltó adalékának tekinthetjük.

Kis János

A tudományos módszer problémái¹

A tudományos élet gyors fejlődésének egyik jellemző momentum, hogy egyre több, a tudomány elméleti-módszertani problémáival foglalkozó könyv jelenik meg. Ezek az írások nem tudománytörténeti nyencségeket csemegéznek, hanem, ha úgy tetszik, munkamódszert tökéletesítések, keresik a tudományos kutatás logikáját, legcélravezetőbb eszközeit, kémlelik a „balesetveszélyes” pontokat: azokat a kritikus tudománytörténeti situációkat, ahol az óvatlan kutató szükségszerűen, szinte akaratlanul, szélsőségekbe, egyoldalúságokba téved.

Egyre világosabb, hogy a tudomány módszertani kérdéseinek elemzése éppoly szükséges, és ezért éppoly természetessé kell válnia, mint amennyire a speciális kísérleti berendezések, mérőeszközök, mikroszkópok stb. használata megszokottá

lett. Ez természetesen elsősorban azokra a tudósokra vonatkozik, akik a tudományáguk tárgyáról, a világegyetem egy-egy szerveződési szintjéről átfogó lényegi ismeretek kialakítására és bizonyítására törekednek.

A marxista filozófia klasszikusai — s közöttük különösen Lenin — már rég felismerték a tudományos fejlődésnek azt a sajátosságát, hogy a kísérletes adatok tömegének interpretálásához nélkülözhetetlen a megelőző fejlődés fő tapasztalatainak általánosítása, törvényszerűségeinek kikristályosítása — egyszóval egy ún. metodológiai „iránytű” kialakítása. Ők azonban csak az alapelveket fektethették le, csak az alappozíciót körvonalazhatták, a tudomány metodológiai kérdéseinek részletekbe menő kidolgozása természetesen már az utókorra maradt. Erre a személyi

¹Проблемы научного метода. (Szerk. B. M. Kedrov.) A „Dialektika mint ismeretelmélet” sorozat II. kötete. Изд. Наука, Moskva 1964. 500 o.

kultusz idején eléggé elhanyagolt területre a marxista filozófusok tulajdonképpen csak az SZKP XXII. kongresszusa óta kezdik koncentrálni erőfeszítéseiket. Azóta sok cikk született e terület egyik vagy másik részproblémájáról (pl. az axiomatikus módszerrel, a hipotézisről, az ismeretek formalizálhatóságáról stb.), átfogó igényű s jellegű, bizonyos mértékig teljességre törekvő monográfia, illetve tanulmánykötet azonban csak kevés jelent meg. Ez érthető is, hiszen — különböző okokból kissé megkésve — a tudományos megismerés tudományos értelmezésének konkrét kidolgozása terén még inkább csak az analízis periódusában tartunk.

A tudományos módszer problémái c. tanulmánygyűjtemény, amely a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Filozófiai Intézetének gondozásában B. M. Kedrov akadémikus szerkesztésében (s egyben előszavával és két vezető tanulmányával) jelent meg, ilyen átfogó célzattal készült. A kötet centrális helyre állítja és megfelelő tudománytörténeti elemzéssel, levezetéssel bizonyítja a dialektika gnoszeológiai és metodológiai funkcióját, s így cikkeinek egyenlőten színvonalra emelésére is alkalmas arra, hogy helyesen orientálja az olvasót a tudományos megismerés, a tudományos módszer problematikájában. Tartalma négy viszonylagosan önálló altémát ölel fel: I. A megismerés alapvető oldalainak és fokozatainak egysége; II. A tudományos kutatás metodológiai kérdései; III. A dialektika alaptörvényeinek gnoszeológiai oldala; IV. A jelenkori idealista filozófiák bírálata a metodológia és az ismeretelmélet kölcsönhatása szempontjából.

Az első rész Kedrov tollából megjelent, említett két tanulmánya („A megismerés története, mint folyamat és e folyamat dialektikája”, valamint „A megismerési folyamat ellentmondásossága és az idealizmus bírálata”) kiválóan exponálja a tudományos megismerés marxista értelmezésének Lenin által a legfrappánsabban a *Filozófiai füzetekben* megfogalmazott legfontosabb tételeit egyrészt a dialektika, az ismeretelmélet és a logika elválaszthatatlan egységéről, másrészt a megismerés objektive ellentmondásos voltáról.

Kedrov a tudományos ismeretrendszer, elméletek felépítésének, valamint a kutatás tárgyai ezzel lényegileg összefüggő strukturális és genetikusan megközelítése egységének és kölcsönhatásának elemzéséből indul ki. Nem esetleges példálózással, hanem gazdag tudománytörténeti anyagra épülő levezetéssel bizonyítja, hogy a tudományok fejlődéstörténetének a fentiek

a leglényegesebb következtetései, „kvintessenciái” (Lenin), s hogy igazságértéküket éppen ezért tulajdonképpen csak akkor becsülhetjük fel igazán, ha egybevetjük őket a tudományos megismerés történetével. Az ilyen természetű „egybevetés” fontosságát is nyomatékosan aláhúzza Lenin, de e feladat széleskörű, konkrét megoldása szintén az utókorra maradt. Kedrov egy tanulmány lehetőségeihez mérten, a szükséges és elégséges követelményét kielégítve sikerrel oldja meg a marxista álláspont szembesítését az egyes tudományok fejlődésének történetével. Kimutatja, hogy a jelenkori tudományos fejlődés összes „belső” problémái, módszerbeli nehézségei egytől egyig csakis az említett marxista kiindulóponttól közelíthetők és oldhatók meg megnyugtatóan, minden ezzel ellentétes koncepció (mint pl. a formális megközelítés eltűlése, vagy a logikai szempontok abszolutizálása, mint pl. a logikai pozitivizmusban) visszahúzó erő a tudományos kutatásban. Bírálja a logikai pozitivizmus káros elfogultságát az axiomatikus elvvel szemben, és kísérletet tesz arra, hogy ez utóbbi helyét, érvényességi körét az ismeretrendszerek felépítésében, illetve általában a tudományos megismerésben feltárja. A tudományok történetének általánosított tapasztalataiból kiindulva az axiomatikus elvet általában csak azokban a tudományágakban tartja eredményesnek, amelyek a valóság valamely jelenségek köré, oldala megismerésének folyamatát tükrözik, és az általuk vizsgált valóságterület sajátosságainál fogva mélyen matematizálódtak, de e jelenségek kialakulási, fejlődési folyamatával magával nem foglalkoznak (mint pl. euklideszi geometria, a newtoni fizika, a klasszikus termodinamika). Azokban a tudományágakban viszont, amelyekben a vizsgált jelenségek genézisükben, fejlődésükben való megértése a vizsgált törgykör lényegéhez tartozik (mint pl. a biológiában), az adekvát elmélet felépítési módszere nem az axiomatikus, hanem a dialektikus logikai: a történeti és logikai megközelítés egysége. Ezt speciális, konkrét formájában — a kapitalizmus politikai gazdaságtana felépítésében — Marx munkálta ki leginkább. Ismeretes, hogy ez a módszer, amelyet Engels történetinek nevezett, az absztrakttól (a legáltalánosabb, legegyszerűbb fogalmaktól) halad a vizsgált konkrétum mélyebb megértéséhez. Kedrov kimutatja, hogy a marxi dialektikus, történeti módszernek az axiomatikussal szemben lényeges előnyei vannak. Ezek: a kiinduló absztrakciók nem az adott rendszeren belül feltáratlan, elemzetlen, előre elfogadott axiómák; továbbá: benne a deduktív

levezetés a vizsgált tárgykör valóságos fejlődésének tükrözője. Kedrov ezzel összefüggésben egyetértéssel hivatkozik Leninre, aki szerint a dialektika tudományát is a marx-i módon, a történeti és a logikai egységében kell kifejezni.

A tudományos elméletek felépítési módszerének kérdéseivel szorosan összefügg a mai tudományos érdeklődés homlokterében álló struktúrának a problematikája.

A struktúra elemzésének módszere — amely a strukturális elemek természetével, valamint egyesülésük, illetve kölcsönhatások formáival foglalkozik — az ismeretrendszerek felépítését általában természetsszerűleg meghatározza. A tudományos ismeretrendszerek kezdetibb fejlődési szakaszára az a jellemző, hogy felépítésükben a vizsgált struktúrát elsősorban a formális oldaláról tükrözik. Kedrov a szokványosnál mélyebb, hatásos érvekkel bizonyítja, hogy a strukturális elemzés mindaddig nem lehet mélyreható és tartalmilag adekvát, amíg az idő-faktort elhanyagolja, és a struktúrát nem mint fejlődés eredményét, hanem csak mint adottat vizsgálja. Általános érvényű metodológiai elv, hogy a tényleges tartalmi elemzéseknek mind a strukturális, mind a genetikus oldalt, valamint kettőjük egymástól való feltételezett-ségét és kölcsönhatását is egységbe kell fogniok. Egységük megvalósítása azonban nem olyan egyszerű. Ebből a szempontból az egyes tudományágak, nagyobbbrészt az általuk vizsgált jelenségek eltérő természetéből, sajátosságából, kisebb részben pedig kialakulásuk fáziseltolódásából eredően különböző helyzetben vannak. Azokban a tudományágakban ugyanis, ahol a minőségi változások tényei közvetlenül megfigyelhetők, illetve már ismertek (mint pl. a fizikában vagy a kémiában), a genetikai megközelítés az előfeltétele, kiindulópontja a mélyebb struktúra feltárásának. Azokban a tudományágakban viszont, ahol ezek az ismeretek vagy teljesen hiányoznak, vagy csak nagyon részlegesek (mint pl. az asztronómiában, biológiában), a strukturális megközelítés általában megelőzi a genetikusát, s ennek mintegy a kulcsa. Amennyire szükségszerű és logikus a két megközelítés tudományáganként és időben való váltakozása, ugyanannyira szükségszerű a találkozásuk, szintézisük, egységük kialakulása s e szükséglet tudatosodása a tudományos fejlődés egy bizonyos szakaszán. Kedrov e normatív jellegű megállapításának igazságát alátámasztja, rámutatva, hogy a tudománytörténeti koncepciók gyakori szélsőséges szembenállásának fő forrása éppen az volt, hogy túlságosan megragadtak az egyik vagy a másik vizs-

galati módnál (gondoljunk pl. a genetikai vitákra). A különböző tudományágak bizonyos nyomasztóan pangó, zsákutcás periódusai szintén annak köszönhetik kialakulásukat, hogy kutatóik nem jutottak túl az egyik vagy másik megközelítési mód egyoldalúságán. Hadd emlékeztessünk itt példának a polgári pszichológia válságára, amelyből, mint a szovjet pszichológia bebizonyította, csakis az emberi pszichikumról szóló elmélet történeti, genetikus módszerrel történő továbbfejlesztésével lehet kijutni.

Kedrov második tanulmánya a fenti gondolatsor folytatásaként részleteiben elemzi a különböző megközelítési módok egymásnak ellentmondó természete másik objektív alapját: magának a tudományos megismerésnek az ellentmondásosságát.

A tudományos elméletek felépítésének módszereivel foglalkozik Sztoljarov, Geraszimov és Zinovjev tanulmánya is. Sztoljarov és Geraszimov lényegében csatlakozik Kedrov álláspontjához, és a dialektika mint tudományos rendszer felépítésében is a történeti és a logikai egységnek érvényesítését kéri számon. Ezzel szemben A. A. Zinovjev rendkívül érdekes cikke azt javasolja, hogy a dialektika kategóriái közötti szubordinációt az axiomatikus elv alapján dolgozzák ki. Szemrehányással illeti a filozófusokat, amiért saját tudományáguk metodológiai problémáit elhanyagolják. Véleménye szerint a filozófiában — akárcsak a tudományos kutatásban általában — tulajdonképpen szintén két szintet kell megkülönböztetni: a tapasztalati szintet (amely nem azonos az érzéki megfigyelés szintjével, de még a szűkebb értelemben vett empirikus szinttel sem) és az átfogó elméletalkotás szintjét. A tapasztalati szint anyaga a filozófia esetében sajátos fajta: egyrészt az emberi megismerés gyakorlata, másrészt a világnak a különböző szaktudományágakban feltárt, visszatükrözött képe. Erre mint alapra kell ráépülnie az elméletalkotás szintjének; itt a filozófiának nem szabad mellőznie a más tudományágak elméletalkotói szintjén sokszorosan bevált — pl. matematikai-logikai — módszereket. A dialektika történeti-logikai kifejtését feltétlenül ki kell egészíteni a kategóriái és alapelvei axiomatikus rendszerezésével és bizonyításával — a két összefüggő probléma valószínűleg nem is oldható meg másféleképpen. Az axiomatikus módszer előnyeit — a kauzalitás problémakörében — konkrétan is bizonyítja. Kimutatja, hogy a logikai pozitivizmus és a matematikai-logikai módszerekkel való összekeverése éppoly szélsőséges és káros, mint az egész filozófiai

problematikának a logikára való visszavezetése.

Új szempontokat ad a megismerés alapvető oldalainak és szakaszainak értékeléséhez Lektorszkij „Az empiria és elmélet egysége a tudományos megismerésben” c. tanulmánya. Mint írja, a tudományos megismerés fejlődésének logikája szerint — azon túlmenően, hogy ismereteink forrásai végső soron az ún. érzéki adatok, a külvilág objektumairól nyert észleletek — feltétlenül meg kell különböztetnünk a tudományos megismerés empirikus és elméleti szintjét. A marxista filozófiai irodalomban ezt a kettőt gyakran felcserélik a megismerés érzéki és racionális szakaszával.

A logikai pozitivizmus azért bonyolított végtelen ellentmondásokba, mert az empirikusat azonosította a közvetlenül észlelttel, s így mereven szembeállította egymással az empirikus és a racionális ismeretet. A közvetlen megfigyelés eredményét kifejező terminusok azonban a tudományos megfigyelésnek már a leegyszerűbb eseteiben is logikai összefüggésben vannak más ismeretekkel, valamely racionális ismeretrendszer fogalmaival, az észlelés terminusaiban és a tárgyi nyelv terminusaiban megfogalmazott ismeretek logikailag feltételezik egymást. Továbbmenve: nem állja meg a helyét az a szintén a logikai pozitivizmusra jellemző elképzelés sem, hogy a megfigyelhető és a „megfigyelhetetlen”, „ellenőrizhetetlen” tárgyak között léteznék egy elvi határ. Csak gyakorlati határ létezik, mégpedig az aktuálisan már megfigyelés alá vett és megfigyelés alá még nem vett objektumok között.

Lektorszkij szerint tehát az empirikus és az elméleti egyaránt a megismerés racionális fokozatához tartozik, s csak a tudományos ismeretrendszeren belül, relatíve különíthető el. Erre a logikai pozitivizmus által javasolt „megfigyelhetőség” (a közvetlen észlelés) önmagában nem bizonyult időtálló, helyes kritériumnak. Két szempont együttes mérlegeléséből kell kiindulni: 1. a tárgyak (tulajdonságaik és viszonyaik) megfigyelhetőségéből, beleértve a közvetlen észlelés mozzanatát, 2. az adott ismeret típusából (tehát abból, hogy individuális, ténymegállapító, vagy pedig általánosított, univerzális ismeretről van-e szó). Ennek alapján az empirikus szint tulajdonképpen a megfigyelt tárgyra vonatkozó ténymegállapító ismeretek szintje, a megismerés elméleti fokához pedig az adott tudomány tárgyról alkotott univerzális tételek tartoznak (ezeket megkülönbözteti ugyan az egyszerű generalizációtól, de egyéb kritériumokkal adós marad). Jó

gondolat, hogy kiemeli az empirikus és teoretikus közötti tagolás, valamint az empirikuson belüli közvetlen ismeret — végső soron a társadalmi-történeti gyakorlat s a tudomány általános fejlődése által megalapozott — tudományos helyének és szerepének történeti jellegét.

Csak helyeselni lehet, hogy Lektorszkij hangsúlyozza: az érzéki-racionális kategóriáját nem lehet általános filozófiai sablonként mereven ráhúzni a tudományos megismerésre, hanem figyelembe kell venni a sajátos érvényesülési módját. Abból azonban, hogy — akárcsak a következő tanulmányban (Az érzéki, mint a megismerés fokozata) N. K. Odujeva is — csakis és kizárólag az érzetnek juttat szerepet az érzéki megismerésben, úgy látszik, hogy egy korábbi leegyszerűsítő, az érzékelést passzív ingerfelfogó aktusnak értelmező koncepcióhoz tapad. Ez az érzékelés-koncepció azonban, mint ismeretes, a megismerésnek nem hogy tudományos, de köznap szintjén sem állja meg a helyét. Meggondolandónak tartjuk azt is, hogy a logikai pozitivizmussal szemben különben helyesen kiemelt sajátosságaiból feltétlenül ahhoz a következtetéshez kell-e eljutni, hogy az empirikus fok a tudományos megismerés racionális szakaszához tartozik. Számunkra valószínűbbnek tűnik, hogy magát a tudományos észlelést kell tágabban és dinamikusabbnak értelmeznünk, mint eddig. Ez emberi érzékelés, mint ma már a szaktudományok is bebizonyították, aktív folyamat, nem pedig csak pusztán passzív ingerfelfogás, s kialakulásába, tartalmába, jellegébe belejátszanak a pszichikum többi lényeges összetevői is (emlékezet, akarat, érzelem, gondolkodás). Már csak ezért sem lenne helyes leszűkíteni a tudomány érzéki alapját érzetekre.

Ezzel összefüggésben hiányoljuk továbbá, hogy a szerző nem tért ki a tervszerű, önálló kísérletek jellemzőire és a tudományban betöltött szerepükre. A kísérlet ugyanis a racionális és az érzéki mozzanatok sajátos egysége, viszont nehéz lenne elképzelni, hogy a tudományos megismerés racionális szakaszához tartoznék, hiszen egyrészt a tudományos ismeretrendszerek, elméletek fejlődésének gyakorlati alapja, másrészt a tudatos megfigyelés, észlelés mozzanatai dominálnak benne.

A gyakorlat szerepéről a kötetben több helyen is szó esik, sőt I. Elez külön tanulmányt szentelt a kérdésnek (A gyakorlati és az elméleti egysége az igazság bizonyításában). Elez a formállogika bizonyítás-elméletével szembeállítja a marxizmusnak a dialektika, a logika és az ismeretelmélet egységén alapuló bizonyításfelfogását. A

szerző, helyesen, az eddigieknél jobban kiemeli a gyakorlat és elmélet állandó kölcsönös egymásbahatolását, kapcsolatuk permanens cirkuláris jellegét, valamint azt a fontos mozzanatot, hogy a gyakorlat csakis akkor válik az igazság bizonyításának részévé, amikor már elméleti általánosítást nyert, behatolt az elméletbe, tehát csakis az elméleten keresztül. Itt jegyezzük meg: hiányoljuk, hogy sem ebben a tanulmányban, sem másutt nem történik említés a gyakorlat fogalma körüli vitákról, s így a tudományos gyakorlat specifikumának jellemzésére nem találunk kísérletet.

Az egész köteten végigvonuló probléma a tudományos haladás tartalma különböző felfogásainak vizsgálata. Különösen Kedrov már említett írásai, továbbá Sztoljarov „A tudományos megismerés története dialektikus felfogásának kérdéséhez” c. tanulmánya foglalkozik közelebbről azzal a kérdéssel, hogy voltaképpen miben áll a tudományos ismeretek tartalma fejlődésének lényege? A hagyományos koncepció — Bacon, Condorcet, Descartes óta — a tudományos ismeretek tartalmának fejlődésén szinte kizárólagosan csak mennyiségi gyarapodást ért. E felfogás szerint a tudomány fejlődését az ismereteknek a tévedések kizárásával párhuzamos letisztulása, kikristályosodása jellemzi; Condorcet szélsőséges megfogalmazása szerint a tudomány az előítéletek állandó születésének, sikerének és hanyatlásának a szintere. Ez az elképzelés azonban valójában keveset tud adni a progresszivitás bizonyításához.

Sztoljarov Hegeltől eredezteteti s marxista felfogásban részletesen elemzi a tudományos progresszivitásnak a fentivel mély ellentétben álló dialektikus felfogását, amely a tudományos ismeretek fejlődése során szükségszerűen bekövetkező *minőségi* változásokathangsúlyozza. Megállapításait különböző tudományok ismeretszintjei minőségi fejlődésének analizisével bizonyítja; mind a jelenkori pozitívizmussal és agnoszticizmussal szemben, mind a tudományos fejlődés marxista értelmezésének pozitív kifejtése szempontjából egyaránt fontos az ismerettartalmak fejlődésében a minőségi faktort, „az egyre mélyebb lényeg” szintje felé haladást aláhúzni.

A kötet egésze nyomatékosan bizonyítja: a marxista dialektika sikerét ma már nem az jelzi elsősorban, hogy az egyes szakterületek kutatói az általuk tanulmányozott jelenségeket összefüggésükben, ellentmondásosságukban stb., tehát a dialektika alapelveinek megfelelően értelmezik — ez a tudományok mai fejlődési fokán, a kutatás objektív logikájából következően már általánosan plauzibilis. Persze ez is lényeges, de napjainkban a döntő ütközet valahol a tudomány metodológiai problémái körül zajlik — s ehhez hasznos hozzájárulás a fenti tanulmánykötet. Jó lenne, ha folytatását mielőbb olvashatnánk, de még szívesebben látnánk e területről egységesebb munkát — monográfiát.

Váriné Szilágyi Ibolya

Az analitikus filozófia hétköznapijai

A *MIND* 1963-tól 1966-ig

A *Mind* 3–4 évfolyama mintegy 100 cikk — s mindről elmondani, hogy mit mondanak, meglehetősen kilátástalan vállalkozás, főleg azért, mert többségük a szó tradicionális-tartalmi értelmében igen kevésbé mond valamit, hanem elsődlegesen mások modanivalóját — vagy még inkább mondatait — elemzi. Mégis — vagy talán éppen ezért — a *Mind* az egyik legrepresentatívabb angol filozófiai folyóirat, abban az értelemben is, hogy a kortárs angol filozófia „főszodrának” legegységesebb képviselője. Akármennyire idegen tőlünk a filozofálásnak ez a módja — a felületes fennköltség és az elhamarkodott szintézisek

ellenpontjaként még üdítő is lehet, pl. nagyon szép az emberi tudás végtelen voltáról elmélkedni, de néha azért nem árt annak elemzése sem, hogy mit is értünk azon, hogy „én tudom”. Amivel egy analitikus típus-tanulmány kapesán vitatkozni lehet és szükséges, az nem az egyes konkrét kérdések vizsgálata (ki mer itt hozzászólni ahhoz, hogy miképpen mosódik össze a mai angol köznyelvben a *could* és a *would*), amit vitatni lehet, az „csak” az, hogy ezek vajon filozófiai problémák-e, illetve hogy ezek-e a filozófiai kérdések. S ez nemcsak a marxista bírálat alapjáról vethető fel — hiszen a megvizsgált 15 számban is te-

kintélyes tanulmányok témája a nyelv-filozófia bírálata a logikai pozitivizmus részéről, a pozitivizmus metafizika-bírálatának analitikus kritikája stb. Lehet továbbá az igazi metafizika ellentámadása is, a teológia restaurációs kísérlete. Tényleges tendencia, hogy a magát formalizikára, szemantikára és esetleg episztemológiára korlátozó filozófia a világnézet hiányát — ha csupán indirekte is — néha isten funkciójának feltámasztásával kompenzálja. S az sem véletlen, hogy első sorban a morálfilozófiakapcsán: annak a törekvésnek, hogy, mondjuk, a keletkezésről és pusztulásról szóló megalapozatlan metafizikai „meséket” a keletkezés kifejezés vizsgálatával cserélik fel, lehet talán alapja, de a „mi az ember” kérdésének megválaszolását nem helyettesítheti az a fejtegetés, hogy az „emberiség nem ember” — a logikai típuselmélet alappéldája.

Az analitikus filozófia megközelítésének alfája és omegája ez: „Mi filozófiai kérdés?” Az azonban már a fentiekből is valószínű, hogy N. Uygur a hasonló című cikkében (1964 jan.) nem a filozófiai kérdések referenciájáról, „miről”-jéről van szó, hanem a filozófiai kérdések strukturájáról, tipikus formájáról. Szerinte a filozófia alapproblémái a „Mi a...? alapformában fogalmazódnak meg. Helyes a szerző megkülönböztetése a hétköznapi „mi ez?”-ek és a filozófiai „mi a kauzalitás?”, „mi a tudat” stb. között: ha mindennapi „MI” kérdés hangzik el, akkor pl. a rámutatás megfelelő válasz lehet — ha viszont azt kérdezem, hogy mi a determinizmus vagy mi a teleológia, akkor sohasem lehet az a felelet, hogy „ez egy determinizmus” stb. Így a „mi filozófiai kérdés?” filozófiai kérdés. A fenti dichotómia fennáll diszjunktív formájú kérdések esetében is, „Nyitva vagy csukva van-e az ablak” — ezt eldönthetem a tények egyszerű „megnézésével” is, de azt, hogy okok vagy célok határozzák-e meg a természetet, anyagi vagy szellemi természetű-e a világ, sohasem. Nemesak a hétköznapi és a filozófiai, hanem a tudományos és a filozófiai kérdések (és feleletek) alapszerkezete is különböző: a „mi a szép?”-re adott mindennapi szinten maradó válasz („ez szép”) és a tudományos szintre jellemző pontos mérési utasítások megadása (melyek a nem sokkal világosabb „erő” fogalmát azért egyértelműen meghatározzák) egyaránt nem filozófiai feleletet. A sok negatív definíciót követő válasz már Uygur pozitív meghatározását is tartalmazza: a filozófia nem a világra, hanem a fogalmak jelentésére kérdez rá. Tehát, ha azt kérdelem, hogy „mi a tér, mi az idő”, csak a fogalmakról akarom megtudni és

tisztázni, hogy mit jelentenek. Ez nem egyszerűen azt jelenti, hogyha valaki pl. szubsztanciáról vagy metafizikáról beszél, akkor előbb tisztázni kell, hogy a forgalomban levő félutcat érteleme közül melyiket használja. Uygur szerint ugyanis a filozófiai és a hétköznapi megismerés különbsége az, hogy az első a szavakkal, míg a második a világgal foglalkozik, az első a jelentés-világban, a második a jelenségvilágban akar orientálni, a szerző tehát a fogalmak immanenciájában maradó filozófia-felfogással akarja kivédeni a klasszikus kérdések kiküszöbölését célzó pozitivistát „értelmetlenség” támadását. Egy világképet — írja — nem verifikálhatnak, de nem is falszifikálhatnak a világ egyszerű tényei (gondolom, ezt azok ellen is mondhatjuk, akik pl. a sztratoszféra-repülésekkel és mélyfúrásokkal akarják cáfolni az objektív idealizmust); s éppoly jogosan kérdezhetjük „az értelmetlenség apostolaitól” — folytatja —, hogy mi a jelentés jelentése, mint ők a tradicionális filozófiától, hogy mi a történelem értelmének az értelme.

A hagyományos metafizika kérdésfeltevésének filozófiai létjogosultságát elismerő cikk mellett bizonyos megválaszolási kísérletek visszhangjával is találkozhatunk. Strawson nem ortodoxan analitikus könyvére (Individuals) reagál B. A. Burt (Descriptive Metaphysics, 1963. jan.). Strawson vállalkozását kívánja „filozófiai és történeti perspektívába állítani”, a filozófiatörténeti tradíciókhoz (a tradicionális, vagyis nem a leíró, hanem a revizionista metafizikához) való kapcsolatát keresi, ami végső soron a deskriptív metafizika „modern empirista” bírálatát jelenti (azaz a hagyományos pozitivistavéleményt). Burt a revizionista metafizika filozófiai örökségét összefoglalva tárgyalja a konceptuális sémákat nem megváltoztatni, hanem megmagyarázni törekvő leíró metafizika lehetőségét. A nyugati filozófiai hagyomány a metafizika feladatának a tudományok megalapozását tartotta. Négy metafizikai alaptípust sorol fel; ezek: „a létezőnek mint létezőnek a tudománya” — az arisztotelészi ontológia; a descartes-i ismeretelméleti kiindulású metafizika (s Hume, aki azt bizonyítja, hogy a megismerés elmélete nem az igazi metafizikát alapozza meg, hanem a metafizikai igazságok megalapozhatatlanságát); Kant-Fichte filozófiája, mely a teoretikusan megalapozhatatlan metafizikát praktikus posztulátumokra alapozza; s végül a hegeli dialektika. A századforduló pozitivizmusa után — amely már maga is filozófiatörténet — „nem lehetett e régi módon filozofálni”. (Ezt különben minden irányzat elmondja

magáról, csak hogy pl. a XVII–XVIII. század fordulóján a „metafizikátlanítás” jóval egyértelműbb volt, mivel akkor még nem kizárólagosan a fogalmak értelmének a tisztázásával foglalkoztak.) S bár a szerző szerint a verifikáció „felfedezése” után már nem lehetséges ontológiai, általános gnószológiai, kozmogóniai kategóriákat konstruálni, a metafizikai kijelentések, kifejezések vizsgálatát azonban még „racionális vállalkozásnak” tartja. Amit Burtt értelmes metafizikának fogad el, az vagy azon nyelvstruktúrák lingvisztikai-logikai elemzése, amelyeknek elemei a szubsztancia, az attributum stb., vagy némely klasszikus kategória logikai, természettudományos és hétköznapi értelmének-használatának vizsgálata. Strawson esszéje a második kérdés-feltevés útján halad: „fogalmi rendszerünk” – mely a hétköznapi nyelvhasználat struktúráját meghatározza – analízise. Konceptuális sémánk alap- vagy elsődleges individuuma anyagi testek és személyek. A tárgy-orientáció állandósága mellett Strawson bizonyos egyáltalán vagy alig változó fogalmak és kategóriák létét is posztulálja. Ezt az előfeltevést bírálja Burtt: az emberi gondolkodásnak nincs változatlan fogalom-magja, minden kategória történelmi, időfüggő tartalmú. Ha fogalmi rendszerünknek nincs ilyen időtlen kategória-magja – amely a deskriptív metafizika tárgya lehetne –, akkor a deskriptív és a fevizionista metafizikát nem lehet megkülönböztetni. Mivel így a változó fogalmak leírása szükségképpen előírást is tartalmaz, a változás irányának kiértékelését, „megjósálását” stb. Strawson úttörő vállalkozása – írja Burtt – fogalmi rendszerünk, a köznyelvi orientáció előfeltevései megítélésének filozófiai feladatát késztíti elő.

Strawson kísérletének baloldali bírálói is akadtak: a kínai Tsun Lin-mei tiltakozott az „angol lingvisztikai imperializmus” azon törekvése ellen, hogy speciális nyelvtani rendszerét, pl. a szubjektum-prédikátum felosztás europacentrikus sajátosságát, rákényszerítse a filozófiai világra. (Idézi Price: *Descriptive Metaphysics*, Chinese and Oxford Common Room, 1964 jan.) Price biztosítja Meit, hogy nem történt megengedhetetlen extrapoláció: az angol (görög stb.) nyelvtan nem minden nyelv paradigmája, de ez irreleváns a típus és használat arisztotelianus elméletére nézve.

A Mind további tanulmányait tekintve a többségi elv tartalmi súlypontot is jelent: a szimbolikus logikai és szemantikai cikkek egyszerű arányából is leolvasható, hogy mit tartanak Angliában filozófiának. Ezek a marxizmus szemszögéből nézve talán in-

kább szaktudományos diszciplínák, ami viszont szerintünk sajátképpen filozófia (társadalomontológia, ismeretelmélet stb.), azzal csak a fent említett logikai-lingvisztikai közvetítéssel találkozhatunk (pl. az emberi önmegvalósítás fogalmának jelentése). Formállogikával foglalkozik a publikált cikkek mintegy negyede (kb. 20 cikk), közülük is a legtöbb a paradoxonok és a kategória-tévedések típuselméleti felszámolásának megelőzésével vagy e felszámolás felszámolásával s igen sokan vitatják a jövő kontingencia kérdését, azaz, hogy lesz-e holnap tengeri csata. A tanulmányok élvezhetőségét nagyban elősegíti a pontos formalizálás, ami, formállogikáról lévén szó, még a formalizáció öncélú ellenzőinek szemében sem tűnhet öncélú formalizmusnak. Ez persze nem oldja meg a problémákat, de legalább explicit alakra hozza. A jövőbeli ütközetekről akkor sem tudok többet, ha bevezetjük az időoperátort; s hogy a klasszikus kalkulus-kidolgozások mennyire különböznek az ad hoc kalkulus-konstrukcióktól, azt Frege egy 1923–24 körüli írásának közlése is szemlélteti (*Compound Thoughts*, 1963. jan.). Az azóta jól ismert modell a gondolat logikailag megadható egészének felépítési módja egy vagy két bázisművelet segítségével (itt: az összetett gondolatok kifejezése a negáció és a konjunkció műveleteivel), de megmutatja a negációból és az implikációból való kiindulás lehetőségét is.

Frege másik cikke (*On the scientific Justification of Concept script*, 1964. ápr.) a szimbolikus (matematikai, logikai) apparátus fejlődésének és a természettudományok haladásának kölcsönhatását vizsgálja. Az 1882-ben írt gondolatokat napjainkban különösen aktuálissá teszi a kvantumelmélet és a mikromechanikát kifejező operátorkalkulus problémája: „A paradox minden esetben ugyanúgy oldódik fel: a fizika fejlődése olyan technológiához vezet, amely önmagában lehetővé teszi új apparátus konstrukcióját, amelynek eszközeivel a fizika tovább fejlődik.”

Az újabb axióma-rendszer dőmping valóban új területek meghódítását szolgálja a logika számára a deontikus logika („DL”-rendszer) kiépítése értelmezése esetében. (Åquist: *Interpretation of Deontic Logic*, 1964. ápr.). A DL „ateoretikus” logika, melynek kijelentései nem lehetnek igazak vagy hamisak, ígéretet, kívánságot, parancsot kifejező mondatokkal foglalkozik. Åquist a deontikus logikát a klasszikus kijelentéskalkulus bázisán dolgozza ki, szabályai nagyrészt analógok, pl. $O(p \text{ és } g) = Op \text{ és } Og$, de a bevezetett definíciók értelmében az „O” operátor interpretációja

lehet: parancs (CL), kívánság (WL), ígéret (PL), döntés (DL) és intenció (IL). Ezek az interpretációk a DL etikai, jogi stb. felhasználását teszik lehetővé.

Az ún. kontrafaktuális következtetések kérdése nálunk talán kevésbé ismert. Magáról a kifejezésről többet, mint amennyit a nominális definíció mondhat, nem szükséges kifejteni; (hamis) hipotetikus előtagú implikáció — „ha x lett volna, akkor y lett volna” —, ahol x vagy már, vagy még nem valósulhat(ott) meg. Pl.: „Ha Corvin János király lehetett volna, nem lett volna mohácsi vész”. Ez nemcsak egy lapos „posszibilitista” történelemfelfogás formulázása lehet, hanem hozzásegíthet a valóságban meglevő, de meg nem valósult lehetőségek, alternatívák tudatosításához. M. R. Ayers írásában (Counterfactuals and subjunctive Conditionals, 1965 júl.) a kontrafaktuális kijelentések verifikációjának a problémája kerül kifejtésre. Formálisan sem falszifikálhatók, mivel egy implikáció csak akkor hamis, ha igaz előtagról hamis utótagra következtet — márpedig itt hamis alaphoz indulok ki, így az implikáció mindig igaz. Ayers azt emeli ki, ami a „ha akkor” típusú ítéletekben közös, s nem azt, ami a kontrafaktuális ítéleteket megkülönbözteti a többi feltételes kijelentéstől: logikailag a tényellenes kifejezések is rendelkezhetnek empirikus referenciával, ezek is tényekről szólnak, csak nem aktuális, hanem lehetséges tényekről.

A kategória-tévedéseket kiküszöbölő típuselmélet tárgyaló cikkek sok új szempontot nem adnak, de általában a félészázados probléma jó összefoglalásai. Minden évfolyamban megjelennek az ismert extrémítású példák: „A logikai atomizmus filozófiája jó úszó”, „Kedde alszik”, „Az apostolok tizenketten vannak, Péter apostol, tehát Péter tizenkettő” etc... Ami novum lehet, az az, hogy némely szerző szerint a logikai típuselmélet kísérlete sem megalapozható, mivel a klasszikus kategóriatanra emlékeztet (Arisztotelész, Kant), metafizika-mentesen csak a nyelv szintaktikai szabályaira támaszkodva szabad a „Zöld gondolata volt” hibáját keresni. Hillman (On grammar or Category-mistakes, 1963. ápr.) a kategória-különbség kritériumát úgy igyekszik megfogalmazni, hogy ez a logikai típuselmélet törvényei helyett nyelvtani-szintaktikai szabályokkal legyen meghatározható. A „via grammatica”, a mondaton belüli szerep ismerete lehetővé teszi, hogy a priori meg tudjuk mondani, miszerint szombat nem lehet ágyban, és Johnon nem utazhatok Párizsba — ez azért abszurd, mert nem mondat. P. Ziff (About Ungrammaticalness, 1964 ápr.) is a kifejezések adott nyelv para-

digmáját sértő formájával magyarázza az antilogikumot. El akarva kerülni a kategóriakonstituálás ad hoc megoldásait („zöld gondolata volt” azért nonsense, mert színe csak kiterjedtnek lehet; vagy: aludni csak személy tud stb.) olyan egzakt kritériumot keres, amelynek alapján épp oly világossá válik, hogy hol a hiba, mint annál a példánál, hogy „ő írok” (he write).

Goddard tanulmánya (Sense and Nonsense, 1964 júl.) a klasszikus típuselméletből való kiindulással ismertebb utat követ, mint a szintaxis-pártiak „abszurd, amit az adott nyelvközösség tagjai nyelvtani hibának éreznek” meghatározása. Goddard a „tagja v. eleme valaminek” viszony sajátosságait elemzi, ill. bebizonyítja, hogy a relációkat jellemző tulajdonságok egyike sem mondható ki az „ ζ ”-ról. A „valaminek a tagja” viszony nem tranzitív reláció: $x\zeta y$ és $y\zeta z$, de $x\zeta z$, mivel az $x = n$, $y = n + 1$ és $z = n + 2$ rendű típus, és csakis $n\zeta n + 1$ lehetséges. Az ζ nem szimmetrikus: Conforth marxista, de a marxizmus nem tagja Conforthnak. S ez a sok „nem” (nem reflexív, nem tranzitív stb.) nem egyszerű tagadás, mivel az ζ -t az aszimmetria stb. sem jellemzi, maguk e tulajdonságtípusok nem mondhatók ki ζ -ről, mely eképpen nem fér bele a klasszikus logika individuumra, osztályra és relációra felosztott világába. Az „elem” elemzése után Franciaország jelen királyának „klasszikus” kopaszágát vizsgálja, amiről Russellhez képest csak egy variáció-táblázattal mond többet. A tradicionális antinómiák feloldását abban látja, hogy ki kell (és ki lehet) mutatni, hogy a kérdéses dolog nem létezik (nincs olyan, hogy minden nem tartalmazkodó halmazok halmaza etc.).

Harrison hasontárgyú cikke (Category Mistakes and Rules of Language, 1965 júl.) a kategóriák és a létezési módok (dolgok természete stb.) „metafizikai” összevezetése helyett — mint mondja — a lingvisztikai szabályok megsértésével magyarázza az abszurdításokat. A nyelvfilozófia szellemében harcol az antikvitás naiv kategorizálásának újrakezdése ellen, s azzal a nézetel, hogy a kategóriahibák értelmetlensége valami mélyebb értelmet jelentene. Idézi More-t („filozófiai felfedezéseket csinálni egyszerűen annyit, mint újra összegyűjteni, amit a mamánk térdén tanultunk”). Ha valaki ezeket úgy véli, hogy Arisztotelész, Kant „primitív” táblázataiból többet tanulhat, annak minden bizonnyal — a mamájában van a hiba. Az utolsó típuselméleti tanulmány, D. Odegardé (Absurdity and Types, 1966 jan.), az „a priori hamisságok” kritériumának a meg-

fogalmazhatatlanságát vallja. Minden eddigi típus-teória abban a körben forgott, hogy abszurd egy kifejezés, ha szintugrást, kategória tévedést tartalmaz, s kategória-hibáról beszélünk, ha az összekapcsolt kifejezésekből értelmetlen állítás jön létre.

A hagyományos felfogás szerint a nonsense egyik forrása, ha az egzisztenciát logikai állítmánynak fogjuk fel. M. Kiteley (Is Existence a Praedicate? 1964 júl.) az egzisztenciális állítmány ellen Kant óta klasszikussá vált érveket sorolja fel — cáfolatuk céljából. Maga az eredeti argumentum jól ismert: létezési állítmány lehetősége hamis következtetésekre vezet. (Lovak léteznek — Pegazus ló — Pegazus létezik). Kiteley a logikai és nyelvtani állítmány megkülönböztetésével stb. kívánja bizonyítani, hogy az egzisztencia bizonyos típusa lehet logikai praedikátum, s ennek alapján pl. a „Vannak nem-létező lovak” kijelentésnek értelme, referenciája van (ti. Pegazus).

A közvetlenül az arisztotelészi logikához kapcsolódó cikkek nagy erenye, hogy a történeti vitákat — meghagyja a történetieknek. L. E. Rose (Aristotle's Syllogistic and the Fourth Figure, 1965 júl.) azt igazolja, hogy az arisztotelészi szillogisztikából szükségszerűen maradt ki a negyedik alakzat, mivel az ismert A/B , IAB , ABT variációk mellett negyedik forma nem lehetséges. P. D. Merrill (Reduction to the Fourth Figure, 1965 jan.) bizonyításának tárgya az, hogy éppen a negyedik alakzatra való visszavezetés töltheti be azt a szerepet, amelyet Arisztotelész az első figurának szánt, ti. minden érvényes következtetésnek van ekvivalense a negyedik formában, amely visszavezetés a szillogizmus érvényességének a bizonyítása. E két álláspont ugyan mint A és $\bar{A}$ állhat szemben egymással, de a jövő nyitott voltát (a kizárt harmadik elve ellenében!) védelmező cikkekkel szemben óriási előnyük, hogy a 2500 éves problémát filozófiatörténetinek tekintik, ellentétben azokkal az írásokkal, amelyek az indeterminizmus bizonyítékát pl. az évezredek óta függőben maradt szalamiszi ütközetben kívánják kivívni (miután a múlt jelen, jövő fogalmát tisztázó tanulmányok a determinizmust kivétel nélkül a legképtelenebb predeterminizmussal azonosítják). Egy kissé nehéz megérteni, hogy mivel sérti meg a nyílt jövő lehetőségzféráját az A vagy non- A dichotómiája: nekem nem tűnik túlzottan meghatározottnak az az alternatíva, hogy vagy lesz harmadik világháború, vagy nem lesz.

E. J. Bond (The Concept of the Past, 1963 okt.) és R. M. Gale (Is it now Now? 1964 jan.) Ayer „időtlen” ideális nyelv programját vitatja: az igeidők kiiktatása-

val nem lehet egyértelműbbé tenni a nyelv logikáját, a sub specie aeternitatis szemlélet nem helyettesítheti adekvátan a common sense „objektív” időperspektíváját. Hartskorne (The Meaning of „Is going to be”, 1965 jan.) a szabadság nevében elutasítja a tengeri csatának csak két lehetőséget adó jövőjölását, a jövő ilyenét előreírását. Mint írja, a determinizmus fogalmát csupán abban az esetben lehet alkalmazni, amikor az indeterminizmus = 0 — az abszolút nullpontok viszont elérhetetlenek. Az viszont igaz, hogy az eképp felszámolt determinizmust a XVII—XVIII. század legdogmatikusabb predeterminizmusa sem állította. A. H. Insig (Remarks of Logical Necessity and future Contingencies, 1965 ápr.) a zavar eredetét abban látja, hogy nem látták be, miszerint „nem a csatáról, hanem a csatáról szóló mondatokról van szó”. A vitát egy minden álláspont kifejezésére alkalmas formanyelv (esetleg mondatokról szóló mondatok, azaz metanyelv) bevezetése zárja, mivel az idő-kalkulus kidolgozóinak maguknak már nincs véleményük az időről — K. Lehernek és R. Taylornak (Time, Truth and Modalities, 1965. júl.) illetve R. Leshernak, aki a kronológiai kijelentések kalkulusát (axiómáit, következtetési szabályait stb.), a temporális logikát az időoperátor bevezetésével formalizálta (On the Logic of Chronological Propositions, 1966 jan.).

A többé-kevésbé aktualizálható logikai kérdések vitatásánál érdekesebb magának a logikának a kérdése: a formalizáció határai és értéke, argumentáció és analiticitás stb. J. K. Cowan (The Uses of Argument, An Apology for Logic, 1964 jan.) Toulminnal polemizál. Véleménye szerint a logikai tautológiák leghagyományosabb formái (a Barbara szillogizmus vagy a modus ponens) is adnak új információt. A logikai problémák a klasszikus alapformáknak nem az elégtelenségéből, hanem a félreértéséből, a tradicionális apparátus helytelen interpretációjából származnak. Az analitikus ideál védelmezői és a formalizálás ellenzői, a matematikai és logika wittgensteini azonosságának a hívői és a válás sürgetői stb. szembenállást lehet filozófiailag interpretálni. A (szűkebb értelemben vett) szemantikai tárgyú tanulmányokról ezt nem mindig lehet elmondani.

A jelentésen (Alston: The Quest for Meaning, 1963 jan., S. Zink: The Meaning of Proper Names, 1963 okt.), a metamorfózis és izomorfizmus (McCloskey: Metaphors, 1964 ápr.; Engel: Isomorphism, 1965 jan.), a használat elmélete (Aldrich: Too Obvious for Words, 1963 júl. és Evans: Towards the Theory of Use, 1964 ápr.), valamint a lassan klasszikussá váló privát-nyelv argu-

mentum képezik a szigorúan nyelvfilozófiai írások anyagát. (Általánosságban persze itt az etikai, ontológiai és politikafilozófiai cikkek is szemantikaiak.)

Alston a jelentés három koncepcióját felsorolva — 1. a szó jelentése az, amire vonatkozik, 2. a jelentés a kifejezett ideával azonos, 3. a jelentést nyelvi környezet határozza meg — tárgyalja a belőlük fakadó nehézségeket. A megoldást Wittgenstein jelszavában látja: „Ne keresd a jelentést, keresd a használatot!” Evans viszont a név és nevezett dolog viszonyának tisztázását nem „a használatban dezintegráló jelentésben”, hanem a tárgyak és emberi viselkedés világát összekötő elnevezési akcióban találja meg.

Régi neopozitivisták témának számít a tulajdonnevek jelentésének kérdése. Zink a két alapálláspont ismertetését és kiértékelését adja: a jelentés denotatív elmélete szerint a tulajdonnév jelentése a megnevezett személy, a konnotatív elmélet szerint tulajdonnevet más szavak jelentésével lehet meghatározni. Zink szerint az első nézet azt jelentené, hogy a név jelentése a név előtt létezett, ami ellentmond a jelentés jelenlétének. Szükséges a név használatának a megértése, de a jelentés nem azonos a használattal; a név denotatívumának a lokalizálása a tulajdonnév tulajdonosáról való tudás szükséges, de nem elégséges feltétele, különösen ha személyiségekről van szó: a Venus bolygó esetében a mikor és hol tudása plusz a rámutatás elégséges ismeret, az viszont igen keveset tud Kantról, aki csak a tér-idő koordinátáit ismeri. (Lehet, hogy egy csillagász máshogy vélekedik.) Végezetül a mitológiai személyek szemantikájá következik: isten jelentése stb. Aldrich azon kifejezések értelmét keresi, amelyek éppen azért hatnak értelmetlennek, mert túlságosan is nyilvánvalóak, pl. ha jelenlevő barátnőmmel közlöm, hogy „Én most itt vagyok”, vagy: „A Föld több mint öt perc idős”. Mivel a fentiek így „in vacuo” képtelenségnek tűnnek, olyan szituációkat szerkeszt, hogy „in concreto” értelmes-informatív (vagy legalább is emotív) funkciót töltsenek be.

McCloskey a metaforákról írt tanulmányában azt a felfogást támadja, mely szerint az egész nyelv metaforikus, mivel a szó szerinti és az átvitt értelemben való használat különbsége definiálatlan. Viszont az, hogy „érezzük” a különbséget (pl. hogy a szerelem tűz, de nem főzi meg az ebédet), önmagában nem elég meggyőző, ezért meghatározás-kísérlet is szükséges: „metaforikusan használunk egy szót, ha egy bizonyos fajta dologra szokták alkalmazni és most más fajta dologra alkalmazzuk”. E definíció színtelenségét a nyelv logikai és

pszichológiai aspektusának a megkülönböztetése árnyalja, igaz, hogy csak a „fénykép és festmény” analógiája erejéig. Ez maga is kissé metaforikus jellegű, márpedig a szerző írja, hogyha egy metaforát magyarázni kell, az nem jó metafora.

A magánnyelv problémáját tárgyalja Tamburn (Private Languages again, 1963. jan.). Mit tud megkülönböztetni, ki tudja-e javítani saját szintaktikai hibáit az, aki — akár valamely létező nyelv bázisán — abszolút privát nyelvet konstruált és használ. A kérdés filozófiai érdekessége a privát introspektív érzékelési kijelentések magánnyelvre és a köznyelvi kommunikáció interszubjektív mezője kapcsolatának a kutatásában áll, de Tamburn csak felsorolja az érzékelés-szavak megtanulására vonatkozó hipotéziseket, pozitív véleményét pedig abban foglalja össze, hogy a „fáj a fogam” kifejezésben megnyilvánuló szubjektív érzéklet magánjellegű nem analógiával extrapoláljuk a többi ember köznyelvi szavakkal kifejezhető fogfájására, de a magánnyelv tagadóinak azon szillogizmusa is vitatható, hogy „magánnyelv nem létezik — létezik nyelv — tehát létezik a többi ember”. A nyelv nem valamely társadalmi szerződés „légyen kommunikáció” határozatára született — mivel ez már maga előfeltételezi a kommunikációt; „az értelem eredetéről és a nyelv céljáról semmit sem tudunk és semmit sem tudhatunk” — írja. A választ; azt hiszem, már Spinóza megadta: ugyan most minden kalapács készítéséhez kalapácsra van szükség, de az első kalapácsot nem csinálhatták kalapáccsal.

Engel cikkének címe (Izomorfia és lingvisztikai pazarlás) ortodox analitikus témát idéz, de célja éppen ennek a szűkös tematikának a meghaladása. Metafilozófiája nem a filozófia felszámolását jelenti, hanem a filozófiatörténet értékeinek „rehabilitációját” az analitikus, vagy ahogy írja, a „klinikai” filozófia metafizika izomorfiaikat kiküszöbölni kívánó kísérlete ellenében. Ez akkor is értékelendő, ha példatára Schopenhauer metafizikája. A filozófiai rendszerek problémáit nem lehet megérteni, megítélni a józan ész alapján, csak félreérteni, s maga a köznyelvi autoritás sérthetlenségének tétele is „megalapozhatatlan” filozófiai posztulátum. A filozófia a „másik” logikai értelmet keresi — írja —, ezért a mindennapi nyelvre való lefordítás programja értelmetlenség, ennek tükrében a filozófiatörténet csak „szisztematikusan félrevezető kifejezések” és nonsensek gyártását jelenti, amit csak elvetni vagy esetleg újraírni (!) lehet. Nem az „elhallgatni” tudás a filozófia feladata (mivel mi a kritérium a tudás előtti és utáni hallgatás megkülönböztetésére?), hanem — miként a

tradicionális metafizika — megpróbálni kimondani a „kimondhatatlant”.

Hogy a hagyományos problémák „áti-rása” mit jelent, azt a mozgás keletkezését, az anyag kontinuus vagy diszkrét szerkezetét, a kauzalitás kategóriáját és az abszolút-relatív mozgás kérdését ontológiai előfeltevésektől ’mentes’ logikai vizsgálatra reprezentálhatja. (Ez az átfogalmazás részben jogosultnak tűnik: azt, hogy korpusz-kulákra vagy folyamatokra artikulálódik-e az anyag stb., „ontológiailag” a fizika hivatott eldönteni; egy filozófiai természetképnél jobban megfogalmazható pl. a karteziánus és az atomista fizika logikai konzekvenciáinak a szembeállítás.)

A. Quinton (Matter and Space, The cartesian principle, 1964 júl.) Descartes és Locke anyagfelfogásának tükrében elemzi a XVII. század geometrizáló mechanikájának a hatására kialakult kiterjedés- és térfogalmat. A karteziánus elv (az anyagság szükséges és elégséges feltétele a kiterjedés — a térbeliség) cáfolata két úton lehetséges: térbeli, de nem-anyagi létezés lehetősége, ill. anyagság térbeliség nélkül. A kiterjedés nélküli anyagi pont logikai lehetősége cáfolhatatlan, addig az anyag azonosítása — definíciója — egyik attributumával konfirmálhatatlan — írja. Quinton mégis a descartes-i koncepciót tartja koherensebbnek, mivel lényegében Locke is elfogadta az anyag geometriai (és mechanikai) tulajdonságainak kitüntetett jellegét — az elsődleges és másodlagos minőségek ontológiai és gnoszeológiai különbségének tételezésekor. Az extenzíve, metrikusan mérhető tulajdonságoknak a XVII. századi aritmetikai mechanika hatására történő szembeállítása az érzékelhető, színes, szagos tárgyakkal Descartes-nál és Locke-nál a tudományos-teoretikus objektumok és a közvetlenül megfigyelhető hétköznapi tárgyak modern dualizmusát előlegezi. „A mechanika nem igazabb, csak precízebb” — írja Quinton —, hasonlóképpen tagadja az elméleti konstrukciók és az érzéki objektumok közti elvi, különbséget: a tudományos idealizáció és a mindennapok érzékelhető tárgyai nem két különböző világra, hanem ugyanarra a világra vonatkoznak, de különbözőképpen.

J. J. Thomsón a tér és idő tulajdonságainak a szimmetriáját, ill. aszimmetriáját, valamint a tárgy meghatározásában betöltött funkciójukat vizsgálja (Time, Space and Objects, 1965 jan.). Nem „az” anyag szerkezete, lényege és a téridő kategóriái kapcsolatát, hanem az *individuais* objektum térrel és (vagy) idővel való definícióját elemzi, bizonyítandó, hogy a kétféle meghatározás *analóg*. Az „időintervallum p térpontnál” definíció éppoly pontosan

meghatározott, mint a szokásos „térész t időpontban” meghatározás; a tér és idő messzemenő analógiájának az alátámasztására Thomson olyan modell konstruálásával kísérletezik, amelyben nemcsak a tárgyak időintervallummal történő definíciója egyértelmű, hanem az „időben előre és visszafelé” kifejezésnek is ugyanúgy van értelme, mint a térbeli le- és fölnek.

Amellett, hogy mint filozófiai alapkategóriát tiszteljük a mozgást, talán nem teljesen feleslegesek az „antik” típusú analízisek sem, amelyek a mozgás (keletkezés, változás stb.) paradoxonjainak feltárásával „indirekte” és malgré lui mondanak egyet s mást a dialektikáról is. A nyugalom utolsó és a mozgás első pillanatának paradox „is-is” és „sem-sem” ellentmondásait tárgyalja a la Zénón, csak modern formapparátussal, B. Medlin (The Origin of Motion, 1963. ápr.), természetesen még azzal a különbséggel, hogy a „logikai törvények horror contradictionise nem feltétlenül vezet egy parmenidészi mozdulatlan-ság feltételezéséhez”. Egy adott időpillanatban mozogni kezdő test antinómiáit (pl.: egyik lehetséges interpretáció szerint van a mozgásnak első, de nincs a nyugalomnak utolsó pillanata) az ellentmondás különböző típusainak megkülönböztetésével próbálja meg feloldani (kontrárius, szubkontrárius, kontradikció), s Dedekind matematikai megoldásával szemben ezt a logikai utat tartja meggyőzőbbnek. „A mozgás első pillanata a nyugalom utolsó pillanata” — írja —, vö. „limesben véve” a legkisebb kővel, amelyet Szókratész már nem tud, ill. a legnagyobb kő, amelyet még fel tud emelni. Bár kőnagyságok csak diszkrét értékeket vehetnek fel: a két kő nem azonos; míg a mozdulás pillanata mozgás és nyugalom koincidenenciáját jelenti. A kontinuitás és diszkontinuitás apóriái után a modern matematika sem tett *vég-érvényes* pontot (Zénón—Cantor), s az abszolút—relatív mozgás vitáját sem zárta le Einstein.

D. M. Armstrong (Absolute and Relative Motion, 1963 ápr.) az abszolút mozgás relativista bírálata jogosultságának elismerése mellett bizonyos vonatkozásban az abszolútista koncepció eltiltésének perújrafelvételét kéri. Elsősorban a kopernikuszi és ptolemaioszi világgép „logikai ekvivalenciáját” hirdető relativizmus abszolútizálásával polemizál: a két koncepció történeti vitájának tárgya nem a matematikai leírás szimplifikálása, hanem a valóságos mozgás visszaadásának adekvátsága volt. Armstrong elfogadja a newtoni térfelfogás (az anyagi tárgyakat *tartalmazó* tér fix vonatkoztatási rendszere) einsteini bírálatát, de rámutat az abszolút mozgás elleni

argumentáció „rejtett premisszáira”, implicit előfeltevéseire is. Véleménye szerint a tértávolság nem analóg a szimultaneitás stb. relativitásával: éppoly képtelenség azt állítani, hogy két test távolsága a vonatkoztatási rendszertől függ, mint azt, hogy x koordinátához képest a gyűrűm arany, de ha más referencia-pontot veszek fel, akkor ezüst. A relativista szempont eleve kizárja, hogy különböző időpillanatokban létező tárgyak térvizonyáról lehetne beszélni, az egyidejűség viszonylagossága ellenére is értelmetlennek tartja a „Most ott vagyok, ahol voltam” kifejezést. Ez lehet, hogy jogosult és korrekt álláspont, de nem konzekvenciája, hanem előfeltevése a relativista szemléletnek: az abszolút vonatkoztatási rendszer (Abszolút Tér) elvetése nem jelenti a más időben létező objektumok direkt térvizonyainak a tagadását — írja —, ami a relativitáselmélet általános koncepciójával ellentétben a tér és idő tökéletes aszimmetriáját tételezi, s indirekte abszolút szimultaneitást feltételez, mert csak így lehet megállapítani, hogy melyek azok a tárgyak, amelyek között közvetlen térviznyról lehet beszélni.

H. Fain (Some Problems of causal Explanation, 1963 okt.) a kauzalitás általános logikai modelljének kidolgozásával kísérletezik — a hempeli és oppenheimeri megközelítés bírálatán keresztül. Hempel és Oppenheimer az oksági magyarázatot csak olyan szituációra értelmezi, melyben egyetlen individuum két logikailag független tulajdonságát vizsgálják. Fain szerint az okság kategóriáját nemcsak olyan individuumokra lehet alkalmazni, amelyeket az ok hatása előtt, ill. az okozat után identifikálni tudunk, bár kétségtelenül ezek a legtriviálisabb kauzálisan magyarázható esetek (kapcsolat John szűnő influenzája és a Johnnak adott penicillin között). Az előrejelést biztosító komplexebb kauzális koncepció konkrét kidolgozásáról kevesebb szó esik, mint a fenti felfogásnak az okság „konceptualizálási kísérletében való túlszimplifikálásáról”.

Amikor a hagyományos természetontológia kategóriáinak logikai analiziséről, az argumentumok és implikációik vizsgálatáról van szó, akkor teljességgel természetes tűnik, hogy a szerzőnek nincs határozott álláspontja folytonosság vagy diszkrét struktúra egyeduralmáról, a direkt térviznyokról, s nem kötelezi el magát tökéletesen a kitüntetett koordinátarendszer kérdésben. De amikor az ember olyan címeket olvas, amelyekben szabadság, egyenlőség, társadalmi igazság etc. szerepel, akkor talán nemcsak „marxista beidegződés” alapján, de valahogy elvárjuk, hogy a fogalomanalízis után a kizáró vaggyal

felsorakoztatott nézetek kapcsán valami véleményféle is kövesse a táblázatokat és a gondosan kvantifikált kijelentéseket. Azt tökéletesen el tudjuk képzelni, hogy valakit nem győzött meg 100%-ig valamely fizikai modell interpretációja, viszont a rivális hipotézisben sem hisz hiánytalanul, s mindezt leírja; de hogy a „kényszer a szabadságra”, „önmegvalósítás”, „humanizmus” kifejezésekről csak az jusson az eszébe, hogy egy jó ég tudja milyen „metarendszerben” (semmiképpen sem a történelemben) mennyire összeegyeztethetők — formalisan?! Szabadság és szükségszerűség, szabad akarat és determinizmus, társadalmi szabadság és egyenlőség-igazságosság „antinómiái” így nem „kategóriáink értelmileg lehetetlen kiterjesztéséből” származnak — hanem lingvisztikai hibák: az átlag-analitikus szemlélet jóval előbb lehúzza „értelmünk lehetőségeinek” határsorompóját; a fenti kifejezések apropóján csak bizonyos köznyelvi szavak filozófiai használatát avagy a tradicionális társadalomfilozófia köznyelvi értelmét-értelmezését lehet vizsgálni, s „mögöttük” akár egy jelenség-világ referenciáját sem szükséges tételezni. W. Wick (Truth's Debt to Freedom, 1964 okt.), mint cikke címéből is kitűnik, azt fejtegeti, hogy a tudományos igazság mennyiben lekötöztette a szabadságnak, mit köszönhet az igazság keresése és felfedezése az intellektuális autonómiának — kissé Descartes szemléletében, aki szerint az emberi elme szabadsága a mechanikusan determinált természetben az igaz és a hamis megítélése. Azon analógiák sem túl újak, miszerint az etika a viselkedés logikája és az igazság a tudás etikája; „az intelligencia teoretikus használatának éppúgy megvannak a kategorikus imperatívuszai, ahogy az etikának” — írja, a szabadság teszi a pusztá pontosságot igazsággá, miként a legalitást morálitássá.

Konkrétabb történelmi-politikai szabadságfogalmat elemez A. C. Graham (Liberty and Equality, 1965 júl.) — a klaszszikus liberalizmus szabadságkoncepcióját (Locke stb.); melynek axiómája: mindezt meg kell engedni, aminek a megtiltására nincs külön ok. A szabadság ideája az értelmetlen tiltás az egyenlőség eszméje az értelmetlen diszkrimináció ellen irányult, a szerző azt kívánja bizonyítani, hogy ezek az elvek nem morálprincípiumokból, hanem logikai szabályok szerint magyarázhatók. Bár megérteni kétségtelenül csak társadalmi kontextusból lehet őket, nem pedig szintetika szabályokból, mégis érdekes az az analógia, amelyet Graham a különböző előítéletek és liberális-egalitáriánus cáfolatok struktúráján hasonlóságáról, ill. különb-

ségéről elmond. Példa a következő párbeszéd-pár:

X: Légy óvatos ma, péntek szerencsétlen nap.

X: Légy óvatos ezzel az emberrel, nem bízatsz a zsidókban.

Y: Nem szerencsétlenebb bármely más napnál, nem kell megkülönböztetned...

Y: Éppannyira igen vagy éppannyira nem bízatsz bennük, mint bárki másban, nem szabad diszkriminálnod őket...

Graham nemcsak logikailag elemzi, tartalmilag is nagyra értékeli Locke, Rousseau ideáljait, amelyek „nemes levegőjét” kortársai analíziseiből hiányolja. Tipikus Mind-tanulmány egy másik szabadságanalízis, J. M. McCloskey tanulmánya (A Critique of the Ideals of Liberty). Az ilyesféle írásokra szokták azt mondani, hogy negatív kritikai részük logikailag tökéletes, szisztematikus, de ettől a pozitív kifejtésük színvonala elmarad; itt viszont a pozitív kifejtés — amely leronthatná a szabadságtípusok rendszerező és kimerítő bírálatait — teljesen elmarad. Negatív (összeütőközés, akadályok hiánya) és pozitív (önmegvalósítás, öntökéletesítés) szabadságfogalmak, azaz pusztá privációnak, ill. önmeghatározásnak felfogott szabadságesszmék kiértékelése, politikai ideálként való megfogalmazásuk vizsgálata, az (értelmes) önérték-konceptióval való párhuzamba és szembeállításuk valóban a teljesség igényével léphet fel. A sokréti problémafelvétel és felvázolás után (a különböző önmeghatározások összeütőközése, egy III. richardi v. eichmanni öndetermináció értékelése — „Úgy döntöttem, hogy gazember leszek” —, s autentikusan az is) a szerző egyetlen konklúziója az, hogy a szabadságideál nem feltétlenül egalitáriánus. Itt a nehézségek pusztá megfogalmazása, egy másik tanulmány kapcsán viszont egy „kontinentális” ésszel nehezen felfogható megoldási — jobban mondva *kiszámítási* — kísérlet döbbsent meg. Runciman és A. K. Sen (Games, Justice and the General Will. 1965 okt.) a rousseau-i, robespierre-i közakarat, társadalmi igazság, közjó kategóriáit vizsgálja — a játékelmélet eszközeivel; bizonyítván, hogy az általános optimalizáció akkor is valószínűtlen, ha a Legfőbb Jó a közösség minden tagja számára azonos, de nem lehet tudni, hogy a többiek mit választanak, így csak az egymást keresztező akaratok érvényesülnek az ideális közakarat, az általános akarat helyett. A példa két fogoly, akiknek kölcsönösen az a legjobb, ha nem vallanak (így fejenként két évet kapnak fegyverrejtegetésért), de mindegyik attól fél, hogy a

másik rávall, így ő tíz évet kap, míg amaz meguszná eggyel. Az eredmény: mindegyik vall, s így fejenként hat év. Ez a modell (fejenként két év és hallgatás) hivatott Rousseau „kényszer a szabadságra” koncepcióját megértetni. Az elidegenedett társadalom amour propre-ja, amely hat évet hozhat, igazolja annak szükségességét, hogy az atomizált-izolált individuumokkal szemben a valóságos közérdeket kell megvalósítani. E táblázatból leolvasható az a tétel, hogy esetenként a korporáció követelte lemondás racionálisabb, mint semmi korporáció. Ezen modellálással tehát kimutatható a társadalmi szerződés raison d'être-je, s hála a játékelmélet valószínűségsszámításának, jóval kevésbé unalmasan, mint azt egyéb analitikus konceptualizálás tenné.

A logika és szemantika után legnagyobb az etikai (metaetikai) cikkek előfordulási aránya. Maga az analitikus morálfilozófia is közelebb áll a lingvisztikai és logikai vizsgálódásokhoz, mint akár az előbb ismertetett társadalomfilozófiai vagy politikafilozófiai elemzésekhez; ez különben az angol egyetemi filozófia oktatásában is így van intézményesítve. Ami az erkölcsfilozófiáról nem a használat-jelentés analízis alapján szól, az teológiai nyelven beszél, s ezek meglehetősen furcsa komplementerek. A Mindben nagyszámú „szabadság” vitairat vizsgálatából azonnal kitűnik, hogy itt nem a társadalmi-politikai értelemben vett szabadságról (liberty) van szó, hanem a szabad akarat stb. elemzéséről (freedom), azaz meghaladva a XVII—XVIII—XIX. századi „szabadság-metafizikákat”, az ezek előtti teológiák problémájához csatlakoznak még a „nem-hívók” is. Ha ezeket a cikkeket olvassuk az akarat szabadsága, a választás szabadsága, a választás választása kötelesség és kötelezettség címmel, akkor még a vitatkozó kedvünk is kialszik, amely a hasontárgyú egzisztencialista elmélkedések kapcsán feltámad, hisz szó sincs választás és lehetőségzféra, akarat és megszabott alternatívák stb. kérdéséről, hanem olyan végtelenül-felfoghatatlanul finom megkülönböztetésekről, hogy: „Nem a legjobb választása a probléma, hanem annak eldöntése, hogy melyik a legjobb”. S ha tartalmi kérdések mellett részfeladatul el is fogadjuk a metaetika programját, az etikai ítélet formális feltételeinek, az erkölcsi fogalmak analízisének a létjogosultságát, akkor sem igen találunk itt választ e problémákra; mondhatni formalizmus és formalizmus között is óriási a különbség, egészen mást jelent a morálfilozófiai kategóriák és imperatívuszok érvényességének stb. vizsgálata, mint annak kimutatása, hogy a mai angol köznyelv milyen kon-

textusokban használ bizonyos erkölcsi kifejezéseket és kijelentéseket.

R. C. Skinner (Freedom of Choice, 1963 okt.) cáfolja a természetesen lineáris kauzalitásként felfogott determinizmust, példájában ugyanis egy tárlól teljesen szabadon választhat egy almát, és akaratát semmi sem determinálja azon kívül, hogy ezt be akarja bizonyítani. Angol írásról lévén szó, jóval jelentősebb a szokások racionalizálhatatlan jellegének felismerése, bizonyos megindokolhatatlan beidegződések és az értelmi cselekvés szembeállítása. K. T. Gallagher a választásszabadságot a fogalmi gondolat határain túlra helyezi, lehet, hogy a diszkurzív gondolkodás nyelvén nem lehet kifejezni a szabad akaratot, de tagadni sem — írja —, mivel ami egy szinten értelmetlen, annak a tagadása is az. (On Choosing to Choose, 1964. okt.) Én magam nem tehetem fel azt a kérdést, hogy „választhatom-e magamat, azaz választásaim összességét?” Az „ÉN” ellenáll a konceptualizálásnak, csak „az alkotó tapasztalatban” manifeszt (vallás, művészet, szerelem), ami viszont túl van az értelmén. (Néha talán nem is olyan értelmetlen a neopozitivizmus „értelmetlenség” kategóriája?) Szerencse, hogy a Mind szerkesztői értenek a kontrapunktozáshoz, s miután az előbb annyi minden át- és megérzésére lettünk felszólítva, utána rendkívül gondos választásanalízist olvashattunk: Z. F. Daveney cikkét (Choosing, 1964 okt.) a választás előfeltételeinek vizsgálatáról, a választásról, a cselekvésről, a döntésről előbb külön-külön, majd egybevetve, a választás és a szándék kapcsolatáról, a választás és a determinizmus problémáiról. Daveneynek igaza van abban, hogy a triviális evidenciák megfogalmazása sem az igazi racionális feladat — pl. annak megfogalmazása, hogy nem beszélhetünk választásról akkor, ha azt mondom, hogy a Westminster Cathedralt akarom megvenni inkább, mint a Saint Paul's székesegyházat, amennyiben ezen döntésnek semmiféle reális feltétele nincs. A természeti determinizmus kontra szubjektív szabadság klasszikus kérdésének — legalábbis terminológiailag — legáltalánosabb megoldása a *cause* (fizikai ok) és a *reason* az emberi cselekedetek „miért? -je” megkülönböztetése. E különbséggel operál R. Abelson (Because I want to, 1965. okt.) — Ryle „filozófiai pszichológiája” nyomán, amely, mint írja, véget vetett a filozófia azon 300 évének, amelyben pseudo-objektum fogalmakat alkalmaztak az emberi akciók teleológikus nyelvére. A mechanikai kauzalitás kiküszöbölése a szubjektum meghatározásából természetesen helyes, ahogy a pszichikai (magyarázat) és etikai (igazolás) elvá-

lasztása is: olyan cselekedetet is megmagyarázhatunk, amelyet erkölcsileg igazolni képtelenség (pl. a *gide-i action gratuite*). Az Abelson által „fogalmi forradalom”-nak nevezett filozófiai tett — annak felfedezése, hogy amit Descartes ontológiai dualizmusnak tételezett, az *fogalmi* különbség — mellett, ha úgy tetszik, fogalmi ellenforradalom is jelentkezik: a felelősség (keresztényi) vonásait vizsgálja H. Fingarette (Responsibility, 1966 jan.), olyan dimenziók megvilágítására vállalkozván, amelyek nem férnek bele a *can* és *can't*, a *do* és *know*, a *could* és *would* analízisébe. Természetszerűleg az ilyen típusú írásokban jóval több az emocionális töltet, mint az etikai szemantikában. Fingarette igen szépen dramatizálja az elidegenedett-embertelenedett ember közömbösségét embertársaival szemben. Mindnyájan Káinnal kérdezzük — mondja: „őrzője vagyok-e én az én testvéremnek?”, és „az emberiség történelme eddig azt válaszolhatta: NEM!” (ez igaz), Isten viszont azt mondja — folytatja — „IGEN” (reméljük, hogy ezt idővel nemcsak „isten” mondhatja). Mennyből a földre leszállván, vissza a „could have” és a „would have” antimetafizikájához: O. C. Jensen cikke (Responsibility, Freedom, and Punishment, 1966 ápr.) e „problémától” eltekintve az utilitarizmus logikai bírálatával és indeterminizmus-kritikájával válik érdekessé. Az előbbinél az inkonzekvenciák kimutatása jelentős, az indeterminizmus kapcsán pedig az a megjegyzés, hogy épp ez nem tud különbséget tenni szabad és nem-szabad cselekedet között; Jensen a determinizmus nem-kauzális változatát elfogadja.

A nem kizárólag az akaratszabadságot tárgyaló tanulmányok tematikája sokrétűbb: a lelkiismeretfurdalástól a praktikus döntések szerkezetének az elemzéséig húzódik s ezekről az angolszász gondolkodás talán többet tud mondani, mint a választásról, amelyről kontinentális szomszédja szellemesebben szól. Az „X-nek A-t kell tennie” állítás előfeltételeit vizsgálja Neil Cooper (Some Presuppositions of Moral Judgments, 1966 jan.), az erkölcsi „kellés” ítéleteit valahol Machiavelli fejedelmének „nem kell eltérni a jótól, ha lehetséges, de képesnek kell lenni a rosszra, ha szükséges” és Urmsón „Szentek és hősök” morálfilozófiájának határértékei között, ahogy az erkölcsi szabályokat is az ideálok mércéje alatt és a praktikusan adott fölött helyezi el. Arról, amit Cooper az „emberi természet ismeretének posztulátumá”-ul fogalmaz meg, csak azzal, hogy „metamorális principiumnak” nevezi, nem igen mond többet, mint amit Arisztotelészről Spinozáig már elmondtak.

A. Oldenquist (Rules and Consequences, 1966 ápr.) a köteleességre, ill. a (jó) célra centrált etikai rendszerek rossi antitéziséből indul ki, a tradicionális „deontikus” és „teleológikus” megkülönböztetést azonban a „szabályok nyelve”, ill. a „célok nyelve” fogalmazással váltja fel, amivel „bebizonyítja”, hogy a fenti dualizmus nem szükségszerű, azaz a szabályok morálfilozófiája és a következményetika logikája nem összeegyeztethetetlen. Megteremthető a rigorózus szándék-etika és a hagyományos utilitarizmus közös nyelve s ezzel logikai „monizmus”.

A tradicionális erkölcsfilozófiák centrális problémájával a deskripciók és preszkripciók, a tény- és értékítéletek kérdésével foglalkozik Anne L. Thomas tanulmánya (Facts and Rudeness, 1965 júl.), persze „angol módra”. Egész precízen felsorolja, hogy a „gorombaság” kifejezést mikor használják leírásként, mikor kiértékelésként stb., végezetül x pontban összefoglalva a faragatlanság érték- és tényreferenciája. Egy másik analízis kapcsán nem lehet jobb jellemzést idézni, mint Márkus Györgyét ez irányzat különben összehasonlíthatatlanul jelentősebb képviselőjéről, Austinról: „... egyes cikkeinek szinte már semmi köze ahhoz, amit bármiféle józan értelemben filozófiának nevezhetnénk, s olvasásuk közben az ember joggal képzelteti azt, hogy az angol értelmező szótárt előkészítő munkákkal van dolga” (Irányzatok a mai polgári filozófiában. Gondolat, 1964. 430. o.). Az angolban két kifejezés van a mi köteleesség szavunkra: obligation és duty, az első a moralitás megfogalmazására alkalmasabb, a másodiknak van némi официális felhangja, s a legalitás szférájában alkalmazható. Ezt elemzi R. B. Brandt (The Concepts of Obligation and Duty, 1964. júl.) — cikke következményeként jóval bizonytalanabb lettem a fenti szavak adekvát alkalmazásában. A szóhasználatelméleten kétségkívül túllép D. J. Phillis hasontárgyú cikke (Moral and Religious Conceptions of Duty, 1964 júl.), méghozzá az istennel szembeni kötelezettségeink természetének feltárása irányába. Az isteni utasítás a katonai parancsokra hasonlít, nem kell értelmileg-érzelmileg interiorizálni, hanem el kell fogadni, mivel, mint már Kierkegard is megmondta, az istennek nincsen szüksége az emberre. A cikk egyetlen pozitív eredménye, hogy rámutat: a vallás-erkölcsben szükségszerűen a negatív mozzanat, a tiltás dominál. Általában nem látszik valószínűtlennek az a hipotézis, hogy a legortodoxabb analitikus frások mellett — melyek a kifejezések előfordulási statisztikáján kívül keveset kívánnak mondani — nem véletlenül jelentkezik

valamely vélemény igénye — a teológiai „tartalmak” formájában. (Az igazság kedvéért meg kell jegyezni, hogy ez utóbbi túlnyomórészt amerikai szerzők importjából származik.) Természetesen csak indirekte, de minden „metafizikával” szembeni megkülönböztethetetlen gyanú — legalábbis az etikában — hamarabb vezet vissza a teológiai tételek „értelmetlenségeihez”, mint az *ugyanúgy* megalapozhatatlannak nyilvánított társadalmi-történelmi „metafizika” (itt: a tényleges filozófia) visszaállítása. Nem igaz az az állítás, hogy egy autentikus pozitívista az isten szubjektív fogalmából vagy az isten szó létéből isten elismerését vezette volna le. De éppen a legkisebb „lazítás” kapcsán, a leglaposabb használat-analízisen való túlmenéskor a vallásos moralitás tényleges metafizikája jelentkezik: P. Brown (Religious Morality, 1963 ápr.) pl. olyan analitikus „igazságokkal”, hogy isten per definitionem a jó (nyelvfilozófiai alátámasztás: így is szokták mondani), a jó az erkölcsi standard, ami isten akarata. Mivel isten a jó és tökéletes, a világnak nem kell annak lennie: épp egy tökéletes világ falszifikálná isten létét. Hepburn (From World to God, 1963 ápr.) bizonyításának tárgya, hogy a keresztény hit nyelvileg kifejezhető, isten szerepe a nyelvi játékban meghatározott referenciával rendelkezik, a kozmogóniai istenérvvel még csak az volt a baj, hogy logikai szükségszerűségnek fogták fel, holott tényigazság, helyes magyarázó elv. A cikk végén a pozitívizmus legpozitívabb tétét, az objektív idealizmussal való polémiaját bírálja, s kifejti, hogy a verifikáció-teszt értelmetlen a vallási igazságokkal szemben. B. C. Coburn is a teológiai nyelv háttérbeszorítása ellen küzd (Neglected Use of theological Language, 1963 júl.), s „metateológiai” szinten bizonyítja, hogy a „Jézus a Krisztus” kijelentés nem nyelvi konvenció, Isten funkcionálása nem olyan, mint egy rendes tulajdonnév, mivel isten személy és nem személy stb. Azt nem-pozitívista analízisek is felfedték, hogy ez roppant sajátos paradigma.

Ha már „meta”-szinten vagyunk, sokkal értekeesebb a teológiával összekapcsolott etikánál az erkölcs és természetudományok viszonyának vizsgálata. Miután N. Fotion cikkéből — amely különben az etika logikájának, a metaetikának megalapozási kísérlete (Range-Rules in Moral Contexts, 1963 okt.) — kiolvasható, hogy a logikai analiticitás az erkölcsfilozófiában lehetetlen (az ő példája szerint: egy náci nemigen tudok meggyőzni az antiszemitizmus helytelenségéről azzal, hogy bebizonyítom neki — megsértette a nem-ellentmondás elvét); az érdeklődés inkább az

erkölcs és az empirikus tudományok specifikumai kutatása felé irányul. R. Edgley (Practical Reason, 1965 ápr.) a „gyakorlati ész” és a teoretikus elme nagymúltú filozófiatörténeti dichotómiájával polemizál („az ész nem cselekszik, a cselekedet nem igaz vagy hamis”). Edgley a ténytörvények és normák nyelvét közelíti egymáshoz; pl. a koherencia, a következetesség egyaránt jellemezheti a cselekedeteket és a gondolkodást. S. Körner (Science and Moral Responsibility, 1964 ápr.) a természettudományok hipotetikus-deduktív rendszereinek és az erkölcs-filozófiai posztulátumoknak a kapcsolatát, összeegyeztethetőségét vizsgálja, a természettörvények kvantifikálható fogalmainak pontosságát és a közvetlen minőségi fogalmak pontatlanságát. Kanti kérdésfeltevéssel kezdi (objektív determinizmus és szubjektív teleológia viszonya), de fenomenalitás és noumenális világ határát az érzéki és az elméleti világ közé helyezi: „a fizikai világ fenomenális, de a fizikus világa mint az előző idealizációja nem jelenségvilág”, s a „két világ” közti kapcsolatot a tudós tudományos tevékenysége valósítja meg.

Az analitikus filozófia programja nemcsak „a” filozófia öncsonkítását jelenti, hanem bizonyos értelemben még a logikai pozitívizmushoz képest is elszegényedés, amit a Mindben a tudományelméleti tanulmányok viszonylag alacsony százaléka jelez. Arról, amit az angol „epistemology” kifejezés jelent, általában csupán egy-egy ismertebb filozófus kritikája kapcsán esik szó. Alapkérdéseket csak az iskola olyan kimagasló képviselői vetnek fel, mint Wisdom (Metamorphoses of the Verification Theory of Meaning, 1963 júl.), aki a verifikáció fejlődéstörténetét vázolja tanulmányában, melynek első mondata ez: „nincs többé egyetlen logikai pozitivisták sem”. Ez utóbbit abból „vezeti le”, hogy a verifikáció szembekerült a modern elméleti tudományok „előlegezett” általánosításával (pl. az általános relativitáselmélet logikai érvényessége szempontjából végtelen a Merkúr napközelségéből adódó magyarázati és igazolási lehetőség): „... jól ismert, hogy a verifikáció-elmélet eredeti megfogalmazásai túl szűkek voltak, ... s lehetlenné tették sok tudományos kijelentés értelmességének a megőrzését, és hogy a későbbi formulázások túl szélesek voltak, azaz túl gyengék.” Cikke második részében Wisdom a verifikáció analitikus megfelelőjét, a „köznyelvi használatban meglevő ekvivalens” jelentés-kritériumát ismerteti. Amíg a verifikáció elmélete a tudományos elméletek megalapozása helyett esetleges alaptalan megingatásukat eredményezte, addig a nyelvfilozófia használat — jelentés

teóriája fontos filozófiai kérdések „megfogalmazhatatlanságához” vezetett (pl. a test-tudat probléma típuselméleti „kiküszöböléséhez”).

Több tanulmány foglalkozik a tudományos fogalmak sajátosságaival és filozófiai interpretációjával. Harré (Concepts and Criteria, 1964 júl.) egy fogalom jelentésének és használata kritériumának összekeverésével polemizál (pl. a huma-i kauzalitáskritikát is ezzel bírálja). A fogalom jelentését — így a kauzalitását is — az adott tudomány „ontológiai” szintje határozza meg. Az operacionalizmus felfogását mérték és tulajdonságok összezavarása jellemzi — írja —, mivel az empirikus fogalmak tartalmát azonosítja azon műveletek leírásával, melyek a pontos mérési procedúrához szükségesek. Az operacionalizmus a fizika törvényeit a mérések sorozatával cseréli fel, a fizikai fogalmakat pedig a részeredményekkel — így azután minden új mérési módszer, eljárás új fogalmat, különböző törvényeket „teremt”.

G. Schlesinger (The Terms and Sentences of empirical Science, 1963 júl.) az empirikus tudományok struktúrájának vizsgálatát szembesíti az empirikus értelmesség carnapi kritériumával. (Idéz egy olyan konstrukciót, amely Carnap szigorú szabályait, engedélyezett kombinációit követte „empirikus” értelmet adott az Abszolútumnak.) Rámutat arra, hogy a tudomány tételeinek, a tudományos elméleteknek igazolása — vagy falszifikálása — különbözik minden más típusú általánosítás bizonyításától; a tudomány tételei „örök” falszifikálhatóságának jelentőségére. M. Thompson cikke (Abstract Entities and Universals, 1965 júl.) a nominalizmus és realizmus évszázados univerzália-harcát oldja fel az absztrakt és teoretikus entitások megkülönböztetésével. A teoretikus entitás — a fizika idealizációja, a hipotetikus entitás — elvileg lehet fizikai tárgy, reális, létező (még akkor is, ha a hipotézis hibás, pl. a hőanyagot, étert fizikai létezőnek tételezte fel). Az absztrakt entitások viszont csak magyarázó elvként szerepelhetnek, nem beszélhetünk pl. a fizikai tárgyakkal való interakciójukról. A realizmus tehát az elméleti entitásokat (fizikai létük lehet), a nominalizmus pedig az absztrakt univerzálisokat jellemezheti. Az absztrakció- és általánosítás-típusok e megkülönböztetése már bizonyos metodológiai előfeltevéseket tartalmaz. T. E. Burke (Methods of Enquiry, 1964 okt.) magának a módszernek az előfeltételeit, lényegét vizsgálja. Számunkra talán a legérdekesebb az a gondolatmenet, mely az egy rendszerben igaz tételek és az igazságuk ugyanazon rendszerbeli bizonyítására alkalmas módszer

viszonyát tárgyalja. E különböző metodológiai szabályrendszerek közti döntést elvileg az határozza meg, hogy milyen tételt veszünk fel igaznak, minek az igazságát akarjuk igazolni felvett módszerrel. A rendszer előfeltevései, alapételei és a „választott” módszer kapcsolatát Descartes, Hume filozófiájából vett példákkal világítja meg. „Ha az x módszert alkalmazom, akkor a p állítás az igaz, ha tehát azt akarom, hogy a p állítás legyen az igaz, az x módszer mellett döntök”. Értékeli a tudomány örök, önmagával szembeni szkepszisének jelentőségét — kétely minden „végsőleges” igazságban —, amely azért nem vezet relativizmushoz, mert a relativizmus a szkepszissel szemben is érvényes. H. Sloman (Rules of Inference or Suppressed Premises, 1964 jan.) a tudományos vitákat a „filozófiai terminológiák harcára” vezeti vissza. Egy mérési-kísérleti eredményt kétségkívül nem terminusaink zsargonja határoz meg, de hogy mit akar mérni a tudós, mit akar kísérletileg igazolni, azt lényegesen befolyásolhatja, hogy milyen „terminológiai rendszerben” gondolkodik. S. Narskitól igazságelméleti tanulmányt közölt a Mind (On the Conception of Truth, 1965 okt.) a fenti problémához hasonló kérdéssről; a filozófiai „érdekességtől” természet tudományos vitákban való döntéssről (pl. a fény fizikai természeté és a színérzékelés mechanizmusa stb.) a következőket írja: „ezt a kérdést nem a filozófiának, hanem a szaktudományoknak kell megválaszolni”. A marxista igazságfogalom az igazság kritériumát, nem pedig konkrét természeti-tudományos tartalmát határozza meg filozófiailag. Tudományelméleti vita folyik a formalizáció hívei és ellenzői között. J. Tucker (The Formalisation of Set-Theory 1963 okt.) Church koncepciójával polemizál, mely szerint a precíz definíció = teljes formalizálás, melynek „célja a szemantikának szintaxisra való redukciója”. Tucker kifejti, hogy a referencia nem redukálható a szimbólumok formális viszonyaira, s nincs olyan formális rendszer, amelyben ne lennének nem-formalizálható fogalmak. Pusztán a formalizáció nem megoldotta, csak kimutatta az antinómiákat; a nem-formális fogalmak nem szükségszerűen pontatlanok.

Az egyes szaktudományok speciális problémáinak filozófiai implikációival foglalkozik G. Gunderson (The Imitation Game, 1964 ápr.), aki a kibernetikus gépek és a gondolkodás különleges modellálásának viszonyát vizsgálja az utánzásra betáplált számítógépek kérdése kapcsán, és F. B. Ebersole (How Philosophers see Stars, 1965 okt.), aki a kozmológia azon para-

doxonját tárgyalja, hogy amikor csillagokat látunk, ill. amit aktuálisan „csillagnak” észlelünk, az több ezer fényév előtti status quoról tájékoztat bennünket, s az érzékelés pillanatában az illető csillag talán már nem is létezik. (A nagyszámú pszichológiai tanulmánnyal ez ismertetés keretében nem foglalkozhatunk.)

Az általános ismeretelmélet tárgykörébe tartozó tanulmányok az empirizmus alapjait érintik. K. Walton (The Dispensability of Perceptual Inference, 1963 júl.) az érzéki adatok, az empirikus tények közvetlen és „észlelési következtetéssel” felfogott mozzanatainak egységesülését írja le. Az észlelési diszpozíció fogalmába az is beleértendő, hogy amennyiben felfedezzük, hogy bizonyos érzékelési információ nem pontos, akkor a korrigáló következtetés egy idő múlva szükségtelenné válik: „Ha tudjuk, hogy a dolgok nem olyanok, ahogy megjelennek, akkor úgy fognak megjelenni, amilyenek.” A „modern empirizmus” alapproblémája az introspektív észlelési kijelentések („En most zöldet látok”) interszubjektivitásának, kontrollálhatóságának igazolása. M. Allingham (Privileged Access, 1965 ápr.) a szubjektív észlelési beszámoló verifikációjának lehetőségével foglalkozik. E „diológus” résztvevői sem hoznak végső döntést abban a problémában, hogy „miként lehet megoldani az empirikus episztemológia rejtvényét: egy közös (public) világ magán sense-date-ekből felépítve”. Az érzéki adatok privátnyelvének az interszubjektív köznyelvre való lefordítási kísérlete a behaviourizmus — A. H. Narveson cikke (Evidential Necessity and other Minds, 1966 jan.) azt bizonyítja, hogy a behaviorizmusnak is csak *logikai* formája jelenthet illetően megoldást, mivel azt tételezi, hogy „a priori” szükségszerű kapcsolat van belső és külső viselkedés között. Ez az analiticitás azonban maga szorul bizonyításra.

Néhány cikk történelmi analízis segítségével keresi a feleletet az empirizmus alapkérdéseire: R. D. Bradley (Avowals of Immediate Experience, 1964 ápr.) a különböző megoldási kísérletek ismertetésével (így a szubjektív érzékelést is objektívanyagi tény voltában felfogó identitáselmélet felvázolásával), és R. Rosty (Empiricism, Extensionalism and Reductionism, 1963 ápr.) a címben felsoroltak megkülönböztetésével. Azt kívánja bizonyítani, hogy az empirizmus (posztulátuma: az alapfogalmak olyan megfigyelhető tényekhez tartoznak, melyek logikailag függetlenek egymástól) és az extensionalizmus (tézise: lehetséges olyan nyelvet konstruálni, amely adekvát a megfigyelhető tényekről való tudásunk bármely adott része kifejezésére)

nem szükségszerűen vezet redukcionizmus-hoz, mely minden jövőbeli tapasztalat kifejezésére alkalmas nyelvi alapelv megfogalmazhatóságát vallja (klasszikus kifejezése: „ami megkülönböztethető, az különböző” (Hume). Rosty a „nincs szintetikus a priori” előfeltevésből kiinduló extenzionalista empirizmus „metafizikájának” antinómiáját vázolja, ahogy — írja — Kant a racionalista metafizikát. J. Agassi megkülönböztetései és elemzései kiemelkednek a filozófiatörténeti táblázat-gyártások sorából (Sensationalism, 1966 jan.). A szenzualizmus és empirizmus szembeállítása önmagában is jelentősebb, mint az előző felosztások. Agassi a szenzualizmus alosztályait azon a felosztási alapon írja le, hogy elismer-e informatív teoretikus tudást (indukcionalizmus, pl. Bacon) vagy sem (konvencionalizmus pl. Poincaré). Végső soron mindkettő elmélet-ellenes, a konvencionalizmus közvetlenül, az indukcionalizmus indirekte, mivel azt a „hamis reményt” kelti, hogy minden teoretikus tétel felépíthető az érzékelés adataiból, ill. modern megfogalmazásban: visszavezethető a közvetlen észlelésre (verifikáció). Agassi szerint: „empirizmus nemcsak szenzualizmus alapján lehetséges, ill. szenzualista alapon nem lehetséges”, az empirizmus tapasztalat-fogalma több, mint a pusztán érzéki tapasztalat. A modern tudomány fejlődésében az észlelési beszámolóok súlya kisebb: pl. a múlt századi atomsúly-mérések észlelési adatait az újabb *elméletek* bizonyították vagy „falszifikálták”. A popperi episztemológia szellemében tárgyalja a hipotézisekkel orientált — s így nem „tisztá” — megfigyelést; és bírálja a common-sense autoritást: „a ma common-sense-e a tegnapi úttörő tudománya” (Maxwell), a tudományos realizmus megmagyarázza, nem elfogadja a hétköznapi naiv világképet — írja.

A filozófiatörténeti tradíciók kiértékeléséhez hasonlóan a kortárs-kritikák is átfogó filozófiai véleménynyilvánításra adnak teret. R. M. Chisholm tanulmánya (J. L. Austin's philosophical Papers, 1964 jan.) Austin műveinek rendszeres ismertetése mellett kritikai megjegyzéseivel is kiemelkedő. Chisholm Austin filozófiájának két különbözőképpen értékelhető komponensét különbözteti meg: a mindennapi nyelv struktúrájának analízise, nyelvhasználat és jelentéselmélet — a második a filozófia tradicionális kategóriáira alkalmazza az első eredményeit. A hétköznapi nyelv austini vizsgálata a második világháború utáni filozófiai analízisek egyik legjelentősebb része, de amikor Austin a megközelítési módszerét a filozófia problémáira alkalmazza s a „mit mondanak” alapján a filo-

zófiai „mit kell mondani”-t fejtegeti, kevésbé sikeres — írja. Csak egy példa: Austin *How to Talk* c. művének filozófiai kijelentéseket bíráló részének chisholmi értékelése — „nagyon nehéz lenne ezt a művet akárcsak idézni is annak illusztrálására, hogy a filozófusoknak hogyan nem kell beszélniük”.

Polemikus ismertetés B. Fleming cikke (Price on Infallibility, 1966 ápr.). Price megkülönbözteti az elsődleges és a másodlagos felismerést. Az elsődleges — tulajdonságok közvetlen felismerése — csalhatatlan, egyszerű, a verifikáció alapja; a másodlagos — dolgok közvetett felismerése — az elsón alapul, tévedhet, így verifikáció alánya. Fleming tagadja a megismerés tévedhetetlen komponensének létét, a tulajdonságok (színek, szagok stb.) felismeréséről is bizonyítja, hogy nem csalhatatlan; de a megismerés — az empirikus verifikáció — elismeréséhez nincs is szükség ilyen csalhatatlansági posztulátumra: gyakorlatilag, meghatározott körülmények között bizonyos ismeretek kétségbevonása értelmetlen, nem azért, mert általában kétségbevonhatatlannak, hanem mivel a tévedés elvi lehetősége az adott situációban praktice irreveláns. Bár „holt biztos” ismeret nincs — írja —, a gyakorlatban hallgatólagosan elfogadjuk, hogy megszabott határok közt nem vesszük figyelembe, hogy minden *lehet* téves.

Azt talán fölösleges is külön kiemelni, hogy az ismeretelméleti elemzések hasonlóan hatatlanul magasabb színvonalúak, mint a valamiképpen társadalmi-referenciájú analízisek. — Befejezésül egy olyan cikket idézünk, amely igazolja, hogy — következtetései ellenére is — bizonyos spekulációk ellenében használható elemeket is találni a neopozitivisták kritikákban. P. Edwards (Prof. Tillich's Confusions, 1965 ápr.) jobban idézi Hume-ot őszül, mint a modern empirizmus általában. Ugyanis a „természetes vallásról való dialógus” szkeptikus szellemében szedi ízekre Tillich teológiáját, amelyről csak azt bizonyítja be, hogy mindezzel és mindennel az ellenkezőjével is összeegyeztethető (T. szerint isten akkor is ott van „a lét fölött” ha rossz, ha jó a világ stb.), s ami némileg értelmes a metafizikai teológiában az, mondja nagyon szellemesen, nem más, mint „empirikus tények bombasztikus újraírása” — amivel pl. a heideggeri egzisztencializmust is jellemezhetjük: pl. ha ahelyett, hogy azt mondanánk, „Napóleon 1769-ben született és 1821-ben halt meg”, így fogalmazunk „B. N. 1769-ben lépte át a Nem-lét és a Lét határát, ill. 1821-ben megfordítva”, máris megfejtettük a misztika módszerét, amellyel legtriviálisabb tényeket lehet

metafizikai magasságokba emelni. A negáció („NEMLÉTEZŐ”) léte ontologizálása mellett Edwards — más nyelvi jelekhez kapcsolódva — egyéb téma-ajánlatokkal is szolgál a lét-fölötti nemlétező isten teo-

lógiajának továbbfejlesztéséhez: az „és-lét” filozófiája, a „vagy-lét” metafizikája, a „de-lét” dialektikus teológiája és így tovább.

Ludassy Mária

Filozófiai bibliográfia¹

A magyarországi könyvtárak új szerzeményei 1966. második félévében

I. Összefoglaló művek, enciklopédiák, kézikönyvek, lexikonok, szótárak, bibliográfiák

A modern introduction to philosophy. Readings from classical and contemporary sources. Rev. ed. by P. Edwards etc. New York—London. The Free Pr., Collier-Macmillan. 1965. XVIII, 797 p. B 36

American Philosophical Society. Year book 1965. Philadelphia. 1966. 785. p. B 3

Aprészjan, Z. G.: Észtetika. Bibliográfija 1956—1960. Moszkva. Vszeroszsijszkoe Teatral'noe Obscsesztvo. 1963. 259 p. B 322

Ballestrem, K. G.: Russian philosophical terminology. Russian. English. Deutsch. Français. Dordrecht. Reidel. 1964. VIII, 117 p. (Sovietica.) B 3, B 36

Bari. Università. Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia. Pubblicazioni della —. Vol. 2—9. Bari. Ed. Cressati. 1955—1965. 8 db. D 1

Congresso Nazionale di Filosofia, 19, Bari, 1962. dicembre. La Filosofia di fronte alle scienze. Vol. 2. Comunicazioni. Bari. Adriatica Ed. 1962. 814 p. D 1

Cuvillier, A.: Nouveau vocabulaire philosophique. 11. ed. Paris. Colin. 1966. 207 p. B 36

Herders kleines philosophisches Wörterbuch. Hrsg. M. Müller etc. 7. Aufl. Freiburg etc. 1965. 206 p. (Herder Bücherei 16.) B 7

Klaus, G.—Buhr, M.: Philosophisches Wörterbuch. Leipzig. Bibliogr. Inst. 1964. XV. 634 p. D 1, M 2

Kokusai Bunka Shinkokai bibliography of standard reference books for Japanese studies with descriptive notes. Vol. 5. A history of thought. P. 1—2. Tokyo. Kokusai Bunka Shinkokai, 1964—1965. 2 db. B 3

Polgár, L.: Internationale Teilhard-Bibliographie. 1955—1965. Freiburg—München. Alber. 1965. 93 p. B 36

Risse, W.: Bibliographia logica. Verzeichnis der Druckschriften zur Logik mit Angabe ihrer Fundorte. Bd. 1. 1472—1800. Hildesheim. Olms. 1965. 293 p. (Studien und Materialien zur Geschichte der Philosophie. Bd. 1.) B 2, B 36

Thomas, M. H.: John Dewey. A centennial bibliography. Chicago—London. Univ. of Chicago Pr. 1962. XIII, 370 p. B 7

II. Dialektikus és történelmi materializmus

Amsterdamski, S.—Augustynek, Z.—Mejbaum, W.: Prawo, konieczność, prawdopodobieństwo. Warszawa. Książka i Wiedza. 1964. 265 p. Orosz, angol kiv. B 8

Baczkó, B.: Człowiek i światopogląd. Warszawa. Książka i Wiedza. 1965. 486 p. B 2

Bal'szer, I. A.: Marksizmszko-leninszkaja filozofija. Moszkva. AN SZSZSZR. 1965. 68 p. B 3

Čovek danas. Sloboda, tehnika, koegzistencija. Red. M. Stambolič. Beograd. Izdat. Nolit. 1964. 275 p. (Zbornik filozofskih ogleda. Biblioteka Savezda 5.) B 36

Csesznokov, D. I.: Isztorieszkij materializm. 2. dorabot. izd. Moszkva. Izdat. Muzsł'. 1965. 527 p. B 11, B 12, B 36

Dahm, H.: Die Dialektik im Wandel der Sowjetphilosophie. Köln. Wissensch. u. Politik. 1963. 151 p. (Abhandlungen des Bundesinstituts zur Erforschung des Marxismus-Leninismus. Institut für Sowjetologie. Bd. 2.) B 2/72

Děborin, M. A.: Filosofie a politika. Praha. SNPL. 1966. 544 p. B 36

Dialekticszkij materializm i szovremennoe esztesztvoznanie. Szbornik materialov Vszeroszsijszkogo Szeminara Prepodavatelej Obscsesztvennüh Nauk po Filozofskim Voprosam Szovremennogo Esztesztvoznaniya, 1961. Red. V. N.

¹ A kódjelek feloldása a bibliográfia végén.

- Kolbanovszkij etc. Moskva. Univ. 1965. 403 p. B 2
- Dialektika material'noj i duhovnoj zsnizni obscesztva v period sztoitel'sztva komunizma. Szovescsanie po szovremennüm problemam materialiszticeszkoy dialektiki*, 7—9. aprclja 1965. g. Materialü 4. Red. F. V. Konsztantinov. Moskva. Izdat. Nauka. 1966. 270 p. B 1
- Dialektika szovremennogo obscesztvennogo razvitija. Szovescsanie po szovremennüm problemam materialiszticeszkoy dialektiki*, 7—9. aprclja 1965 g. Materialü 3. Red. F. V. Konsztantinov. Moskva. Izdat. Nauka. 1966. 338. p. B 1
- Fedoszeev, P. N.*: Dialektika szovremennoj épohi. Moskva. Izdat. Nauka. 1966. 459 p. B 2, B 3, B 777
- Filoszofija i esztesztvoznanie. Nekotorüe problemü.* Red. M. Sz. Tocsilin etc. Voronezs. Univ. 1965. 199 p. B 2
- Filoszofszkie i szociologiceszkie iszszledovanija.* Red. V. G. Ivanov etc. Leningrad. Univ. 1965. 213 p. (Ucsenüe zapiszki Kafedr Obscesztvennüh nauk vuzov g. Leningrada. Filoszofija. No. 7.) B 10
- Filoszofszkie problemü teorii tjugotenija Éjnstejna i reljativisztzkoy kozmologii.* Red. P. Sz. Düslevtj etc. Kiev. Naukova Dumka. 1965. 332 p. B 14
- Filoszofszkie voproszü medicinü i biologii.* Red. E. G. Fedorenko etc. Kiev. Izdat. Zdarov'ja. 1965. 255 p. B 5
- Filoszofszkie voproszü szovremennoj fiziki. Materialü Reszpublikanszkogo Szovescsanija po filoszofszkim voproszam fiziki elementarnüh csasztic i polej*, Kiev, 20—22. dekabrja 1962. g. Red. I. Z. Stokalo etc. Kiev. Naukova Dumka. 1964. 325 p. Sz 1
- Görllich, J. W.*: Zur Problematik der materialistisch-dialektischen Analyse und Interpretation physikalischer Forschungsergebnisse. Wiesbaden. 1965. 133 p. (Osteuropa-Institut an der Freien Universität Berlin. Philosophische und soziologische Veröffentlichungen 8.) B 3
- Historický materialismus. Metodologické a teoretické problémy.* Red. D. Prokop. Praha. SNPL. 1965. 512 p. B 2, B 12
- Humanizam i socijalizam.* Kn. 1—2. Red. B. Bosnjak etc. Zagreb. Naprijed. 1963. 2 db. B 36
- Isztoriceszkij materializm.* Red. Zs. T. Tulenov. Alma-Ata. Univ. 1964. 311 p. B 2
- Kategorii dialektiki kak otrazsenie zakonmernosztej perehoda k kommunizmu.* Red. V. P. Tugarinov. Leningrad. Univ. 1965. 90 p. B 3
- Kägi, P.*: Genesis des historischen Materialismus. Karl Marx und die Dynamik der Gesellschaft. Wien etc. Europa Verl. 1965. 413 p. B 2, B 3, D 1
- Kedrov, B. M.*: Kak izucsat' knigu V. I. Lenina: Materializm i empiriokriticizm. 2. izd. Moskva. Politizdat. 1965. 199 p. B 12, B 877, P 1
- Kedrov, B. M.*: Klasszifikacija nauk. Tom 2. Ot Lenina do nasih dnej. Moskva Izdat. Müszl'. 1965. 543 p. B 11, B 36
- Klotsch, H.*: Gesetze und Kategorien der materialistischen Dialektik. Dargest. an den Entwicklungsproblemen in der DDR. Berlin. Dietz. 1966. 137 p. (Lektionen der Parteihochschule „Karl Marx“ beim ZK der SED.) B 10, B 877
- Koiti, Mori*: Filoszofija trudjascsihszja. Moskva. Izdat. Nauka. 1965. 178 p. B 12
- Kommunizm i kul'tura, Zakonomernoszti formirovanija i razvitija novoj kul'turü.* Red. A. I. Arnol'dov etc. Moskva. AN SZSZSZR. 1966. 425 p. B 3
- Korch, H.*: Über die Beziehungen zwischen Philosophie und Naturwissenschaft. Leipzig. Barth. 1965. 28 p. (Leipziger Universitätsreden. N. F. H. 28.) Sz 1
- Korsch, K.*: Marxisme et philosophie. Paris. Ed. Minuit. 1964. 185 p. (Arguments 24.) B 36
- Kosanović, I.*: Dijalektički materijalizam. 6. izd. Sarajevo. Veselin Maslesa. 1964. 267. p. B 2
- Kosik, K.*: Dialektika konkrétniho. Studie a problematice človeka a světa. Praha. ČSAV. 1965. 191 p. B 2
- Kozlovskij, V. E.*: Razvitie V. I. Leninüm marksizistszkogo ucsenija o protivorescijah. Moskva. Izdat. Müszl'. 1965. 319 p. B 36, Sz 1
- Kudrjasov, A. P.*: Szovremennaja naucsno-tehniceszkaja revolucija i ee oszobenoszti. Moskva. Izdat. Müszl'. 1965. 174 p. M 1
- Labriola, A.*: La concezione materialistica della storia. Bari. 1965. LXVII, 365 p. (Universale Laterza 9.) B 2/66
- Labriola, A.*: Saggi sul materialismo storico. Roma. Ed. Riuniti. 1964. 463 p. B 3
- Lefebvre, H.*: Métaphilosophie. Prologomènes. Paris. Les Ed. de Minuit. 1965. 333 p. (Arguments 26.) B 2, B 36
- Lenin ob élementah dialektiki.* Red. B. M. Kedrov. Moskva. Izdat. Nauka. 1965. 512 p. (Dialektika — teorija poznanija.) B 14, B 36
- Marksizistszko-leninszkaja filoszofija.* Ucsenoe poszobie. Moskva. Politizdat. 1965. 543 p. B 877
- Marksizistszko-leninszkaja filoszofija i szociologija v SZSZSZR i evropejszkih szocialiszticeszkih sztrana. Isztoriko-filoszofszkie ocserki.* Red. M. T. Iovcsuk

- etc. Moszkva. Izdat. Nauka. 1965. 549 p. B 2
- Metodicseszkje szovetü po filosofii.* Red. B. I. Razin. Moszkva. Politizdat. 1965. 303 p. B 36
- Moiszeev, V. D.:* Central'nüe idej i filosofszkie osznovü kibernetiki. Moszkva. Izdat. Müszl'. 1965. 324 p. B 9, B 11, B 12, B 36, M 1
- Muszabaeva, N. A.:* Kibernetika i kategorija pricsinnoszti. Nekotorüe ponjatija kibernetiki i kategorija pricsinnoszti. Alma-Ata. Izdat. Kazahsztan. 1965. 130 p. B 12, B 36
- Müller-Markus, S.:* Einstein und die Sowjetphilosophie. Krisis einer Lehre. Bd. 2. Die allgemeine Relativitätstheorie. Dordrecht. Reidel. 1966. X, 509 p. (Sovietica. Abhandlungen des Osteuropa-Inst. Univ. Freiburg, Schweiz.) B 2, B 36
- Naturforschung und Weltbild.* Eine Einführung in Probleme der marxistischen Naturphilosophie. Hrsg. M. Gunttau etc. Berlin. Dtsch. Verl. d. Wissensch. 1964. 285 p. B 11
- Naucsnüj kommunizm.* Materialü k lekcijam. Red. V. A. Karpusin etc. Moszkva. Politizdat. 1965. 397 p. B 12, B 877
- [*Ojzerman*] *Oiserman, T. I.:* Die Entfremdung als historische Kategorie. Berlin. Dietz. 1965. 136 p. B 301
- Philosophische Probleme der modernen Kosmologie.* Hrsg. G. Kröber. Berlin. Dtsch. Verl. d. Wissensch. 1965. 196 p. B 2
- Pilipenko, N. V.:* Neobhodimoszt' i szlucsajnoszt'. Moszkva. Vüzsaja Skola. 1965. 230 p. B 36
- Planty-Bonjour, G.:* Les catégories du matérialisme dialectique. L'ontologie soviétique contemporaine. Dordrecht. Reidel. 1965. 206 p. (Sovietica. Monographies de l'Inst. de l'Europe Orientale à l'Univ. de Fribourg.) B 36
- Problemü marksizsitzsko-leninszköj filosofii.* Sztat'i vengerszkij avtorov. Red. M. T. Iovcsuk etc. Moszkva. Izdat. Progreszsz. 1965. 443 p. B 12, B 14, B 36
- Protiv szovremennüh burzsuaznüh fal'szifikatorov marksizsitzsko-leninszköj filosofii.* Moszkva. Izdat. Nauka. 1964. 246 p. B 877
- Protivorecsija v razvitii esztesztvoznania.* Avtori: A. N. Vjal'cev, B. M. Kedrov etc. Moszkva. Izdat. Nauka. 1965. 351 p. (Zakonomernoszti razvitija nauki.) B 2, B 11, B 36
- Rahmatullin, K. H.:* Dialekticseszkij materializm i szovremannaja asztronomija. Alma-Ata. Izdat. Kazahsztan. 1965. 254 p. B 14, B 36
- Rozov, M. A.:* Naucsnaaja absztrakcija i ee vidü. Novoszibirszk. Izdat. Nauka. 1965. 136 p. B 3
- Sage, J. C.—Pezerat, H.:* La science contre la philosophie. Déterminisme et indéterminisme, deux concepts philosophiques. — Qu'est-ce que la matière? Paris. Éd. Le Communiste. 1964. 42 p. B 2
- Šamalik, F.:* Pravo a společnost. Praha. ČSAV. 1965. 370 p. B 3
- Schaff, A.:* Marx oder Sartre? Versuch einer Philosophie des Menschen. Frankfurt a. M. — Hamburg. 1966. 165 p. (Fischer Bücherei 703.) B 1136
- Schaff, A.:* Marxismus und das menschliche Individuum. Wien etc. Europa Verl. 1965. 394 p. B 1, B 2
- Septulin, A. P.:* Dialekticseszkij materializm. Moszkva. Vüzsaja Skola. 1965. 305 p. B 12, B 36
- Stiehler, G.:* Der dialektische Widerspruch. Formen und Funktionen. Berlin. Akad. Verl. 1966. 284 p. B 2, B 10, Sz 1
- Szmoljanskij, V. G.:* Pravda protiv vümüszla. Kritika burzsuaznüh i reformistszkij teorij o szocializme i kommunizme. Moszkva. Izdat. Ékonomika. 1965. 193 p. P 1
- Szviderszkij, V. I.:* Nekotorüe voproszü dialektiki izmenenija i razvitija. Moszkva. Izdat. Müszl'. 1965. 285 p. B 3, B 36, B 877, Sz 1
- Teorija i doswiadczenie.* Red. M. Antuszewicz. Warszawa. Wyd. Nauk. 1966. 266 p. B. 36
- Tovmaszjan, Sz. Sz.:* Trud i tehnika. Ocsersk filosofszkij problem. Erevan. AN ArmSZSZR. 1965. 238 p. p. B 14
- Trud i razvitie licnoszti.* Red. A. G. Zdravomüszlov etc. Leningrad. Lenizdat. 1965. 192 p. B 36
- Twardowski, K.:* Wybrane pisma filozoficzne. Warszawa. Wyd. Nauk. 1965. XXXVI, 396 p. B 2
- Uemov, A. I.:* Dinge, Eigenschaften und Relationen. Berlin. Akad. Verl. 1965. VIII. 185 p. B 2, B 10
- Voproszü filosofii i psziologii.* Szbornik rabot aszpirantov filosofszkogo fakul'teta LGÜ. Red. B. D. Parügin etc. Vüp. 1. Leningrad. Univ. 1965. 148 p. B 14
- Weiss, A. v.:* Die Diskussion über den historischen Materialismus in der deutschen Sozialdemokratie 1891—1918. Wiesbaden. Harrassowitz. 1965. 151 p. (Veröffentlichungen d. Osteuropa-Inst. München. Bd. 27.) B 2
- Wittich, D.:* Praxis — Erkenntnis — Wissenschaft. Berlin. Dtsch. Verl. d. Wissensch. 1965. 168 p. (Unser Weltbild 41.) B 10

Základy vědeckého komunismu. Vedoucí autorského kolektivu: K. Holy. Praha. SNPL. 1965. 541 p. B 12, B 877

III. A filozófiatörténet klasszikusai

- Aristoteles: Werke in deutscher Übersetzung. Bd. 18. Opuscula. T. 1. Über die Tugend. Berlin. Akad. Verl. 1965. 141 p. B 2, B 3, P 1*
- Arnauld, A.—Nicole, P.: La logique, ou L'art de penser, contenant outre les règles communes, plusieurs observations nouvelles, propres à former le jugement. Paris. Pr. Univ. de France. 1965. 429 p. (Le mouvement des idées au XVII. siècle 3.) B 2*
- Bolzano, B.—Fesl, M. J.: Wissenschaft und Religion im Vormärz. Der Briefwechsel — —. 1822—1848. Berlin. Akad. Verl. 1965. 453 p. (Beiträge zur Geschichte der religiösen und wissenschaftlichen Denkens. Bd. 4.) B 2*
- Bruno, Giordano: Cena de le ceneri. Le banquet des cendres. Paris. Gauthier—Villars. 1965. 126 p. (Collection grands classiques des sciences et des techniques „Un savant dans le texte”.) B 3*
- [Cusanus] Nicolò Cusano: Scritti filosofici. Vol. 1. Bologna. Zanichelli. 1965. 390. p. (Filosofi moderni 6.) B 2/66*
- [Cusanus] Nicolai de Cusa: Opera omnia. Ser. 1. Opera philosophica. Vol. 11. No. 3. Compendium. Ed. B. Decker. Hamburg. Meiner. 1964. XV, III. 46 p. B 2*
- [Cusanus] Nikolaus von Kues: Philosophisch-theologische Schriften. Hrsg. L. Gabriel. Studien- und Jubiläumausg. Bd. 1—2. Wien. Herder. 1964—1966. 2 db. B 2*
- Descartes, R.: Correspondance. Tome 8 et dernier. Paris. Pr. Univ. de France. 1963. 393 p. B 2*
- Descartes, R.: Oeuvres de — —. Vol. 6. Discours de la méthode. Paris. Vrin. 1965. XII, 737 p. B 3*
- Diderot, D.: Correspondance. Tom. 10—12. Janvier 1770—juin 1773. Paris. Éd. de Minuit. 1963—1965. 3 db. B 1*
- Engels, F.: Ludwig Feuerbach und der Ausgang der klassischen deutschen Philosophie. 9. verb. Aufl. Berlin. Dietz. 1966. 97 p. (Kleine Bücherei d. Marxismus—Leninismus.) B 10, M 1*
- Feuerbach, L.: Sämtliche Werke. Stuttgart—Bad Cannstatt. Frommann, Holzboog. 1960—1962. 2 db. Bd. 10. Schriften zur Ethik und nachgelassene Aphorismen. Bd. 11. Erg. Bd. 1. Jugendschriften. B 2*
- Fichte, J. G.: Werke. Bd. 2. 1793—1795. Stuttgart — Bad Cannstatt. Frommann. 1965. 481 p. (Gesamtausgabe der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Bd. 1.) B 3*
- [Ficinus, Marsilius] Ficini, M.: Théologie platonicienne de l'immortalité des âmes. Tom. 1. Livres 1—8. Paris. Les Belles Lettres. 1964. 338 p. (Les classiques de l'humanisme.) B 3*
- Hegel, G. W. F.: Dejiny filosofie. T. 2. Praha. ČSAV. 1965. 403. p. (Filosofička knihovna.) B 36*
- Hegel, G. W. F.: Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse (1830). Berlin. Akad. Verl. 1966. LII, 506 p. (Philosophische Studentexte.) Sz 1*
- Herder, J. G.: Ausgewählte Werke in Einzelausgaben. Bd. 1—2. Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit. Berlin — Weimar. Aufbau-Verl. 1965. 2 db. B 2*
- Hume, D.: — —'s ethical writings. Selections. New York—London. Collier-Macmillan. 1965. 339 p. (Collier classics in the history of thought.) B 36*
- [Hume] Juma, D.: Szocsinenija v dvuh tomah. Tom 1—2. Moszkva. Izdat. Muzsl'. 1965. 2 db. (Filozofoszkoe naszledie.) B 36*
- Kant, I.: Szocsinenija v 6 tomah. Tom 4. Cs. 1—2. Moszkva. Izdat. Muzsl'. 1965. 2 db. B 36*
- La Mettrie, J. O.: Epikurov system. Praha. ČSAV. 1966. 159 p. B 36*
- Lenin, V. I.: Filozofszkie tetradi. Moszkva. Politizdat. 1965. XXII, 752 p. B 2, B 12, B 14, B 36*
- Lenin, V. I.: Materializm i empiriokriticism. Moszkva. Politizdat. 1965. 382 p. M 1*
- Malebranche, N.: Oeuvres complètes. Tom. 11. Traité de morale. Paris. Vrin. 1966. XVIII, 307 p. (Bibliothèque des textes philosophiques.) B 2*
- Marx, K.: Differenz der demokritischen und epikureischen Naturphilosophie. Doktordissertation von Karl Marx, 1841. Bearb. G. Mende, E. G. Schmidt. Jena. 1964. 111 p. (Jenaer Reden und Schriften. Bd. 6.) D 1, Sz 1*
- Marx, K.—Engels, F.: Die heilige Familie oder Kritik der kritischen Kritik. Gegen Bruno Bauer und Konsorten. Berlin. Dietz. 1965. 247 p. (Bücherei des Marxismus—Leninismus.) B 877*
- Meinong, A.: Philosophenbriefe. Aus der wissenschaftlichen Korrespondenz v. — — mit Franz Brentano, Christian Freiherr von Ehrenfels, Nicolai Hartmann... Graz. Akad. Verl. 1965. VII, 228 p. B 2*
- Mill, J. S.: Collected works. Vol. 12—13. The earlier letters of — —, 1812—1848.*

- Vol. 1–2. Toronto — London. Univ. of Toronto Pr., Routledge and Kegan Paul. 1963. 2 db. B 10
- [*Morus, Thomas*] The complete works of St. Thomas More. Vol. 4. Utopia. New Haven. — London. Yale Univ. Pr. 1965. CXCV, 629 p. B 3
- Nietzsche, F.*: Also sprach Zarathustra. Ein Buch für alle und keinen. Stuttgart. 1964. VII, 382 p. (Kröners Taschenbuch, 75.) B 14
- [*Philon*] *Philo*: Works. Vol. 10. The embassy to Gaius. — Indices to volumes 1–10. Cambridge, Mass. — London. Harvard Univ. Pr., Heinemann. 1962. XXXVIII, 519 p. (The Loeb classical library. 379.) Görög szöv. is. B 3
- [*Platon*] *Plato*: Cratylus. — Parmenides. — Greater Hippias. — Lesser Hippias. Cambridge, Mass. — London. Harvard Univ. Pr., Heinemann. 1963. VII, 479 p. (The Loeb classical library. 167.) Görög szöv. is. B 3
- [*Platon*] *Plato*: The republic. Cambridge, Mass. — London. Harvard Univ. Pr., Heinemann. 1963. 2 db. Vol. 1 Books 1–5. Vol. 2. Books 6–10. (The Loeb classical library. 236, 276.) Görög szöv. is. B 3
- [*Platon*] *Plato*: The statesman. — Philebus. — Ion. — Laches. — Protagoras. — Meno. — Euthydemus. — Cambridge, Mass. — London. Harvard Univ. Pr., Heinemann. 1962. 2 db. (The Loeb classical library. 164–165.) Görög szöv. is. B 3
- Sextus, Empiricus*: Opere filozofice. Vol. 1. București. Acad. RSR. 1965. 306 p. (Scriitori Greci și Latini 10.) B 3
- Spinoza*. Publ. R. Misrahi. Paris. Seghers. 1964. 202 p. (Philosophes de tous les temps 6.) B 2
- Stoicorum veterum fragmenta*. Collegit Ioannes Ab Arnim. Lipsiae. Teubner. 1964. 4 db. Vol. 1 Zeno et zenonis discipuli. Vol. 2. Chrysippi fragmenta logica et physica. Vol. 3. Chrysippi fragmenta moralis. Fragmenta successorum Chrysippi. Vol. 4. Quo indices continentur. Conseripsit M. Adler. 2. ed. B 2
- Voltaire*: Dictionnaire philosophique. Paris. Garnier et Flammarion. 1964. 382 p. (Texte intégral 28.) B 14
- Wittgenstein, L.*: Philosophische Bemerkungen. Oxford. Blackwell. 1964. 347 p. B 2
- Wittgenstein, L.*: Posthumously published works. Oxford. Blackwell. 1963–1965. 3 db. Vol. 1 Philosophical investigations. — Vol. 2. Bemerkungen über die Grundlagen der Mathematik. — Vol. 3. Preliminary studies for the „Philosophical investigations”. B 2
- Wittgenstein, L.*: Preliminary studies for the „Philosophical investigations” New York. Harper and Row. 1965. XVI. 185 p. (Harper torchbooks. H. 1211.) B 3
- Wolff, Ch.*: Gesammelte Werke. Bd. 4. Cosmologia generalis. Hildesheim. Olms. 1964. XLIV, 532 p. B 36

IV. Filozófiatörténet

- Aaron, R. I.*: John Locke. 2. ed. Oxford. Clarendon Pr. 1965. X, 326 p. (Oxford paperbacks 90.) B 3
- Abriss der Geschichte der Philosophie*. Bearb. G. Bartsch. Berlin. Dietz. 1966. 532 p. B 14
- Achilles, H.*: Der augustinische Gang zum Grund von Person, Zeitlichkeit und Wahrheit. Diss. München. Univ. Aachen. Verfasser. 1964–1965. 118 p. B 2
- Adorno, Th.*: Drei Studien zu Hegel. Aspekte. Erfahrungsgehalt. Skoteinos, oder Wie zu lesen sei. Frankfurt. 1963. 172 p. (Edition Suhrkamp 38.) B 2
- Aldridge, A. O.*: Benjamin Franklin, philosopher and man. Philadelphia — New York. Lippincott. 1965. XII, 438 p. B 3
- Althaus, P.*: Die Ethik Martin Luthers. Gütersloh. Mohr. 1965. 168 p. B 2
- Andreas, B.*: Marx et Engels et la gauche hégélienne. Milano. 1965. 353–526. p. (Estratto dagli Annali dell'Istituto Giangiacomo Feltrinelli. Anno Settimo, 1964/65.) B 877
- Anikeev, N. P.*: O materialiszticeszkijh tradicijah v indijszkoi filozofii. (Drevnoszt' i ranne szrednevekov'e.) Moszkva. Izdat. Nauka. 1965. 259 p. B 2, B 3, B 36
- Ardabev, A. I.*: Ateizm Ljudviga Fejerebaha. Moszkva. AN SZSZSZR. 1963. 184 p. B 14
- Arnold, U.*: Die Entelechie. Systematik bei Platon und Aristoteles. Wien — München. Oldenbourg. 1965. 285 p. (Überlieferung und Aufgabe 2.) B 2
- Aszlanjan, G. G.*: Ideja progreszsa v burzsuaaznoj filozofii isztorii. Jerevan. AN SZSZSZR. 1965. 394 p. B 36
- Aszmusz, V. F.*: Isztorija anticsnoj filozofii. Ucebnoe poszobie dlja humanitarnüh vuzov. Moszkva. Vűszsaja Skola. 1965. 320 p. B 3, B 36, P 1/1
- Aszmusz, V. F.*: Problema intuicii v filozofii i matematike. Ocserk isztorii: XVII–nacsalo XX v. 2. izd. Moszkva. Izdat. Műszl'. 1965. 311 p. B 3, B 307
- Atlas, S.*: From critical to speculative idealism. The philosophy of Solomon

- Maimon. The Hague. Nijhoff. 1964. 8, 335 p. B 2
- Baciewa, Sz. M.: Isztoriko-szociologicse-szkij traktat Ibn Halduna Mukaddima. Moszkva. Izdat. Nauka. 1965. 221 p.
- Bady, R.: L'homme et son „institution” de Montaigne à Bérulle. 1580—1625. Paris. Les Belles Lettres 1964. 586 p. (Annales de l'Université de Lyon. Ser. 3. Lettres 38.) B 3
- Baldry, H. C.: The unity of mankind in Greek thought. Cambridge. Univ. Pr. 1965. 223 p. B 2, B 3
- Banfi, A.: Studi sulla filosofia del Novecento. Roma. Ed. Riuniti. 1965. 567 p. (Nuova biblioteca di cultura 56.) B 2
- Baritz, L.: City on a hill. A history of ideas and myth in America. New York etc. Wiley. 1964. XI, 367 p. B 3
- Barjonet-Hurauz, M.: Descartes. Paris. Ed. Sociales. 1963. 176 p. (Petite encyclopédie marxiste 2.) B 877
- Bartoš, J.: Kategorie nahodileho v dějinách filosofického myšlení. Historicko-sémantická studie. Praha. ČSAV. 1965. 197 p. Némét kiv. B 2, B 3
- Behler, E.: Die Ewigkeit der Welt. Problemgeschichtliche Untersuchungen zu den Kontroversen um Weltanfang und Weltunendlichkeit im Mittelalter. T. 1. Die Problemstellung in der arabischen und jüdischen Philosophie des Mittelalters. München etc. Schöningh. 1965. VIII, 299 p. B 2
- Bertram, E.: Nietzsche. Versuch einer Mythologie. 8. erw. Aufl. Bonn. Bouvier. 1965. 418 p. B 2
- Bileckij, E. E.: U isztokov marksizistszkij filosofii. O knige F. Engel'sza: „Ljudvig Fejervah i konec klaszsziceszkij nemeckoj filosofii”. Moszkva. Univ. 1965. 33 p. B 2, B 12
- Boas, G.: French philosophies of the romantic period. New York. Russell and Russell. 1964. XII, 325 p. B 2
- Bochenski, I. M.: Ancient formal logic. Amsterdam. North-Holland Publ. 1963. VI, 122 p. (Studies in logic and the foundations of mathematics.) P/1/1
- Bolzano, B.—Fesl, M. J.: Wissenschaft und Religion im Vormärz. Der Briefwechsel — 1822—1848. Berlin. Akad. Verl. 1965. 453 p. (Beiträge zur Geschichte des religiösen und wissenschaftlichen Denkens. Bd. 4.) B 2
- Bongie, L. L.: David Hume. Prophet of the Counterrevolution. Oxford. Clarendon Pr. 1965. XVIII, 182 p. B 2, B 3
- Brandt, F.: Sören Kierkegaard 1813—1855. Sein Leben, seine Werke. Kopenhagen. Rasmussen. 1963. 122 p. (Gestalten dänischen Geisteslebens.) B 2
- Braun, E.: Das dritte Buch der Aristotelischen „Politik”. Graz etc. Böhl au 1965. 292 p. (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Kl. Sitzungsberichte 247/4.) B 1
- Breton, S.: Saint Thomas d'Aquin. Paris. Seghers. 1965. 179 p. (Philosophes de tous les temps 15.) B 2
- Bröcker, W.: Die Geschichte der Philosophie vor Sokrates. Frankfurt a. M. Klostermann. 1965. 118 p. B 2
- [Buhr] Bur, M.: Fihte. Moszkva. Izdat. Műszl'. 1965. 166 p. (Műszliteli proslogo.) B 36
- Bukdahl, E. M.: Diderot est-il l'auteur du „Salon” de 1771? Köbenhavn. 1966. 166 p. (Historisk-filosofiske Meddelelser det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab. Bd. 41. No. 2.) B 3
- Büchner, H.: Eros und Sein. Erörterungen zu Platons Symposion. Bonn. Bouvier. 1965. 167 p. B 2
- Callot, É.: La philosophie de la vie au XVIII. étudiée chez Fontenelle, Montesquieu, Maupertuis, La Mettrie, Diderot, d'Holbach, Linné. Paris. Rivière. 1965. 438 p. (Bibliothèque philosophique.) B 3
- Canivez, A.: Jules Lagneau, professeur de philosophie. Essai sur la condition du professeur de philosophie jusqu'à la fin du XIX. siècle. Paris. Les Belles Lettres. 1965. 2 db. Tom. 1. Les professeurs de philosophie d'autrefois. Tom. 2. Jules Lagneau. (Publications de la Faculté des Lettres de l'Université de Strasbourg. Fasc. 148.) B 2
- Cappuyns, M.: Jean Scot Érigène, sa vie, son oeuvre, sa pensée. Bruxelles. Culture et Civilisation. 1964. XXIV, 410 p. (Dissertationes ad gradum magistri in Facultate Theologica consequendum conscriptae, Universitas Catholica Lovanensis. Ser. 2. Tom. 26.) B 2
- Chambers, R. W.: Thomas More. Ann Arbor. Univ. of Michigan Pr. 1962. 416 p. (Ann Arbor paperbacks. 18.) D 1
- Chandra, S. Subash: Das Phänomen des Todes im Denken Heideggers und in der Lehre Buddhas. Diss. Univ. Köln. Photostelle d. Univ. 1965. 244 p. D 1
- Cogniot, G.: Le matérialisme gréco-romain. Paris. Ed. Sociales. 1964. 192 p. (Petite encyclopédie marxiste 3.) B 877
- Das Cusanus Jubiläum in Bernkastel-Kues vom 8 bis 12. August 1964. Die wissenschaftlichen Referate. Hrsg. R. Haubst. Josef Koch zum 80. Geburtstag. Mainz. Grünewald. 1964. 450 p. (Mitteilungen und Forschungsbeiträge d. Cusanus-Gesellschaft. 4.) B 2

- [Cusanus] Nikolaus von Kues. Wissenschaftliche Konferenz des Plenums der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, anlässlich der 500 Wiederkehr seines Todesjahres. Referate u. Diskussionsbemerkungen. Berlin. Akad. Verl. 1965. 57 p. (Vorträge und Schriften, Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. H. 97.) B 2
- Danto, A. C.: Nietzsche as philosopher. New York — London. Macmillan, Collier and Macmillan. 1965. 250 p. B 2
- Deichgraber, K.: Die griechische Empirikerschule. Sammlung der Fragmente und Darstellung der Lehre. Um Zusätze verm. anastatischer Neudr. d. Ausg. v. 1930. Belin — Zürich. Weidmann. 1965. VIII, 424 p. B 3
- Dovatur, A. I.: Politika i Politii Arisztotelja. Moszkva — Leningrad. Izdat. Nauka. 1965. 290 p. B 2, B 14. B 36
- Edelstein, L.: Plato's seventh letter. Leiden. Brill. 1966. IX. 171 p. (Philosophia antiqua. A series of monographs on ancient philosophy 14.) B 3
- Edgerton, F.: The beginnings of Indian philosophy. Selections from the Rig Veda, Atharva Veda, Upanisads, and Mahabharata, with notes and glossarial index. London. Allen and Unwin. 1965. 362 p. (UNESCO collection of representative works. Indian series.) B 2
- Ehrhard, J.: L'idée de nature en France dans la première moitié du XVIII. siècle. Tom 1—2. Chambéry. Univ. de Paris. 1963. 2 db. B 301
- Falaturi, A.: Zur Interpretation der Kantische Ethik im Lichte der Achtung mit einem Anh.: Vorarbeit zu Studien zu einem allgemeinen Kantwörterbuch. Diss. Univ. Bonn. Druck. Univ. 1965. 308 p. D 1
- Farrington, B.: The philosophy of Francis Bacon. An essay on its development from 1603 to 1609. With new translations of fundamental texts. Liverpool. Univ. Pr. 139 p. B 2
- Federici Vescovini, G.: Studi sulla prospettiva medievale. Torino. Giappichelli. 1965. 286 p. (Pubblicazioni della Facoltà di Lettere e Filosofia, Università di Torino. Vol. 16. Fasc. 1.) B 2
- Fild, H. A.: Beiträge zur Entstehungsgeschichte der bürgerlichen Weltanschauung in Deutschland. Dargest. an der protestantischen Predigt zwischen 1740—1800. Diss. Univ. Erlangen — Nürnberg. Fotodruck. Hegl. 1965. XXIII, 256 p. D 1
- Fubini, M.: Stile e umanità di Giambattista Vico. 2. ed. con un'appendice di nuovi saggi. Milano — Napoli. Ricciardi. 1965. IX, 265 p. B 3
- Garaudy, R.: Gott ist tot. Eine Studie über Hegel. Berlin. Dtsch. Verl. d. Wissensch. 1965. 479 p. M 1
- Garellick, H. M.: The anti-christianity of Kierkegaard. A study of concluding unscientific postscript. The Hague. Nijhoff. 1965. 6, 73 p. B 2
- Garin, E.: Hronika ital'janszkoi filosofii XX veka. 1900—1943. Moszkva. Izdat. Progresssz. 1965. 484 p. B 14, B 36, Sz 1
- Gay, P.: The party of humanity. Studies in the French Enlightenment. London. Weidenfeld and Nicolson. 1964. XIII, 289 p. B 2
- Gerdes, H.: Sören Kierkegaard. Leben und Werk. Berlin. De Gruyter. 1966. 134 p. (Sammlung Götschen. No 1221.) B 3
- Girndt, H.: Die Differenz des Fichteschen und Hegelschen Systems in der Hegelschen „Differenzschrift“. Bonn. Bouvier. 1965. XX, 165 p. (Abhandlungen zur Philosophie, Psychologie und Pädagogik. Bd. 30.) B 2
- Grigorjan, Sz. N.: Szrednevekovaja filosofija narodov Bliznogo i Szrednego Vostoka. Moszkva Izdat. Nauka. 1966. 350 p. B 2, B 3, B 36, M 1
- Guthrie, W. K. Ch.: A history of Greek philosophy. Cambridge. Univ. Pr. 1962—1965. 2 db. Vol. 1. The earlier Presocratics and the Pythagoreans. Vol. 2. The Presocratic tradition from Parmenides to Democritus. D 1
- Hanisch Espindola, W.: En torno a la filosofia en Chile (1594—1810). Santiago. Univ. Catolica de Chile. 1963. 117 p. (Ediciones historia. No. 2.) B 2
- Hegel-Studien. Hrsg. F. Nicolin etc. Bd. 3. Bonn. Bouvier. 1965. 416 p. B 36, Sz 1
- Heinimann, F.: Nomos und Physis. Herkunft und Bedeutung einer Antithese im griechischen Denken des 5. Jahrhunderts. Basel. Reinhardt. 1965. 221 p. (Schweizerische Beiträge zur Altertumswissenschaft 1.) B 3
- Hollingdale, R. J.: Nietzsche. The man and his philosophy. London. Routledge and Kegan Paul. 1965. XVI. 326 p. B 2
- Hommel, K. F.: Des Herrn Marquis von Beccaria unsterbliches Werk von Verbrechen und Strafen. Berlin. Akad. Verl. 1966. 281 p. (Philosophische Studententexte.) B 36
- Hubbeling, H. G.: Spinoza's methodology. Assen. Van Gorcum. 1964. 158 p. (Philosophia religionis 11.) B 2
- Hultberg, H.: Die Kunstauflassung Nietzsches. Bergen — Oslo. Norwegian Univ.

- Pr. 1964. 46 p. (Bergen. Universitet. Årbok. 1964. Humanistisk ser. 1.) D 1
- Introduction to modernity. A symposium on eighteenth-century thought.* Ed. R. Mollenauer. Austin. Univ. of Texas Pr. 1965. 175 p. B 3
- Iovcsuk, M. T.: G. V. Plehanov i ego trudü po isztorii filosofii.* Moszkva. Szocék-giz. 1960. 314 p. B 877
- Istoria gindirii sociale si filosofice in România.* Red. G. I. Gulian. Bucureşti. Acad. RPR. 1964. 621 p. B 1
- Isztorija filosofii v seszti tomah.* Tom 6. Kn. 1—2. Ot 1917 g. do nasih dnei. Red. M. A. Dünnik. Moszkva. Izdat. Nauka. 1965. 2 db. B 2, B 12
- Isztoriko-filosofszkie' ocserki.* Red. B. M. Kedrov. Moszkva. Izdat. Nauka. 1964. 364 p. (Dialektika — teoriya poznaniya.) B 2
- Izdebski, Z.: Quelques observations sur les idées politiques de Jean Bodin.* Lodz. Zakl. Graficzne. 1965. 52 p. (Lodzkie Towarzystwo Naukowe. Tom 2. No. 59.) D 1
- Jaspers, K.: Descartes und die Philosophie.* 4. Aufl. Berlin. De Gruyter. 1966. 104 p. B 2
- Jeaneau, E.: La philosophie médiévale.* Paris. Pr. Univ. de France. 1963. 128 p. (Que sais-je? 1044.) B 14
- Jeffner, A.: Butler and Hume on religion. A comparative analysis.* Diss. Stockholm. Diakonistytrelsens Bokförl. 1966. 266 p. (Studia doctrinae Christianae Upsaliensis. 7.) (Acta Universitatis Upsaliensis.) B 3
- Julia, D.: La question de l'homme et le fondement de la philosophie. (Réflexion sur la philosophie pratique de Kant et la philosophie spéculative de Fichte.)* Paris. Aubier. 1964. 421 p. (Analyse et raisons 5.) B 2
- Kapp, E.: Der Ursprung der Logik bei den Griechen.* Göttingen. Vandenhoeck u. Ruprecht. 1965. 106 p. (Kleine Vandenhoeck-Reihe 214—216.) B 3
- Kasper, W.: Das Absolute in der Geschichte. Philosophie und Theologie der Geschichte in der Spätphilosophie Schellings.* Mainz. Matthias-Grünwald Verl. 1965. XXVIII, 439 p. B 2, Sz 1
- Kile, F. O. jr.: Die theologischen Grundlagen von Schellings Philosophie der Freiheit.* Leiden. Brill. 1965. X, 113 p. (Beihefte der Zeitschrift für Religions- u. Geistesgeschichte 9.) B 2, B 3
- Klimkeit, H. J.: Das Wunderverständnis Ludwig Feuerbachs in religionsphänomenologischer Sicht.* Bonn. Röhrscheid. 1965. 185 p. (Untersuchungen zur allgemeinen Religionsgeschichte. N. F. H. 5.) B 2
- Kotarbinski, T.: Leçons sur l'histoire de la logique.* Warszawa. Éd. Scientifiques de Pologne. 1965. X, 388 p. B 11, B 301
- Kraemer, H. J.: Der Ursprung der Geist-metaphysik. Untersuchungen zur Geschichte des Platonismus zwischen Platon und Plotin.* Amsterdam. Schippers. 1964. 480. p. B 2
- Kuksewicz, Z.: Averroisme polonais au XIV. siècle. Edition des textes. Anselmus de Cumis, Cambiolus Bononiensis, Jacobus de Placentia, Jordanus de Tridientia, Matheus de Eugubio, Petrus de Bonifaciis.* Wrocław etc. Acad. Polonaise des Sciences. 1965. 352 p. Sz 1
- Kuznecov, V. N.: Vol'ter i filosofija francuzszkogo prosviescsenija XVIII veka.* Moszkva. Univ. 1965. 273 p. P 1/1
- Kwok, D. W. Y.: Scientism in Chinese thought 1900—1950.* New Haven — London. Yale Univ. Pr. 1965. XII, 231 p. (Yale historical publications. Miscellany 82.) B 3
- Labrousse, E.: Pierre Bayle. Hétérodoxie et rigorisme.* La Haye. Nijhoff. 1964. XVI, 639 p. B 301
- Laist, B.: Das Problem der Abhängigkeit in Schleiermachers Anthropologie und Bildungslehre.* Ratingen bei Düsseldorf. Henn. 1965. 196 p. (Kölner Arbeiten zur Pädagogik.) B 7
- Laporta, J.: La destinée de la nature humaine selon Thomas d'Aquin.* Paris. Vrin. 1965. 166 p. (Études de philosophie médiévale 55.) B 2
- Leroy, A. L.: Locke. Sa vie, son oeuvre, avec un exposé de sa philosophie.* Paris. Pr. Univ. de France. 1964. 116 p. (Philosophes.) B 2
- Levi, A.: French moralists. The theory of the passions 1585 to 1649.* Oxford. Clarendon Pr. 1964. VIII, 362 p. B 3
- Lins, I.: Historia do positivismo no Brasil.* São Paulo. Companhia Ed. Nac. 1964. 661 p. (Brasiliana. Vol. 322.) B 2
- Lloyd, G. M. R.: Polarity and analogy. Two types of argumentation in early Greek thought.* Cambridge. Univ. Pr. 1966. V, 502 p. B 3
- Macpherson, C. B.: The political theory of possessive individualism. Hobbes to Locke.* Oxford. Clarendon Pr. 1962. 310 p. (Oxford paperbacks. 84.) B 36
- Mader, J.: Die logische Struktur des personalen Denkens. Aus der Methode der Gotteserkenntnis bei Augustinus.* Wien. Herder. 1965. 229 p. B 2
- Mayler, J.: Doktryna etyczna Karola Fouriera.* Warszawa. Książka i Wiedza. 1965. 277 p. (Biblioteka studiów nad marksizmem 7.) B 2

- Mamedov, S. F.*: Razvitie filozofszkoj mŕszli v Azerbajdzsane. Moszkva. Univ. 1965. 127 p. B 3
- [*Mandana Micra*] *Mandanamiŕra*: — — 's Vibhramavivekah. Mit einer Studie zur Entwicklung der indischen Irrtumslehre. Wien. 1965. 269 p. (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philos.-hist. Kl. Sitzungsberichte. Bd. 247. No 1.) (Veröffentlichungen der Kommission für Sprachen und Kulturen Süd- und Ostasiens. H. 2.) B 3
- Marsch, W. D.*: Gegenwart Christi in der Gesellschaft. Eine Studie zu Hegels Dialektik. München. Kaiser. 1965. 316 p. (Forschungen zur Geschichte und Lehre des Protestantismus. R. 10. Bd. 31.) B 2
- Marten, R.*: Der Logos der Dialektik. Eine Theorie zu Platons Sophistes. Diss. Berlin. De Gruyter. 1965. 2, 260 p. B 2
- Mas, E. de*: Francesco Bacone de Verulamio. La filosofia dell'uomo. Torino. Ed. di Filosofia. 1964. VIII, 308 p. (Studi e ricerche di storia della filosofia 62.) B 2
- Melescsenko, Z. N.*: Nemeckaja filozofija XIX—nacsala XX. vv. v idejnoj bor'be za nacional'noe edinsztvo Germanii. Leningrad. Univ. 1965. 117 p. B 3
- Mendel, L.*: La Mettrie, Arzt, Philosoph und Schriftsteller. 1709—1751. Vergesenes und Aktuelles. Vortrag. Leipzig. Barth. 1965. 19 p. (Leipziger Universitätsreden. N. F. H. 30.) B 2, Sz 1
- Menze, C.*: Wilhelm von Humboldts Lehre und Bild vom Menschen. Ratingen bei Düsseldorf. Henn. 1965. 408 p. B 3
- Mihalenko, Ju. P.*: Filozofija D. Juma — teoreticeszkaja osnova anglijszkogo pozitivizma XX. veka. Moszkva. AN SZSZSZR. 1962. 149 p. P 1/1
- Mondolfo, R.*: Figure e idee della filosofia del Rinascimento. Firenze. La Nuova Italia. 1963. 320 p. (Il pensiero storico 48.) B 2
- Morin, H.*: Der Begriff des Lebens im „Timaios“ Platons unter Berücks. seiner früheren Philosophie. Uppsala. Almqvist och Wiksell. 1965. 149 p. (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Philosophica Upsaliensia 1.) D 1
- Mueller, G. E.*: Plato, the founder of philosophy as dialectics. New York. Philosophical Library. 1965. XX, 331 p. B 2
- Mugnucchi, M.*: La teoria aristotelica della scienza. Firenze. Sansoni. 1965. 422 p. (Facoltà di Magistero dell'Univ. di Padova 7.) B 3
- Müller, K. W.*: Gleiches zu Gleichem. Ein Prinzip frühgriechischen Denkens. Wiesbaden. Harrassowitz. 1965. XIX, 209 p. (Klassisch-philologische Studien. Bd. 31.) B 2
- Nauert, Ch. G., jr.*: Agrippa and the crisis of renaissance thought. Urbana. Univ. of Illinois Pr. 1965. VI, 374 p. (Illinois studies in the social sciences 55.) B 2, B 318, Sz 1
- Nedeljkovič, D.*: Holbah. Beograd. Naučno Delo. 1965. IX. 211 p. (Srpska Akademija Nauka i Umetnosti. Posebna izdanja. Knj. 394. Odeljenje društvenih nauka 52.) Francija kiv. B 3
- Negt, O.*: Strukturbeziehungen zwischen den Gesellschaftslehren Comtes und Hegels. Frankfurt a. M. Europäischer Verl. 1964. 147 p. (Frankfurter Beiträge zur Soziologie. Bd. 14.) B 323
- Nizan, P.*: Les matérialistes de l'antiquité. Démocrite, Epicure, Lucrèce. Paris. Maspero. 1965. 144 p. (Les textes à l'appui. 13.) B 3
- Novikov, A. I.*: Leninizm i progressszivnŕe tradicii ruszszkoj obscesztvennoj mŕszli. Isztoriko-filozofszkij ocserk. Leningrad. Lenizdat. 1965. 277 p. B 877
- Nyman, A.*: Italienskt tankeliv genom tvenne århundraden 1760—1960. Bd. 1. Lund. 1965. 419 p. (Acta Universitatis Lundensis. Sect. 1. Theologica, Juridica, Humaniora. Tom. 1. No. 1.) Francia kiv. B 3
- Orias, A.*: Ethik und Staatsphilosophie bei Jean Jacques Rousseau. Beitrag zu einer einheitlichen Interpretation der Werke Rousseaus. Diss. Univ. Tübingen. Bamberg. Urlaub. 1964. VII, 134 p. D 1
- Ossowska, M.*: Mysl moralna Oswiecenia angielskiego. Warszawa. Wyd. Nauk. 1966. 371 p. B 36
- Öser, E.*: Die antike Dialektik in der Spätphilosophie Schellings. Ein Beitrag zur Kritik des Hegelschen Systems. Wien—München. Oldenbourg. 1965. 147 p. (Überlieferung und Aufgabe 1.) B 2
- Pegis, A. Ch.*: The Middle Ages and philosophy. Some reflections on the ambivalence of modern scholasticism. Chicago. Regnery. 1963. XIV, 2, 102 p. (James Roosevelt Bailey lecture. Seton Hall Univ. 1.) B 2
- Pelzer, A.*: Etudes d'histoire littéraire sur la scolastique médiévale. Louvain—Paris. Publ. Univ., Beatrice-Nauwelaerts. 1964. 592 p. (Philosophes médiévaux. Tom. 8.) B 2
- Piovani, P.*: Filosofia e storia delle idee. Bari. Laterza. 1965. 317 p. (Biblioteca di cultura moderna 616.) B 3
- Pokrovszkaja, V. I.—Szvincov, V. I.*:

- O rabote F. Éngel'sza: „Ljudvig Fejerbah i konec klaszszieszkow nemeckoj filozsofii”. Moszkva. Politizdat. 1965. 75 p. B 877
- La „Politique” d'Aristote. Sept exposés et discussions par R. Stark, D. J. Allan etc. Vandoeuvres-Genève, 31. août—5. sept. 1964. Genève. Fondation Hardt. 1965. 298 p. (Entretiens sur l'antiquité classique 11.) Sz 1
- Rankin, H. D.: Plato and the individual. New York. Barnes and Noble. 1964. 156 p. B 2
- Ratke, H.: Systematisches Handlexikon zu Kants Kritik der reinen Vernunft. 2. Aufl. Hamburg. Meiner. 1965. VI, 329 p. (Philosophische Bibliothek 37 b.) B 2
- Raven, J. H.: Plato's thought in the making. A study of the development of his metaphysics. Cambridge. Univ. Pr. 1965. XI, 256 p. (Cambridge philosophy 357.) B 3
- Redlow, G.: Theoria. Theoretische und praktische Lebensauffassung im philosophischen Denken der Antike. Berlin. Dtsch. Verl. d. Wissensch. 1966. 166 p. B 10
- Rescher, N.: The development of Arabic logic. Liverpool — London. Univ. of Pittsburg Pr. 1964. 262 p. 2, B 3
- Riedel, M.: Theorie und Praxis im Denken Hegels. Interpretationen zu den Grundstellungen der neuzeitlicher Subjektivität. Stuttgart etc. Kohlhammer. 1965. 240 p. B 2
- Risse, W.: Die Logik der Neuzeit. Bd. 1. 1500—1640. Stuttgart — Bad Cannstatt. Frommann, Holzboog. 1964. 573 p. (Geschichte der Logik.) B 2
- Robinet, A.: Système et existence dans l'oeuvre de Malebranche. Paris. Vrin. 1965. 507 p. (Bibliothèque d'histoire de la philosophie.) B 2
- Schafer, K. H.: Die Pädagogik Schleiermachers in Zusammenhang mit seiner Philosophie. Diss. Univ. Bonn. Druck. Univ. 1965. 208 p. D 1
- Schmidt, G.: Aufklärung und Metaphysik. Die Neubegründung des Wissens durch Descartes. Tübingen. Niemeyer. 1965. X, 180 p. B 2
- Schmidt-Kohl, V.: Die neuplatonische Seelenlehre in der Consolatio Philosophiae des Boethius. Diss. Univ. Köln. Meisenheim a. Glan. Hain. 1965. 56 p. (Beiträge zur klassischen Philologie. H. 16.) B 2
- Schuffenhauer, W.: Feuerbach und der junge Marx. Zur Entstehungsgeschichte der marxistischen Weltanschauung. Berlin. Dtsch. Verl. d. Wissensch. 1965. 231 p. B 877
- Sharma, I. G.: Ethical philosophies of India. London. Allen and Unwin. 1965. 374 p. B 2
- Sinaiko, H. L.: Love, knowledge and discourse in Plato: Dialogue and dialectic in Phaedrus, Republic, Parmenides. Chicago — London. Univ. de Chicago Pr. 1965. XII, 314 p. B 3
- Smart, N.: Doctrine and argument in Indian philosophy. London. Allen and Unwin. 1964. 255 p. (Muirhead library of philosophy.) B 2
- Smith, N. K.: New studies in the philosophy of Descartes. New York. Russell and Russell. 1963. XII, 369 p. B 2
- Smith, P.: Erasmus. A study of his life, ideals and place in history. New ed. New York. Dover Publ. 1962. XIV, 479 p. B 2
- Sorley, W. R.: A history of British philosophy to 1900. Cambridge. Univ. Pr. 1965. XX, 386 p. B 2
- Steenberghen, F. van: Histoire de la philosophie. 1. Période chrétienne. Louvain — Paris. Publ. Univ., Béatrice-Nauwelaerts. 1964. 196 p. (Cours publiés par l'Institut Supérieur de Philosophie.) B 2
- Stein, R.: Megaloprepeia bei Platon. Diss. Univ. Bonn. Druck. Univ. 1965. 188 p. D 1
- Stockhammer, M.: Thomas Aquinas dictionary. New York. Philosophical Library. 1965. XIV, 219 p. B 2
- Straub, J. A.: Vom Herrscherideal in der Späntike. Stuttgart. Kohlhammer. XII, 263 p. B 3
- The English mind. Studies in the English moralists presented to Basil Willey. Ed. H. S. Davies etc. Cambridge. Univ. Pr. 1964. VIII, 302 p. B 3
- Theiler, W.: Die Vorbereitung des Neuplatonismus. 2. Aufl. Berlin — Zürich. Weidmann. 1964. 166 p. B 3
- Tymieniecka, A. T.: Leibniz' cosmological synthesis. Assen. Van Gorcum, Prakke and Prakke. 1964. 207 p. B 2
- Vacherot, E.: Histoire critique de l'École d'Alexandrie. Reimpr. Anastatique de l'éd. Paris 1846. Tom. 1—3. Amsterdam. Hakkert. 1965. 3 db. B 3
- Vanier, J.: Le bonheur, principe et fin de la morale aristotélicienne. Paris—Bruges. Desclée de Brouwer. 1965. 498 p. (Textes et études philosophiques.) B 2
- Veatch, H. B.: Rational man. A modern interpretation of Aristotelian ethics. Bloomington. Indiana Univ. Pr. 1964. 226 p. B 36
- Vleeschauwer, H. J. de: Prima Nachricht von der Einrichtung seiner Vorlesungen in dem winterhalben Jahre von 1765—1766 d'Immanuel Kant. Pretoria. 1965.

- 51 p. (Communications of the University of South Africa. 1965. C 57.) D 1
- [*Volgin, V. P.*] *Volgin, W. P.*: Die Gesellschaftstheorien der französischen Aufklärung. Berlin. Akad. Verl. 1965. IX, 345 p. (Deutsche Akad. d. Wissenschaften zu Berlin. Schriften d. Inst. f. Romanische Sprachen u. Kultur 2.) B 3, Sz 1
- Volovik, L. A.*—*Drozdova, É. M.*: Isztina v marksizistszkoj i domarkszovoj filozsofii. Moszkva. Izdat. Műszl'. 1965. 222 p. B 11
- Von Cusanus bis Marx.* Deutsche Philosophen aus fünf Jahrhunderten. Hrsg. R. O. Gropp etc. Leipzig. Bibliographisches Inst. 1965. 185 p. B 2, B 14, B 877
- Vossler, O.*: Rousseaus Freiheitslehre. Göttingen. Vandenhoeck u. Ruprecht. 1963. 94 p. B 2
- Watson, R. A.*: The downfall of Cartesianism 1673—1712. A study of epistemological issues in late 17. century Cartesianism. The Hague. Nijhoff. 1966. VIII, 158 p. (Archives Internationales d'Histoire des Idées 11.) B 3
- Weber, A.*—*Huisman, D.*: Histoire de la philosophie européenne. Vol. 1 Philosophie antique et médiévale. Paris. Fischbacher. 1964. 270 p. Sz 1
- Wenley, R. M.*: Stoicism and its influence. New York. Cooper Square Publ. 1963. XI, 194 p. (Our debt to Greece and Rome.) B 2
- Werner, Ch.*: La philosophie grecque. Paris. 1966. 252 p. (Petite bibliothèque Payot. No. 14.) B 3
- Weyand, K.*: Kants Geschichtsphilosophie. Ihre Entwicklung und ihr Verhältnis zur Aufklärung. Köln. Kölner Universitätsverl. 1963. 213 p. (Kantstudien. Ergänzungshäfte 85.) B 2/72
- Willey, B.*: The English moralists. New York — London. Norton, Chatto and Windus. 1964. 318 p. B 3, D 1
- Zimmermann, A.*: Ontologie oder Metaphysik? Die Diskussion über den Gegenstand der Metaphysik im 13. und 14. Jahrhundert. Leiden — Köln. Brill. 1965. XVII, 367 p. (Studien und Texte zu Geistesgeschichte des Mittelalters. Bd. 8.) B 2
- Z isztoriji filozsof'szkoji dumki na Ukrajini.* Red. V. Ju. Jevdokümenko. Kijiv. Naukova Dumka. 1965. 191 p. (Reszpublikansz'küj mizsvidomcsüj zbirnük.) B 3
- V. Ismeretelmélet, logika, tudományfilozófia**
- Actes du 12. Congrès des Sociétés de Philosophie de Langue Française, organisé à Bruxelles et à Louvain du 22—24 août 1964 par la Société Belge de Philosophie et la Société Philosophique de Louvain.* Thème principal: La vérité. Vol. 1—2. Louvain — Paris. Beatrice-Nauwelaerts. 1964—1965. 2 db. B 2
- Ajdukiewicz, K.*: Język i poznanie. Tom 2. Wybór pism z lat 1945—1963. Warszawa. Wyd. Nauk. 1965. 425 p. B 2, B 36
- Ajdukiewicz, K.*: Logika pragmatyczna. Warszawa. Wyd. Nauk. 1965. 409 p. B 36
- Barker, S. F.*: The elements of logic. New York etc. McGraw-Hill. 1965. XII, 336 p. B 2
- Bochenski, J. M.*: The methods of contemporary thought. Dordrecht. Reidel. 1965. X, 135 p. B 3
- Brown, P. L.*—*Stuermann, W. E.*: Elementary modern logic. New York. Donald Pr. 1965. VII, 269 p. B 3
- Burgess, J. M.*: Experience and conceptual activity. A philosophical essay based upon the writings of A. N. Whitehead. Cambridge, Mass. — London. The MIT Pr. 1965. VI, 277 p. B 3
- Burkhardt, J.*: Die Bildtheorie der Sprache in Wittgensteins Tractatus logico-philosophicus und ihre ontologische Fundierung. Diss. Univ. München. Schubert. 1965. 142 p. B 2
- Büchel, W.*: Philosophische Probleme der Physik. Freiburg etc. Herder. 1965. 471 p. (Philosophie in Einzeldarstellungen 1.) B 3
- Child, A.*: Interpretation. A general theory. Berkeley — Los Angeles. Univ. of California Pr. 1965. XII, 138 p. (Univ. of California publications in philosophy. 36.) B 10, D 1, Sz 1
- Le concept d'information dans la science contemporaine.* Colloques philosophiques internationaux. Royaumont, 1965. Paris. Gauthier-Villars. 1965. 423 p. (Information et cybernétique.) (Cahiers de Royaumont.) B 4
- Contributions to logic and methodology in honor of J. M. Bochenski.* Ed. A. T. Tymieniecka etc. Amsterdam. North-Holland Publ. 1965. XVIII, 326 p. B 2/45
- De Morgan, A.*: On the syllogism and other logical writings. London. Routledge and Kegan Paul. 1966. XXXI, 355 p. (Rare masterpieces of philosophy and science.) B 36
- Dialekticszki materializm kak metodologija esztesztvenno-naucsno go poznani-ja.* Red. V. I. Sztepanov. Moszkva. Nauka i Tehnika. 1965. 332 p. B 3
- Dialektika i logika naucsno go poznani-ja.* Szovescsanie po szovremennüm problemam materialiszticszkoj dialektiki,

- 7—9. aprēļa 1965 g. Materialū 2. Red. F. V. Kozsantīnov. Moszkva. Izdat. Nauka. 1966. 429 p. B 1
- Dialektika v naukah o nezsivoj prirode fiziko-matematīseszkie nauki.* Red. M. Ē. Omel'janovszkij etc. Moszkva. Izdat. Mīszl'. 1964. 598 p. B 2
- Ducsenko, M. V.: Kāthorīji szubjekta i objekta v teorīji pīznannja dīalektīcnoho materialīzmu.* Kūjiv. Univ. 1964. 141 p. B 2
- Ebel, G.: Untersuchungen zu einer realistischen Grundlegung der phānomenologischen Wesensschau.* Diss. Univ. München. Schön. 1965. 2, 119 p. B 2
- Feischer, W.: Adjungierte Funktoren und primitive Klassen.* Heidelberg. Springer. 1965. 65 p. (Sitzungsberichte der Heidelberger Akad. d. Wissenschaften. Math.-naturw. Kl. Jg. 1965. No. 4.) B 3
- Feynman, R.: The character of physical law. A series of lectures recorded by the BBC at Cornell University USA and televised on BBC-2.* London. British Broadcasting Corp. 1965. 173 p. B 3
- The foundation of statements and decisions. Proceedings of the International Colloquium on Methodology of Sciences, held in Warsaw, 18—23 Sept. 1961.* Ed. K. Ajdukiewicz. Warszawa. Polish Scient. Publ. 1965. XI, 408 p. B 3
- Frege, G.: Funktion, Begriff, Bedeutung. 5 logische Studien. 2. durchges. Aufl.* Göttingen. Vandenhoeck u. Ruprecht. 1966. 103 p. (Kleine Vandenhoeck-Reihe 144—145.) B 2
- Frey, G.: Erkenntnis der Wirklichkeit. Philosophische Folgerungen der modernen Naturwissenschaften.* Stuttgart etc. Kohlhammer. 1965. 179 p. B 2
- Friedlander, E.: Psychology in scientific thinking.* New York. Philos. Libr. 1965. 143 p. B 3
- Furberg, M.: Locutionary and illocutionary acts. A main theme in J. L. Austin's philosophy.* Göteborg. Almqvist och Wiksell. 1963. 259 p. (Gothenburg studies in philosophy I.) (Acta Univ. Gothoburgensis.) B 3
- Gallagher, K. T.: The philosophy of knowledge.* New York. Sheed and Ward. 1964. XI, 305 p. B 2
- Gokīeli, L. P.: Logika.* Tbiliszi. Izdat. Mecniereva. 1965. 329 p. B 36
- Günther, G.: Das Bewusstsein der Maschinen. Eine Metaphysik der Kybernetik.* Krefeld — Baden-Baden. Agis Verl. 1963. 213 p. B 2
- Hasse, M.: Grundbegriffe der Mengenlehre und Logik.* Leipzig. Teubner. 1966. 74 p. (Mathematische Schülerbücherei. No. 2.) B 2
- Heelan, P. A.: Quantum mechanics and objectivity. A study of the physical philosophy of Werner Heisenberg.* The Hague. Nijhoff. 1965. XIV, 207 p. B 3
- Hopwood, R. R.: Science model making.* New York. Macmillan. 1965. XII, 208 p. B 3
- Hughes, G. E.—Londey, D. G.: The elements of formal logic.* London. Methuen. 1965. XII, 398 p. D 1
- Karavaev, G. G.: Oszobennoszi obcsesztvennogo poznanija i logika naucsnoho iszszledovanija.* Leningrad. Univ. 1965. 68 p. B 36
- Klaus, G.: Die Macht des Wortes. Ein erkenntnistheoretisch-pragmatisches Traktat. 3. Aufl.* Berlin. Dtsch. Verl. d. Wissensch. 1965. 198 p. B 11
- Konrad, A.: Untersuchungen zur Kritik des Phānomenalistischen Agnostizismus und des subjektiven Idealismus.* München — Basel. Reinhardt. 1962. 283 p. (Der erkenntnistheoretische Subjektivismus. Geschichte und Kritik. Bd. 1.) B 2
- [Kraków. Uniwersytet.] *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellonskiego. Tom 108. Prace z logiki.* Red. K. Pasenkiewicz. Zesz. 1. Kraków. 1965. 143 p. Orosz, angol kiv. D 1
- Kuž'minov, G. A.: Csuvsztvénnoe i logīcseszkoe v poznānii mikromira.* Moszkva. Izdat. Mīszl'. 1965. 15 p. B 11
- Leclercq, R.: Traité de la méthode scientifique.* Paris. Dunod. 1964. VIII, 215 p. B 11, B 1075
- Leinfellner, W.: Struktur und Aufbau wissenschaftlicher Theorien.* Wien — Würzburg. Physica-Verl. 1965. 307 p. B 741/15
- Logic, methodology and philosophy of science. Proceedings of the 1960. International Congress.* Ed. E. Nagel etc. Stanford, Calif. Univ. Pr. 1965. IX, 661 p. P 2
- Logic, methodology and philosophy of science. Proceedings of the 1964. International Congress, Hebrew Univ. Jerusalem, 1964.* Ed. Y. Bar-Hillel. Amsterdam. North-Holland Publ. 1965. VIII, 440 p. (Studies in logic and the foundations of mathematics.) B 305
- Logica e analisi. Scritti di P. Filasi Carcano, V. Somenzi etc.* Padova. CEDAM. 1966. 162 p. (Archiv di Filosofia. 1966. No. 1.) B 2
- Logīcseszkāja sztruktura naucsnoho znānija.* Red. P. V. Tavanec. Moszkva. Izdat. Nauka. 1965. 348 p. B 1, B 2, B 12, B 14, B 36, B 305, B 776, Sz 1
- Logika naucsnoho iszszledovanija.* Red. P. V. Kopnin etc. Moszkva. Izdat.

- Nauka. 1965. 359 p. B 2, B 11, B 14, B 36, B 301, Sz 1
- Lugarini, L.*: Esperienza e verità. Urbino. Argalia Ed. 1964. 208 p. (Studi filosofici.) B 2
- Martin, R.*: Logique contemporaine et formalisation. Paris. Pr. Univ. de France. 1964. 203 p. B 301
- Mates, B.*: Elementary logic. New York. Oxford Univ. Pr. 1965. X, 227 p. B 3
- Merleau-Ponty, M.*: Phänomenologie der Wahrnehmung. Berlin. De Gruyter. 1966. XXVIII, 535 p. (Phänomenologisch-psychologische Forschungen. Bd. 7.) B 2
- Mikkola, E.*: Die Abstraktion. Begriff und Struktur. Eine logisch-semantische Untersuchung auf nominalistischer Grundlage unter bes. Berücks. des Lateinischen. Helsinki. Suom. Kirjall. Kirjap. 1964. 499 p. (Sprache und Denken 1.) B 3
- Miquel, J.*: L'empirisme. Paris. 1965. 195 p. (Collection Armand Colin. Section de Philosophie 386.) B 3
- Modelirovanie kak metod naucsno go iszzsledovanija. Gnoszeologiceszkij analiz. Avtorü: B. A. Olinszkij, B. Sz. Grjaznov etc.* Moszkva. Univ. 1965. 248 p. B 11, B 12, B 36, B 300, B 301
- Moisil, G. C.*: Încercări vechi și noi de logică neclasică. București. Ed. Științifică. 1965. 461 p. B 2
- Mostowski, A.*: Thirty years of foundational studies. Lectures on the development of mathematical logic and the study of the foundations of mathematics in 1930—1964. Helsinki. Suomalaisen Kirjallisuuden Kirjapaino Oy. 1965. 180 p. (Acta philosophica Fennica 1965. Fasc. 17.) B 2
- Nekotorie problemü metodologii naucsno go iszzsledovanija. Red. P. V. Popov.* Moszkva. IMO. 1965. 166 p. (Inszt. Inzsenerov Zseleznodorozsno go Transzporta. Trudü 223.) B 9
- Novik, I. B.*: O modelirovanii szlozsnüh sziszt. Moszkva. Izdat. Müszl'. 1965. 334 p. B 11, B 36
- Problemü sztruktürü v naucsno m poznanii. Red. O. Sz. Zel'kina. Szaratov. Izdat. Univ. 1965. 131 p. B. 2, B 3*
- Quine, W. v. O.*: Elementary logic. Rev. ed. New York. 1965. 129 p. (Harper torchbooks 577.) (The science library.) B 36
- Rademaker, H.*: Die Welt in der Sicht der wissenschaftlichen Vernunft. Das logische periodische System der Welt. Bonn. Bouvier. 1965. 167 p. B 2
- Rapoport, A.*: Operational philosophy. Integrating knowledge and action. New York. Science Ed. 1965. XI, 258 p. B 2
- Risse, W.*: Bibliographia logica. Verzeichnis der Druckschriften zur Logik mit Angabe ihrer Fundorte. Bd. 1. 1472—1800. Hildesheim. Olms. 1965. 293 p. (Studien und Materialien zur Geschichte der Philosophie. Bd. 1.) B 2, B 36
- Rozov, M. A.*: Naucsna ja absztrakcija i ee vidü. Novosibirszk. Izdat. Nauka. 1965. 136 p. B 3
- Ruml, V.*: Der logische Positivismus. Berlin. Dtsch. Verl. d. Wissensch. 1965. 271 p. B 3, B 10, Sz 1
- Schaff, A.*: Einführung in die Semantik. Berlin. Dtsch. Verl. d. Wissensch. 1966. VI, 364 p. Sz 1
- Suszko, R.*: Wyklady z logiki formalnej. Cz. 1. Wstep do zagadnien logiki. Elementy teorii mnogosci. Warszawa. Wyd. Nauk. 1965. 152 p. B 2, B 36
- Szaniawski, I.*: Model i metoda. Warszawa. Wyd. Nauk. 1965. 314 p. B 36
- Szabbotin, A. L.*: Teorija szillogisztiki v szovremennoj formal'noj logike. Moszkva. Izdat. Nauka. 1965. 124 p. B 36
- Tarski, A.*: Introduction to logic and to the methodology of deductive sciences. New York. Oxford Univ. Pr. 1963. XVIII, 239 p. P 1
- The theory of models. Preceedings of the 1963. International Symposium at Berkeley. Ed. J. W. Addison etc.* Amsterdam. North-Holland Publ. 1965. XV, 494 p. (Studies in logic and foundations of mathematics.) B 9
- Tricot, J.*: Traité de logique formelle. 2. éd. Paris. Vrin. 1966. 316 p. B 3
- Viszlobokov, A. D.*: O dialektike procesza poznani ja prirodü i kibernetika. Moszkva. Izdat. Müszl'. 1965. 203 p. P 1
- Weinberg, J. R.*: Abstraction, relation, and induction. Three essays in the history of thought. Madison — Milwaukee. Univ. of Wisconsin Pr. 1965. XII, 156 p. B 3

VI. Mai burzsoá filozófia

- Abellio, R.*: La structure absolue. Essai de phénoménologie génétique. Paris. Gallimard. 1965. 527 p. (Bibliothèque des idées.) B 2, B 3
- Adler, M. J.*: The conditions of philosophy. Its checkered past, its present disorder, and its future promise. New York. Athenaeum. 1965. XI, 303 p. B 2
- Anzenbacher, A.*: Die Philosophie Martin Bubers. Wien. Schendl. 1965. 118 p. B 2

- Atkinson, J. W.*: An introduction to motivation. Princeton, N. J. etc. Van Nostrand. 1965. XIV, 335 p. (The university series in psychology 1.) B 2
- Atomzeitalter. Krieg und Frieden. Mit Beiträgen v. C. F. von Weizsäcker, R. Nürnberger etc.* Hrsg. G. Howe. West-Berlin. 1963. 265 p. (Ullstein Bücher. No. 614.) B 2
- Bausola, A.*: Filosofia e storia nel pensiero crociano. Milano. Soc. Ed. Vita e Pensiero. 1965. VII, 280 p. (Pubblicazioni dell'Univ. Cattolica del Sacro Cuore. Contributi. Ser. 3. Scienze Filosofiche 10.) B 3
- Benardete, J. A.*: Infinity. An essay in metaphysics. Oxford. Clarendon Pr. 1964. VIII, 289 p. B 2
- Bense, M.*: Ungehorsam der Ideen. Abschliessender Traktat über Intelligenz und technische Welt. 1965. 2. Aufl. Köln—Berlin. Kiepenheuer u. Witsch. 1966. 96 p. B 10
- Berger, G.*: Phénoménologie du temps et prospective. 1. La méthode phénoménologique. 2. La situation de l'homme. 3. Phénoménologie du temps. 4. La prospective. Paris. Pr. Univ. de France. 1964. VIII, 278 p. B 2
- Biology and personality. Frontier problems in science, philosophy and religion.* Ed. I. T. Ramsey. Oxford. Blackwell. 1965. 214 p. B 2
- Ernst Bloch zu Ehren. Beiträge zu seinem Werk.* Hrsg. S. Unseld etc. Frankfurt a. M. Suhrkamp. 1965. 413 p. B 2, B 3
- Brandenstein, B. von.*: Grundlegung der Philosophie. Bd. 1. Dinglehre. Ontologie. Gehaltlehre. Totik. Formenlehre. Logik. München. Pustet. 1965. 598 p. B 2
- Braumann, H.*: Der Begriff Ganzheitskausalität, seine Beziehung zur Idee der Finalität und sein Zusammenhang mit dem Problem des Indeterminismus. Diss. Univ. München. Schön. 1965. 75 p. B 2
- Bréhier, Y.*: Études de philosophie moderne. Paris. Pr. Univ. de France. 1965. 242 p. (Publications de la Faculté des Lettres et Sciences Humaines de Paris. Sér. „Études et méthodes”. Tom. 12.) B 2
- Brelage, M.*: Studien zur Transzendentalphilosophie. Berlin. De Gruyter. 1965. XI, 256 p. B 2
- British analytical philosophy.* Ed. B. Williams etc. London. Routledge and Kegan Paul. 1966. 346 p. (International library of philosophy and scientific method.) B 36
- Caracciolo, A.*: La religione come struttura e come modo autonomo della coscienza. Milano. Marzorati. 1965. 421 p. (Pubblicazioni dell'Ist. di Filosofia dell'Univ. di Genova. 33.) B 2
- Castell, A.*: The self in philosophy. New York — London. Macmillan. 1965. V, 122 p. B 2
- Ceccato, S.*: Un tecnico fra i filosofi. Vol. 1. Come filosofare. Padova. Marsilio Ed. 1964. 314 p. B 2
- Chatterjee, M.*: Our knowledge of other selves. New York. Asia Publ. 1963. VIII, 227 p. B 2
- Child, A.*: Interpretation. A general theory. Berkeley — Los Angeles. Univ. of California Pr. 1965. XII, 138 p. (Univ. of California publications in philosophy 36.) B 10, D 1, Sz 1
- Conrad-Martius, H.*: Schriften zur Philosophie. Bd. 3. München. Kösel. 1965. 502 p. B 2
- Cuvillier, A.*: Nouveau précis de philosophie. Tom. 2. L'action. Paris. Colin. 1964. 456 p. B 36
- Deledalle, G.—Huisman, D.*: Les philosophes français d'aujourd'hui par eux-mêmes. Autobiographie de la philosophie française contemporaine. Paris. CDU. 1963. 401 p. B 2
- Desan, W.*: The marxism of Jean-Paul Sartre. New York. Doubleday. 1965. XIII, 320 p. D 1, P 1
- Determinism and freedom in the age of modern science. A philosophical symposium.* Ed. S. Hook. Washington. New York. Univ. Pr. 1965. XV, 237 p. B 10
- Dreyfus—Le Foyer, H.*: Traité de philosophie générale. Paris. Colin. 1965. 558 p. (Collection U.) B 2
- Eccles, H. E.*: Military concepts and philosophy. New Brunswick, N. J. Rutgers Univ. Pr. 1965. XVIII, 339 p. B 1091
- Edrich, K.*: Einführung in eine Ordnungsphilosophie. Lockham — München. Gans. 1964. 132 p. B 2
- Einführung in die Philosophie.* T 1—2. Hrsg. E. Albrecht. Greifswald. Arnd Univ. 1964. 2 db. B 36
- Emmet, E. R.*: Learning to philosophise. London. Longmans. 1964. X, 245 p. B 2
- Entretiens sur les notions de genèse et de structure sous la dir. de M. de Gandillac, L. Goldmann, J. Piaget.* Centre Culturel International de Cerisy-la-Salle juillet-août 1959. Paris — La Haye. Mouton. 1965. 357 p. (Congrès et colloques 9.) B 3
- Ermolenko, D. V.*: Szovremennaja burzsuaznaja filozofija SZSA. Kriticeszkij oserk. Moszkva. IMO. 1965. 367 p. B 2, M 1
- Ernst, E.*: Zwei Grundweisen des Philosophierens. Meisenheim am Glan. Hain.

1965. 46 p. (Beihefte zur Zeitschrift für philosophische Forschung, H. 15.) B 2
- Fabrégues, J. de:* La conversion d'Edith Stein, patronne de l'existentialisme. Paris. Wesmael-Charlier. 1963. 136 p. (Conversations célèbres.) B 2
- Fell, J. P.:* Emotion in the thought of Sartre. New York — London. Columbia Univ. Pr. 1965. X, 4, 254 p. B 2
- Findlay, J. N.:* Meinong's theory of objects and values. 2. ed. Oxford. Clarendon Pr. 1963. XXIV, 353 p. B 3
- Friemond, H.:* Existenz in Liebe, nach Sören Kierkegaard. Salzburg — München. Pustet. 1965. 151 p. (Salzburger Studien zu Philosophie. Bd. 6.) B 2
- Fromm, E.:* Beyond the chains of illusion. My encounter with Marx and Freud. New York. Pocket Books. 1963. XXI, 197 p. (The credo series.) (Giant cardinal edition 780.) B 3
- Gaweck, B. J.:* Przygotowanie do filozofii. Warszawa. Wyd. Pax. 1964. 158 p. B 2
- Gent, W.:* Das Problem der Zeit. Eine historische und systematische Untersuchung. Hildesheim. Olms. 1965. IX, 187 p. B 3
- Giacomello, L.:* Introduzione alla antifilosofia. Udine. Del Bianco. 1964. 335 p. B 2
- Habgood, J.:* Truths in tension. New perspectives on religion and science. New York etc. Holt, Rinehart and Winston. 1965. 157 p. B 2
- Haegerström, A.:* Philosophy and religion. London. Allen and Unwin. 1964. 320 p. (Muirhead library of philosophy.) B 2
- Halda, B.:* L'évolution spirituelle de Simone Weil. Paris. 1964. 182 p. (Collection Beauchesne 8.) B 2
- Harris, E. E.:* The foundations of metaphysics in science. London. Allen and Unwin. 1965. 512 p. (Muirhead library of philosophy.) B 2
- Hartmann, N.:* Der Aufbau der realen Welt. Grundriss der allgemeinen Kategorienlehre. 3. Aufl. Berlin. De Gruyter. 1964. XX, 559 p. D 1
- Hartmann, N.:* Neue Wege der Ontologie. 4. Aufl. Stuttgart. Kohlhammer. 1964. 115 p. B 2
- Heidegger, M.:* Die Technik und die Kehre. Pfullingen. Neske. 1962. 47 p. (Opuscula 1.) B 36
- Heidegger, M.:* Lettre sur l'humanisme. Nouvelle éd. rev. Paris. Aubier, Montaigne. 1964. 188 p. B 11
- Heidsieck, F.:* Simone Weil. Paris. Seghers. 1965. 190 p. (Philosophes de tous les temps 18.) B 10
- Hemberg, J.:* Religion och metafysik. Axel Hägerströms och Anders Nygrana religionsteorier och dessas inflytande i svensk religionsdebatt. Diss. Stockholm. Diakonstyrelsens Bokförl. 1966. 336 p. (Studia doctrinae christianae Upsaliensis 4.) (Acta Universitatis Upsaliensis.) Angol kiv. B 3
- Hemleben, J.:* Rudolf Steiner in Selbstzeugnissen und Bilddokumenten. Hamburg. 1963. 175 p. (Rowohlt Monographien 79.) B 2
- Hengstenberg, H. E.:* Mensch und Materie. Zur Problematik Teilhard de Chardins. Stuttgart etc. Kohlhammer. 1965. 198 p. B 2
- Hölzel, Ch.:* Die Arbeit — ein Ausdruck des Personwesens des Menschen. Diss. Erlangen — Nürnberg. Druck. Hogl. 1964. XXIV, 165 p. D 1
- Husserl, E.:* Philosophie als strenge Wissenschaft. Frankfurt a. M. Klostermann. 1965. 107 p. (Quellen der Philosophie. Texte u. Probleme 1.) B 3
- Jolivet, R.:* Sartre, ou la théologie de l'absurde. Paris. Fayard. 1965. 162 p. (Le signe.) B 2
- Julia, D.:* La question de l'homme et le fondement de la philosophie. (Réflexion sur la philosophie pratique de Kant et la philosophie spéculative de Fichte. Paris. Aubier. 1964. 421 p. (Analyse et raisons. 5.) B 2
- Kelsen, H.:* Aufsätze zur Ideologiekritik. Neuwied a. Rh. Luchterhand. 1964. 369 p. (Soziologische Texte. Bd. 16.) B 323
- Klum, E.:* Natur, Kunst und Liebe in der Philosophie Vladimir Solov'evs. Eine religionsphilosophische Untersuchung. München. Segner. 1965. 333 p. (Slavistische Beiträge. Bd. 14.) B 2
- Kossak, J.:* W kregu chrześcijańskiego egzystencjalizmu. Warszawa. Książka i Wiedza. 1965. 251 p. B 2
- Lamont, C.:* The philosophy of humanism. 5. rev. and enl. ed. New York. Ungar. 1965. XV, 313 p. B 2
- Lauth, R.:* Zur Idee der Transzendentalphilosophie. München — Salzburg. Pustet. 1965. 185 p. B 2
- Lindemann, K.:* Das verschlossene Ich und seine Gegenwart. Studien zu Thomas Mann, Sören Kierkegaard und E. Th. A. Hoffmann. Diss. Univ. Erlangen — Nürnberg. Fotodruck. Hogl. 1964. 283 p. D 1
- Loen, A. E.:* Säkularisation. Von der wahren Voraussetzung und angeblichen Gottlosigkeit der Wissenschaft. München. Kaiser. 1965. 228 p. B 2
- Loewenstein, A.:* Das Erlebnis. Der Mensch zwischen Wirklichkeit und Idee. Stuttgart. Kohlhammer. 1962. 141 p. B 2/72

- Löwith, K.*: Heidegger, Denker in düf-tiger Zeit. 3. durchges. Aufl. Göttingen. Vandenhoeck u. Ruprecht. 1965. 112 p. (Kleine Vandenhoeck-Reihe 98—99.) B 2
- Luijpen, A.*: Phenomenology and meta-physics. Pittsburg, Pa. — Louvain. Duquesne Univ. Pr., Nauwelaerts. 1965. XII, 202 p. B 2
- M[a]cpherson, Th.*: The philosophy of religion. London. etc. Van Nostrand. 1965. X, 207 p. B 2
- Mager, W.*: Benedetto Croce's literarisches und politisches Interesse an der Ge-schichte. Köln — Graz. Böhlau. 1965. XI, 257 p. (Kölner historische Abhand-lungen. 12.) B 3
- Maier, W.*: Das Problem der Leiblichkeit bei Jean-Paul Sartre und Maurice Mer-leau-Ponty. Tübingen. Niemeyer. 1964. VIII, 104 p. (Forschungen zur Pädä-gogik und Anthropologie. Bd. 7.) B 2/72
- Maliandi, R. G.*: Wertobjektivität und Realitätserfahrung. Mit bes. Berücks. der Philosophie Nicolai Hartmanns. Bonn. Bouvier. 1966. 148 p. (Mainzer philosophische Forschungen. Bd. 6.) B 36
- Man and civilisation. Control of the mind. A symposium.* Ed. S. M. Faber etc. New York etc. McGraw-Hill. 1961. XIV, 340 p. D 1
- Marcuse, H.*: Eros et civilisation. Contri-bution à Freud. Paris. Ed. de Minuit. 1963. 239 p. (Arguments 16.) B 894
- Martin, G.*: Allgemeine Metaphysik. Ihre Probleme und ihre Methode. Berlin. De Gruyter. 1965. VIII, 258 p. B 2
- Der Mensch im planetarischen Zeitalter.* Hrsg. E. von Dungen. München — Basel. Reinhardt. 1963. 115 p. (Terra nova. Bd. 1.) B 2
- Muthesius, E.*: Ursprünge des modernen Krisenbewusstseins. München. Beck. 1963. 170 p. B 2
- Müller, M.*: Existenzphilosophie im gei-stigen Leben der Gegenwart. 3 wesent-lich erw. u. verb. Aufl. Heidelberg. Kerle. 1964. 289 p. B 2
- Nebel, G.*: Zeit und Zeiten. Stuttgart. Klett. 1965. 221 p. B 2
- Paci, E.*: Relazioni e significati. Saggi. Milano. Lampugnani Nigri. 1965. 2 db. Tom. 1. Filosofia e fenomenologia della cultura. Tom. 2. Kierkegaard e Thomas Mann. B 2
- Patka, F.*: Value and existence. Studies in philosophic anthropology. New York. Philosophical Library. 1964. VII, 239 p. B 2
- Pavese, R.*: Fisica e metafisica. Secondo commento alla logica sintetica. Padova. CEDAM. 1964. 260 p. (Il pensiero filo-sofico. Ser. 5. Vol. 1.) B 2
- Philosophy and Christianity.* Philosophical essays dedicated to Professor dr. Herman Dooyeweerd. Kampen — Amsterdam. Kok, North Holland Publ. 1965. 462 p. B 2
- Piaget, J.*: Sagesse et illusions de la philo-sophie. Paris. Pr. Univ. de France. 1965. 286 p. (A la pensée.) B 3, B 10
- Philosophy in a technological culture.* The proceedings of the Workshop on — —. Washington, 13—24. June 1963. Ed. G. F. McLean. Washington. Catho-lic Univ. of America. 1964. XV, 438 p. (Philosophy workshop proceedings.) B 4, B 10
- Polányi M.*: Personal knowledge. Towards a post-critical philosophy. London. Rout-ledge and Kegan Paul. 1962. XIV, 428 p. B 10
- Priestley, J. B.*: Man and time. London. Aldus Books, Allen. 1964. 319 p. B 2
- Process and divinity.* The Hartshorne Fest-schrift. Philosophical essays presented to Charles Hartshorne. Ed. W L. Reese etc. Lasalle, Ill. Open Court Publ. 1964. IX, 633 p. B 2
- Randall, J. H. jr.*: How philosophy uses its past. New York — London. Columbia Univ. Pr. 1963. XIV, 106 p. B 2
- Reisner, E.*: Der begegnungslose Mensch. Eine Kritik der historischen Vernunft. Berlin. Lettner. 1964. 173 p. B 2/72
- Rigali, N.*: Die Selbstkonstitution der Geschichte im Denken von Karl Jas-pers. Diss. Univ. München. 1965. 198 p. B 2
- Roberts, D. E.*: Existentialism and religio-us belief. New York. Oxford Univ. Pr. 1964. 344 p. (Galaxy books 28.) B 10
- Roubiczek, P.*: Existentialism for and against. Cambridge. Univ. Pr. 1964. 197 p. B 3
- Rumml, V.*: Der logische Positivismus. Berlin. Dtsch. Verl. d. Wissensch. 1965. 271 p. B 2
- Ruvo, V. de.*: Introduzione al realismo critico. Padova. CEDAM. 1965. XI, 241 p. B 2
- Sandi, M.*: La finitud y otros ensayos. Potosi-Bolivia. 1963. 285 p. (Publica-ciones del Dep. de Cultura de la Univ. Tomas Frias. Biblioteca filosofica.) B 2
- Sartre, J. P.*: Marxismus und Existentialis-mus. Versuch einer Methodik. Rein-bek bei Hamburg. 1965. 156 p. (Ro-wohlts Deutsche Enzyklopädie. 196. Sachgebiet: Philosophie.) B 2/72
- Sartre, J. P.*: La transcendance de l'Ego. Esquisse d'une description phénoméno-logique. Paris. Vrin. 1965. 134 p. (Bibliothèque des textes philosophi-ques.) B 2

- Sauter, G.*: Zukunft und Verheissung. Das Problem der Zukunft in der gegenwärtigen theologischen und philosophischen Diskussion. Diss. Zürich — Stuttgart. Zwingli. 1965. 374 p. B 2
- Sayre, K. M.*: Recognition. A study in the philosophy of artificial intelligence. Notre Dame, Ind. Univ. of Notre Dame Pr. 1965. XX, 312 p. B 2
- Schaff, A.*: Marx oder Sartre? Versuch einer Philosophie des Menschen. Frankfurt a. M. — Hamburg. 1966. 165 p. (Fischer Bücherei 703.) B 1136
- Schapp, W.*: Metaphysik der Naturwissenschaft. Den Haag. Nijhoff. 1965. X, 141 p. B 3
- Schneiders, W.*: Karl Jaspers in der Kritik. Bonn. Bouvier. 1965. 296 p. B 2
- Schwan, A.*: Politische Philosophie im Denken Heideggers. Köln — Opladen. Westdsch. Verl. 1965. 205 p. (Ordo politicus. Neue Freiburger Beiträge zur Politikwissenschaft. Bd. 2.) B 36
- Sciaccia, M. F.*: Opere complete. Milano. Marzorati. 1965. 343 p. (La libertà e il tempo 22.) B 2
- Smith, J. E.*: Philosophy of religion. New York — London. Macmillan, Collier and Macmillan. 1965. 124 p. (Sources in philosophy.) B 2
- Spengler, O.*: Urfragen. Fragmente aus dem Nachlass. München. Beck. 1965. XXX, 380 p. B 2
- Ströker, E.*: Philosophische Untersuchungen zum Raum. Frankfurt a. M. Klostermann. 1965. 366 p. (Philosophische Abhandlungen 25.) B 3
- Structure in art and in science*. Ed. Gy. Kepes. London. Studio Vista. 1965. VII, 189 p. (Vision and value series.) B 646
- Studies in recent philosophy*. (The essays on George Herbert Mead and on George Santayana are placed first in commemoration of the centennial of their births.) New Orleans — The Hague. Tulane Univ., Nijhoff. 1963. 141 p. (Tulane studies in philosophy. Vol. 12.) B 2
- Teilhard de Chardin et la pensée catholique*. Colloque de Venise, 1962. du 9 au 11. juin, sous les auspices de Pax Romana. Paris. Ed. du Seuil. 1965. 266 p. (Etudes et recherches sur Teilhard de Chardin.) B 2
- [*Teilhard de Chardin*] *Teijar de Sarden, P.*: Fenomen cseloveka. Moszkva. Izdat. Progreszsz. 1965. 296 p. B 36
- Teilhard de Chardin, P.*: Oeuvres. Paris. Ed. du Seuil. 1962—1965. 2 db. Tom. 6. L'énergie humaine. Tom. 9. Science et Christ. B 3
- Troignon, P.*: Heidegger. Sa vie, son oeuvre avec un exposé de sa philosophie. Paris. Pr. Univ. de France. 1965. 124 p. (Philosophes.) B 10
- Versényi L.*: Heidegger, being and truth. New Haven — London. Yale Univ. Pr. 1965. XI, 201 p. B 1, B 2
- Wahl, J.*: L'expérience métaphysique. Paris. Flammarion. 1965. 234 p. (Nouvelle bibliothèque scientifique.) B 2
- Weil, E.*: Philosophie der Politik. Neuwied am Rhein — Berlin. Luchterhand. 1964. 316 p. (Politica. Abhandlungen und Texte zur politischen Wissenschaft. Bd. 15.) B 2/72
- Wein, H.*: Philosophie als Erfahrungswissenschaft. Aufsätze zur philosophischen Anthropologie und Sprachphilosophie. Den Haag. Nijhoff. 1965. 256 p. B 2
- Whitehead, A. N.*: Essays on his philosophy. Englewood Cliffs, N. J. Prentice Hall. 1963. X, 214 p. (Spectrum books. No. 65.) B 2
- Wisdom, J.*: Paradox and discovery. Oxford. Blackwell. 1965. 166 p. B 2
- Wisdom, J.*: Philosophy and psychoanalysis. Oxford. Blackwell. 1964. VI, 282 p. B 2
- Wollheim, R.*: On drawing an objet. An inaugural lecture. London. Lewis. 1965. 31 p. D 1
- Zinzen, A.*: Die ontologische Betrachtungsweise. Meisheim a. Glan. Hain. 1963. 59 p. (Beihefte zur Philosophia Naturalis. H. 2.) B 2

VII. Etika

- Alger, Ph. L. — Christensen, N. A. — Olmsted, S. P.*: Ethical problems in engineering. New York etc. Wiley. 1965. XIX, 299 p. B 11
- Borrmann, R.*: Jugend und Liebe. Die Beziehungen der Jugendlichen zum anderen Geschlecht. Leipzig etc. Urania Verl. 1966. 241 p. B 10
- Carlsson, A. P.*: Butler's ethics. London. etc. Mouton. 1964. 196 p. (Studies in philosophy 3.) B 2
- Dasgupta, S.*: Development of moral philosophy in India. New York. Ungar. 1965. XII, 246 p. B 2
- Drobnickij, O. G. — Kon, I. Sz.*: Kratkij szlovar' po étike. Moszkva. Politizdat. 1965. 543 p. B 2, B 10, B 36
- Eichhorn, W.*: Wie ist Ethik als Wissenschaft möglich? Berlin. Dtsch. Verl. d. Wissenschaften. 1965. 175 p. B 2
- Fromm, E.*: The art of loving. London. Allen and Unwin. 1965. 96 p. (Unwin books 25.) B 14
- Gould, Th.*: Platonic love. New York. Free Pr. of Glencoe. 1963. VIII, 216 p. B 2

- Moral'nij kodeksz sztroitelja kommunizma.* Poszobie dlja propagandisztov i szlusatelej szisztetmü politiceszszkogo pro-szveszcenija. Red. A. Sz. Visnjakov etc. 2. izd. Moszkva. Politizdat. 1965. 175 p. B 4
- Osznovij markszisztoszko-leninezskoj étiki.* Kratkij kursz lekcij. Red. I. N. Lusickij etc. Minszk. Vüszsaja Skola. 1965. 341 p. P 1/1
- Preuschen, G.:* Die Aufgabe der Arbeit im menschlichen Leben. München. 1966. 31—46. p. (Klny. Mitteilungen d. Max-Planck Gesellschaft. H. 1.) B 41
- Protiv szovremennoj burzsuaaznoj étiki.* Red. M. G. Zsuravkov etc. Moszkva. Izdat. Nauka. 1965. 237 p. P 1/1
- Spranger, E.:* Menschenleben und Menschheitsfragen. Gesammelte Rundfunkreden. München. Piper. 1964. 166 p. (Das Heidelberger Studio. Eine Sendereihe des Süddeutschen Rundfunks. Sendefolge 30.) (Piper Paperbacks.) B 2
- Stevenson, Ch. L.:* Facts and values. Studies in ethical analysis. New Haven — London. Yale Univ. Pr. 1964. IX, 255 p. (Yale paperbounds 124.) B 2
- Utkin, Sz. Sz.:* Ocserki po markszisztoszko-leninszkaj étike. Moszkva. Szocékgiz. 1962. 421 p. P 1/1
- Weltsch, F.:* Das Wagnis der Mitte. Ein Beitrag zur Ethik und Politik der Zeit. Stuttgart etc. Kohlhammer. 1965. 180 p. B 2
- Wilson, J.:* Logic and sexual morality. Harmondsworth. Penguin Books. 1965. 281 p. (Pelican books. A 741.) B 2

VII. Észtetika

- Apreszjan, Z. G.:* Észtetika. Bibliografija 1956—1960. Moszkva. Vszeroszsijszkoe Teatral'noe Obszcsezstvo. 1963. 259 p. B 322, P 1
- Balmès, R.:* Leçons de philosophie. Tom. 1—2. Suivies d'un cours d'esthétique par Mme Colbère. Paris. Ed. de l'École. 1965. 2 db. B 2
- Borev, J. B.:* Vvedenie v észtetiku. Moszkva. Szov. Hudozsnik. 1965. 326 p. B 7
- Croce, B.:* Aesthetic as science of expression and general linguistic. New York. Noonday Pr. 1963. XXX, 503 p. (Noonday 102.) Sz 1
- Észtetika: kategorii i iszkuszsztvo.* Red. A. A. Bazsenova etc. Moszkva. Izdat. Iszkuszsztvo. 1965. 180 p. B 14, B 36, B 301
- Észtetika i szovremennoszt'.* Red. I. B. Asztahov. Moszkva. Izdat. Proszveszcenie. 1965. 257 p. B 3
- Ingarden, R.:* Działa filozoficzne. Tom Studia z estetyki. I. Warszawa. Wyd. Nauk. 1966. IX, 464 p. B 301

- Isztorija észtetiki.* Pamjatniki mirovoj észteticeszskoj müszli, v pjati tomah. Red. M. F. Ovszjannikov. Tom 2. Észteticeszskie uczenija XVII—XVIII vekov. Red. V. P. Sesztakov. Moszkva. Izdat. Iszkuszsztvo. 1964. 834 p. B 2
- Loszev, A. F. — Sesztakov, V. P.:* Isztorija észteticeszskih kategorij. Moszkva. Izdat. Iszkuszsztvo. 1965. 374 p. B 14, B 36
- Maszev, I. A.:* Csto takoe észtetika. Moszkva. Politizdat. 1965. 101 p. (Populjarnaja biblioteka po észtetike.) B 301
- Nikolov, E.:* Fenomenologija i észtetika. Osznovni vöproszki na fenomenologijata i fenomenologicsnata észtetika. Szofija. Nauka i Iszkusztvo. 1965. 177 p. B 2
- O szovremennoj burzsuaaznoj észtetike.* Red. Sz. G. Petrov. Vüp. 2. Moszkva. Izdat. Iszkuszsztvo. 1965. 380 p. B 322, D 1
- Perrault, Ch.:* Parallèle des anciens et des modernes en ce qui regarde les arts et les sciences. Mit einer einleitenden Abh. von H. R. Jauss u. kunstgeschichtlichen Exkursen von M. Imdahl. München. Eidos Verl. 1964. 453 p. (Theorie und Geschichte der Literatur und der schönen Künste 2.) B 3
- Rütka, F.:* Studien zur Ästhetik Martin Heideggers und Oskar Beckers. Diss. Univ. Tübingen. Fotodruck. Huth. 1965. 159 p. D 1, Sz 1
- [*Tugarinov, V. P.*] *Tugarinow, W. P.:* Über die Werte des Lebens und der Kultur. Berlin. Dtsch. Verl. d. Wissensch. 1962. 198 p. (Taschenbuchreihe Uns Weltbild. Bd. 32.) B 11
- Vanszlov, V. V.:* Észtetika szmantizma. Moszkva. Izdat. Iszkurosztvo. 1966. 401 p. B 10

IX. Szociológia

- Abrams, Ch.:* Man's struggle for shelter in an urbanizing world. Cambridge, Mass. The MIT Pr. 1964. XI, 307 p. B 10, B 323
- Advances in experimental social psychology.* Vol. 2. Ed. L. Berkowitz. New York — London. Acad. Pr. 1965. 348 p. B 3
- American studies in transition.* Ed. M. W. Fishwick. Philadelphia. Univ. of Pennsylvania Pr. 1964. 329 p. B 3
- Andreski, S.:* Elements of comparative sociology. London. Weidenfeld and Nicolson. 1964. 383 p. P 1, Sz 1
- Approaches, contexts and problems of social psychology.* Ed. E. E. Sampson.

- Englewood Cliffs, N. J. 1964. IX, 576 p. (Prentice-Hall psychology series.) B 300
- Arbeit, Gemeinschaft, Persönlichkeit. Soziologische Studien.* Hrsg. R. Miller etc. Berlin. Dietz. 1964. 258 p. B 4, B 9
- Arendt, H.: The origins of totalitarianism.* Cleveland — New York. The World Publ. 1964. XV, 520 p. (Meridian books 15.) B 1
- Arendt, H.: Über die Revolution.* München. Piper. 1963. 426 p. B 2
- Arensberg, C. M.—Kimball, S. T.: Culture and community.* New York etc. Harcourt, Brace and World. 1965. XVI, 349 p. B 323
- Argyle, M.: Psychology and social problems.* London. Methuen. 1964. 232 p. B 7
- Argyris, Ch.: Integrating the individual and the organization.* New York etc. Wiley. 1964. XII, 330 p. B 9
- Argyris, Ch.: Personality and organization. The conflict between system and the individual.* New York etc. Harper and Row, etc. 1965. 291 p. (Harper international student reprints.) B 2/89
- Aron, R.: Auguste Comte et Alexis de Tocqueville, juges de l'Angleterre.* Oxford. Clarendon Pr. 1965. 34 p. (The Zaharoff lecture 1965.) B 2
- Aron, R.: Die industrielle Gesellschaft. 18 Vorlesungen.* Frankfurt a. M. — Hamburg. 1964. 269 p. (Fischer Bücherei.) B 8
- Aron, R.: La lutte de classes. Nouvelles leçons sur les sociétés industrielles.* Paris. Gallimard. 1964. 377 p. (Collection idées.) P 1
- Asin, G. K.: Szovremennaja burzsuaznaja szociologija. Kriticeszkij ocserk idealiszticeszkij teorij o roli narodnüh maszsz i liesnoszti v isztorii.* Moszkva. Vűszsaja Skola. 1965. 203 p. B 2, B 36
- Asp, E.: Lappalaiset ja lappalaisuus. Sosiologinen tutkimus Suomen nykylappalaisista.* Turku. 1965. 270 p. (Turun Yliopiston Julkaisuja. Sarja C. Osa 2.) Német kiv. B 2, B 3
- Autorität — was ist das heute? Umstrittene Machtansprüche in Staat, Gesellschaft und Kultur.* Von R. Strohal, H. Lutz etc. München. Ehrenwirth. 1965. 172 p. (Thema 7.) B 10
- Banfield, E. Ch.: Political influence. A new theory of urban politics.* New York — London. The Free Pr. etc. 1965. VI, 354 p. B 8
- Barbano, F.: Sociologia strutturale. Teoria ed analisi delle strutture sociali.* Torino. Giappichelli. 1965. 231 p. (Corsi universitari.) B 10
- Bauman, Z.: Sociologia na co dzien.* Warszawa. Wyd. Iskry. 1962. 150 p. (Wiedza, kultura, spoleczenstwo.) B 8
- Bavarel, E.: Les conditions de la libération du prolétaire en Occident.* Diss. Univ. Lausanne. Genève. Éd. Générales. 1964. 411 p. B 2
- Bednarik, K.: Die Programmierer. Eliten und Automation.* 2. Aufl. Wien — München. Molden. 1965. 207 p. B 10
- Berelson, B. — Steiner, G. A.: Human behavior. An inventory of scientific findings.* New York etc. Harcourt, Brace and World. 1964. XXIII, 712 p. B 10
- Berkner, L. V.: The scientific age. The impact of science on society.* New Haven. — London. Yale Univ. Pr. 1965. XVI, 137 p. B 10
- Berl, E.: Mort de la morale bourgeoise.* 1929. Utrecht. Impr. Bosch. 1965. 175 p. (Libertés 29.) B 2
- Bernard, L. L.—Bernard, J.: Origins of American sociology. The social science movement in the United States.* New York. Russel and Russel. 1965. XIV. 855. p. B 10
- Bettelheim, B.—Janowitz, M.: Social change and prejudice including dynamics of prejudice.* New York — London. Free Pr., Collier-Macmillan. 1964. XI, 337 p. B 10
- Biddle, W. W.—Biddle, L. J.: The community development process. The rediscovery of local initiative.* New York etc. Holt, Rinehart and Winston. 1965. XIV, 334 p. B 323
- Biesanz, J.—Biesanz, M.: Modern society. An introduction to social science.* 3. ed. Englewood Cliffs, N. J. 1964. XVI, 719 p. (Prentice-Hall sociology series.) B 323
- Blau, P. M.: Exchange and power in social life.* New York etc. Wiley. 1964. XXIII, 352 p. B 10
- Borgatta, E. F.—Crowther, B.: A workbook for the study of social interaction processes.* Chicago. 1965. 95 p. (Rand MacNally sociology series.) B 323
- Bottomore, T. B.: Classes in modern society.* London. Allen and Unwin. 1965. 82 p. B 12
- Bottomore, T. B.: Elites and society.* London. Watts. 1964. V, 154 p. (The new thinker's library 5.) B 9
- Bouthoul, G.: Sociologie de la politique.* Paris. Pr. Univ. de France. 1965. 128 p. (Que sais -je? 1189.) B 10
- Bramsted, E. K.: Aristocracy and the middle-classes in Germany. Social types in German literature 1830—1900.* Chicago — London. Univ. of Chicago Pr. 1964. XV, 364 p. B 318

- Braunreuther, K.*: Über die marxistische Soziologie und ihren Beitrag zur wissenschaftlich begründeten Leitungstätigkeit. Berlin. Akad. Verl. 1965. 16 p. (Vorträge und Schriften 99.) B 2, B 3, B 9
- Braybrooke, D.*—*Lindblom, Ch. E.*: A strategy of decision. Policy evaluation as a social process. London. Free Pr., Collier-Macmillan. 1963. IX, 268 p. B 2
- Brown, R.*: Social psychology. New York — London. Free Pr., Macmillan. 1965. XXIV, 785 p. B 9
- Cavilli, L.*: La città divisa. Sociologia del consenso e del conflitto in ambiente urbano. Milano. Giuffrè. 1965. VII, 288 p. B 10
- Clark, K. B.*: Dark ghetto. Dilemmas of social power. New York etc. Harper and Row. 1965. XXIX, 251 p. B 10
- Closed systems and open minds: the limits of naivety in social anthropology.* Ed. M. Gluckman. Chicago. Aldine Publ. 1964. X, 11—274. p. B 3
- Cohen, M. R.*: American thought. A critical sketch. New York. 1962. 448 p. (Collier books. 75.) B 10
- La conception marxiste de l'homme.* Paris Nouvelle Critique. 1965. 189 p. (Recherches Internationales à la lumière du marxisme. 1965. No. 46.) B 10
- Conflict in society.* A CIBA Foundation Symposium. Ed. A. de Reuck etc. London. Churchill. 1966. XII, 467 p. Sz 1
- Contemporary social problems.* Ed. R. K. Merton etc. 2. ed. New York etc. Harcourt, Brace and World. 1966. XIII, 857 p. B 323
- Coser, L. A.*: The functions of social conflict. London. Routledge and Kegan Paul. 1965. 188 p. (International library of sociology and social reconstruction.) Sz 1
- Crespi, F.*: La sociologia come scienza e la teoria dell'azione sociale. Milano. Giuffrè. 1964. 140 p. B 10
- Crozier, M.*: The bureaucratic phenomenon. Chicago. Univ. of Chicago Pr. 1964. X, 320 p. B 2/89
- Cultural factors in delinquency.* Ed. T. C. N. Gibbens etc. London. Tavistock. 1966. XIII, 201 p. B 585
- Cultural patterns and technical change.* Ed. M. Mead. New York. The New American Library. 1963. 352 p. (Mentor Book 346.) P 3
- Culture for the millions? Mass media in modern society.* Ed. N. Jacobs. Boston. 1964. XXV, 200 p. (Beacon series in contemporary communications. 184.) B 10
- Current perspectives in social psychology.* Ed. E. P. Hollander etc. New York. Oxford Univ. Pr. 1963. XI, 557 p. B 10
- Cuvillier, A.*: Introduction à la sociologie. 7. éd. Paris. 1965. 224 p. (Collection Armand Colin. Section de philosophie. No. 198.) B 12
- Davies, J. Ch.*: Human nature in politics. The dynamics of political behavior. New York — London. Wiley. 1963. XI, 403 p. B 2/89
- Dimensions of social psychology.* Ed. W. E. Vinacke etc. Chicago etc. Scott-Foresman. 1964. 12, 563 p. B 10
- Downes, D. M.*: The delinquent solution. London. Routledge and Kegan Paul. 1966. XI, 284, 13 p. (International library of sociology and social reconstruction.) B 585
- Durkheim, E.*: The elementary forms of the religious life. New York. The Free Pr. 1965. 507 p. B 323
- Duverger, M.*: Sociologie politique. Paris. Pr. Univ. de France. 1966. 506 p. (Thémis. Manuels juridiques, économiques et politiques.) B 8, B 323
- Durignaud, J.*: Durkheim. Sa vie, son oeuvre avec un exposé de sa philosophie. Paris. Pr. Univ. de France. 1965. 112 p. (Philosophes.) B 3
- Explorations in social change.* Ed. G. K. Zollschan etc. Boston — New York etc. Mifflin. 1964. XXVIII, 832 p. B 10
- Ferrarotti, F.*: La sociologia. Storia, concetti, metodi. 4. ampl. ed. Torino. Ed. ERI. 1965. XVII, 413 p. (Saggi 36.) B 10
- Firth, R.*: Essays on social organization and values. London. Athlone Pr. 1964. VI, 326 p. (London School of Economics. Monographs on social anthropology. No. 28.) B 323
- Fischer, H.*: Gruppenstruktur und Gruppenleistung. Bern — Stuttgart. Huber. 1962. 136 p. (Schriften zur Sozialpsychologie. No. 2.) B 3
- Frazier, E. F.*: Black bourgeoisie. New York. 1962. 222 p. (Collier books 347.) B 10
- Freedman, W.*: Society on trial. Current court decisions and social change. Springfield, Ill. Thomas. 1965. XVI, 302 p. B 8
- Friedmann, G.*: Machine et humanisme. Vol. 2 Problèmes humains du machinisme industriel. Éd. rev. et augm. Paris. Gallimard 1964. 430 p. Sz 1
- Gehlen, A.*: Studien zur Anthropologie und Soziologie. Neuwied a. Rh. Luchterhand. 1963. 355 p. (Soziologische Texte. Bd. 17.) B 323
- Gendell, M.*—*Zetterberg, H. L.*: A sociological almanac for the United States. 2. ed. New York. Scribner. 1964. XV, 94 p. B 9

- Ginsberg, M.: On justice in society. London. 1965. 248 p. (Heinemann books on sociology.) B 2, B 10
- Gorecki, J.: Rozwód. Studium socjologiczno-prawne. Warszawa. Wyd. Nauk. 1965. 314 p. Angol kiv. B 8
- Gurvitch, G.: Dialektik und Soziologie. Neuwied a. Rh. Luchterhand. 1965. 333 p. (Soziologische Texte. Bd. 23.) B 323
- Hahn, E.: Soziale Wirklichkeit und soziologische Erkenntnis. Philosophisch-methodologische Aspekte der soziologischen Theorie. Berlin. Dtsch. Verl. d. Wissensch. 1965. 179 p. B 2, B 9, B 11, B 304, Sz 1
- Haselberg, P. v.: Funktionalismus und Irrationalität. Studien über Thorstein Veblens „Theory of the Leisure Class“. Frankfurt a. M. Europäischer Verl. 1962. 109 p. (Frankfurter Beiträge zur Soziologie. Bd. 12.) B 323
- Hatterer, L. J.: The artist in society. Problems and treatment of the creative personality. New York. Grove Pr. 1965. 188 p. B 10
- Heimendahl, E.: Fortschritt ohne Vernunft? Wissenschaft und Gesellschaft im technischen Zeitalter. Freiburg. Rombach. 1964. 114 p. (Soziologie.) B 10, B 11
- Herrnstadt, R.: Die Entdeckung der Klassen. Die Geschichte des Begriffs Klasse von den Anfängen bis zum Vorabend der Pariser Julirevolution 1830. Berlin. Dtsch. Verl. d. Wissensch. 1965. 391 p. B 2, B 10, B 877, Sz 1
- Hirszowicz, M.: Konfrontacje socjologiczne. Marksizm i socjologia wspolczesna. Warszawa. Książka i Wiedza. 1964. 422 p. B 2
- Hondrich, K. O.: Die Ideologien von Interessenverbänden. Eine strukturell-funktionale Analyse öffentlicher Äusserungen des Bundesverbandes der Deutung der Deutschen Arbeitgebervereine und des Deutschen Gewerkschaftsbundes. Berlin. Duncker u. Humblot. 1963. 190 p. B 12
- Horkheimer, M.—Adorno, Th. W.: Sociologica 2. Reden und Vorträge. Frankfurt a. M. Europäische Verl. 1962. 240 p. (Frankfurter Beiträge zur Soziologie. Bd. 10.) B 323
- Industrialisation and race relations. A symposium. Ed. G. Hunter. London — New York. Oxford Univ. Pr. 1965. 285 p. B 2
- Industrialism and industrial man. The problems of labor and management in economic growth. By C. Kerr, J. T. Dunlop etc. London. 1962. 317 p. (Heinemann books on sociology.) B 10
- International conflict and behavioral science. The Craigville papers. Ed. R. Fischer. New York. American Acad. of Arts and Sciences, Basic Books. 1964. XII, 290 p. B 2/89
- Interregional Seminar on Social Aspects of Industrialization, 1964. Minsk. Report of the — — Minsk, Byelorussian Soviet Socialist Republic, 11—25 Aug. 1964. New York. UN. 1965. V, 39 p. B 12
- Iszhakov, I. I.: Szovremennaja burzsuaznaja szociologija — oruzsie antikommunizma. Taskent. Izdat. Uzbekisztan. 1964. 285 p. P 1/1
- Isztorija i szociologija. Moszkva. Izdat. Nauka. 1964. 340 p. B 300
- Jezierski, R.: Klasowy charakter moralnosci. Poznan. Wyd. Poznanskie. 1963. 146. p. B 2
- John, E. A.: The social structure of modern Britain. Oxford etc. Pergamon Pr. 1965. IX, 191 p. (The Commonwealth and international library. Social studies 2281.) B 10
- Kaltschmid, J.: Menschsein in der industriellen Gesellschaft. Eine kritische Bestandsaufnahme. München. Kösel. 1965. 319 p. B 10
- Kaplan, A.: The conduct of inquiry. Methodology for behavioral science. San Francisco. 1964. XVI, 428 p. (Chandler publications in anthropology and sociology.) B 2, B 10, B 323
- Katz, E. — Lazarsfeld, P. F.: Personal influence. The part played by people in the flow of mass communications. New York — London. Free Pr. of Glencoe, Collier-Macmillan. 1965. XX, 400 p. (Foundations of communications research. Vol. 2.) B 1136
- Kelsen, H.: Aufsätze zur Ideologiekritik. Neuwied a. Rh. Luchterhand. 1964. 369 p. (Soziologische Texte. Bd. 16.) B 323
- Klages, H.: Techischer Humanismus. Philosophie und Soziologie der Arbeit bei Karl Marx. Stuttgart. Verl. Enke. 1964. 191 p. (Soziologische Gegenwartsfragen. N. F.) B 323
- Klofác, J.—Thusty, V.: Empirische Soziologie. Kurzer Abriss der modernen bürgerlichen empirischen Soziologie. Berlin. Dtsch. Verl. d. Wissenschaften. 1964. 220 p. B 14
- König, R.: Soziologische Orientierungen. Köln — Berlin. Kiepenheuer u. Witsch. 1965. 574 p. B 9, B 323,
- Lafargue, P.: Le droit à la paresse. Paris. Maspero. 1965. 78 p. (Bibliothèque socialiste 5.) B 10
- Lambert, W. W.—Lambert, W. L.: Social psychology. Englewood Cliffs, N. J.

1965. VIII, 120 p. (Prentice-Hall foundations of modern psychology series.) B 2
- Lapp, R. Eu.*: The new priesthood. The scientific elite and the uses of power. New York etc. Harper and Row. 1965. 254 p. B 3
- Laslett, P.*: The world we have lost. London. Methuen. 1965. XIV, 280 p. B 10
- Lasswell, T. E.*: Class and stratum. Boston etc. Mifflin. 1965. XIV, 497 p. B 323
- Lavrov, P. L.*: Filozofija i sociologija. Izbrannije proizvedenija. Tom 1—2. Moskva. Izdat. Mysl'. 1965. 2 db. (Filozofszkoe naszledie.) B 11, B 12, B 14, B 36, B 301
- Levada, Ju. A.*: Szocial'naja priroda religii. Moskva. Izdat. Nauka. 1965. 261 p. B 2, B 36
- Lewin, K.*: Feldtheorie in den Sozialwissenschaften. Bern—Stuttgart. Huber. 1963. 395 p. B 300
- Lippmann, W.*: Public opinion. New York. Macmillan. 1965. X, 272 p. B 323
- Lipset, S. M.*: The first new nation. The United States in historical and comparative perspective. New York. Basic Books. 1963. XV, 366 p. B 2/1
- Lipset, S. M.*: Soziologie der Demokratie. Neuwied a. Rh. Luchterhand. 1962. 388 p. (Soziologische Texte. Bd. 12.) B 323
- Logik der Sozialwissenschaften.* Hrsg. E. Topisch. 2. Aufl. Köln—Berlin. Kiepenheuer u. Witsch. 1965. 568 p. (Neue wissenschaftliche Bibliothek. 5. Soziologie.) B 2
- Lopreato, J.*: Vilfredo Pareto. New York. Crowell. 1965. X, 161 p. B 323
- Lorenz, K.*: Gesammelte Abhandlungen. Bd. 1—2. Über tierisches und menschliches Verhalten. Aus d. Werdegang d. Verhaltenslehre. München. 1966. 2 db. (Piper paperback.) B 10
- Löwenthal, L.*: Literatur und Gesellschaft. Das Buch in der Massenkultur. Neuwied a. Rh. Luchterhand. 1964. 281 p. (Soziologische Texte. Bd. 27.) B 323, B 894
- Luckmann, Th.*: Das Problem der Religion in der modernen Gesellschaft. Institution, Person und Weltanschauung. Freiburg i. B. Rombach. 1963. 83 p. (Soziologie.) B 10
- Lundberg, G. A.—Schrang, C. C.—Larsen, O. N.*: Sociology. 3. ed. New York etc. 1963. XII, 786 p. (Harper's social science.) B 10
- Maciver, R. M.*: Power transformed. The ageslow deliverance of the folk and now the potential deliverance of the nations from the rule of force. New York — London. Macmillan. 1964. 4, 244 p. B 2/1
- Maier, H.*: Soziologie der Päpste. Lehre und Wirkung der katholischen Sozialtheorie. Berlin. Akad. Verl. 1965. 327 p. (Deutsche Akad. d. Wissenschaften zu Berlin. Schriften des Inst. f. Wirtschaftswissenschaften 17.) B 10
- Mair, L.*: An introduction to social anthropology. Oxford. Clarendon Pr. 1965. 283 p. B 2
- Mair, L.*: New nations. London. Weidenfeld — Nicolson. 1963. 235 p. (The nature of human society.) D 1
- Man and his future.* A CIBA Foundation volume. Ed. G. Wolstenholme. Boston — Toronto. Little, Brown. 1963. VI, 409 p. B 5
- Man, science and society.* By G. Sahanzarov, V. Szuhodejev etc. Moscow. Progress Publ. 1965. 314 p. D 1
- Man, work, and society.* A reader in the sociology of occupations. Ed. S. Nosow etc. New York. Basic Publ. 1962. VIII, 612 p. B 12
- Mann, P. H.*: An approach to urban sociology. London. Routledge and Kegan Paul. 1965. VIII, 232 p. (International library of sociology and social reconstruction.) B 323
- Mannheim, K.*: Wissenssoziologie. Auswahl aus dem Werk. Berlin. Luchterhand. 1964. 750 p. (Soziologische Texte 28.) B 3, B 323
- Markszisizszko-leninszkaja filozofija i szociologija v SZSZSZR i evropejszkij szocialiszticeszkij sztrana.* Isztoriko-filozofszzkie ocserki. Red. M. T. Iovcsuk etc. Moskva. Izdat. Nauka. 1965. 549 p. B 2
- Mattai, G.*: Principi e questioni di morale sociale. 2. ed. Torino. Ed. Internazionale. 1964. 518 p. B 10
- Mead, M.*: Continuities in cultural evolution. New Haven — London. 1964. XX, 471 p. (Yale paperback 154.) B 323
- Der Mensch als soziales und personales Wesen.* Beiträge zu Begriff und Theorie der Sozialisation aus der Sicht von Soziologie, Psychologie, Arbeitswissenschaft, Medizin, Pädagogik, Sozialarbeit, Kriminologie, Politologie. Hrsg. G. Wurzbacher. Stuttgart. Verl. Enke. 1963. VIII, 261 p. B 323
- Merrill, F. E.*: Society and culture. An introduction to sociology. 3. ed. Englewood Cliffs, N. J. 1965. XVI, 618 p. (Prentice-Hall sociology series.) B 457
- Merton, R. K.*: On the shoulders of giants. A shandean postscript. New York — London. The Free Pr., Collier-Macmillan. 1965. IX, 289 p. B 323

- Metzger, A.*: Automation und Autonomie. Das Problem des freien Einzelnen im gegenwärtigen Zeitalter. Pfullingen. Neske. 1964. 61 p. (Opuscula aus Wissenschaft und Dichtung 17.) B 11
- Mills, C. W.*: White collar. The American middle classes. New York. Oxford Univ. Pr. 1962. XX, 287 p. B 14
- Mitscherlich, A.*: Auf dem Weg zur vaterlosen Gesellschaft. München. 1965. 498 p. (Sammlung Piper. Probleme und Ergebnisse der modernen Wissenschaft.) B 323
- Mitscherlich, A.*: Die Unwirklichkeit unserer Städte. Anstiftung zum Unfrieden. Frankfurt a. M. 1965. 160 p. (Edition Suhrkamp 123.) B 10
- Modelle für eine neue Welt.* Hrsg. R. Jungk etc. Unsere Welt 1985. Hundert Beiträge internationaler Wissenschaftler, Schriftsteller und Publizisten aus fünf Kontinenten. Sonderausg. München etc. Desch. 1964. 460 p. B 3
- Mühlmann W. E.*: Homo creator. Wiesbaden. Harrassowitz. 1962. VI, 481 p. B 10
- Müller, W.*: Gesellschaft und Fortschritt. Eine philosophische Untersuchung. Berlin. Dtsch. Verl. d. Wissensch. 1966. VI, 281 p. B 2
- Müller-Schwefe, H.—R.*: Technik als Bestimmung und Versuchung. Göttingen. Vandenhoeck u. Ruprecht. 1965. 64 p. (Kleine Vandenhoeck-Reihe 213.) B 3
- Myrdal, G.*: An American dilemma. New York etc. 1964. 2 db. Vol. 1. The Negro in a white nation. Vol. 2. The Negro social structure. (McGraw-Hill paperbacks. 44280—44281.) B 3
- Natural law and modern society.* Ed. J. Cogley etc. Cleveland — New York. The World Publ. 1963. 285 p. B 2
- The nature of human conflict.* Ed. E. B. MacNeil. Englewood Cliffs, N. J. Prentice-Hall. 1965. XVI, 315 p. B 323
- The new sociology.* Essays in social science and social theory in honor of C. Wright Mills. Ed. I. L. Horowitz. New York. Oxford Univ. Pr. 1964. XV, 512 p. B 323
- Newcomb, Th. M.—Turner, R. H.—Converse, Ph. E.*: Social psychology. The study of human interaction. New York etc. Holt, Rinehart and Winston. 1965. XII, 591 p. B 2
- Noelle, E.*: Umfragen in der Massengesellschaft. Reinbek bei Hamburg. 1965. 332 p. (Rowohlts deutsche Enzyklopädie. No. 177—178.) B 10
- Odum, H. W.*: Folk, region and society. Chapel Hill. Univ. of North Carolina Pr. 1964. 480 p. B 10
- Old societies and new States.* The quest for modernity in Asia and Africa. Ed. C. Geertz. New York — London. Free Pr., Collier-Macmillan. 1965. VIII, 310 p. B 10
- Packard, V.*: The pyramid climbers. London. Longmans, Green. 1963. X, 339 p. B 12
- Pareto and Mosca.* Ed. J. H. Meisel. Englewood Cliffs, N. J. Prentice-Hall. 1965. 184 p. (Makers of modern social science.) (Spectrum books 122.) B 10, B 323
- Pargun, B. D.*: Szocial'naja psichologija kak nauka. Leningrad. Univ. 1965. 208 p. B 2, B 3, B 10, B 11, B 36
- Perspectives in social psychology.* Ed. O. Klineberg etc. New York etc. Holt, Rinehart and Winston. 1965. VIII, 214 p. B 323
- Peterson, Th.—Jensen, J. W.—Rivers, W. L.*: The mass media and modern society. New York etc. Holt, Rinehart and Winston. 1965. VIII, 259 p. B 10, B 323
- Philippi, K.*: Die wesentliche und wirkliche Elite. Eine phänomenologisch-erkenntnistheoretische Begriffsanalyse. Diss. Stuttgart. Photo-Offsetdruck Illg. 1964. 159 p. B 11
- Philosophy, politics and society.* Ser. 2. Ed. P. Laslett etc. Oxford. Blackwell. 1964. X, 229 p. B 2, B 323
- Platte, H. K.*: Soziologie der Massenkommunikationsmittel. München — Basel. Reinhardt. 1965. 268 p. B 741/15
- Political systems and the distribution of power.* London. Tavistock. 1965. XLII, 142 p. (Assoc. of Social Anthropologists of the Commonwealth monographs 2.) B 323
- Porterfield, A. L.*: Cultures of violence. A study of the tragic man in society. Texas. Leo Pitoshman Foundation. 1965. IX, 337 p. B 323
- Probleme des Kulturwandels im 20. Jahrhundert.* Hrsg. Forschungsstelle f. Weltzivilisation. Freiburg etc. Herder. 1965. VII, 212 p. B 10
- Problems in social psychology.* Selected readings. Ed. C. W. Backman etc. New York etc. McGraw-Hill. 1966. XII, 481 p. B 300
- Process of aging.* Social and psychological perspectives. Ed. R. H. Williams etc. Vol. 1—2. New York. 1963. 2 db. (The Atherton Press behavioral science series.) B 323
- Przemiany spolenczne w Polsce Ludowej.* Red. A. Sarapata. Warszawa. Wyd. Nauk. 1965. 649 p. (Studia o polsce wspolczesnej.) B 12
- Pulzer, P. G. J.*: The rise of political anti-semitism in Germany and Austria.

- New York etc. Wiley. 1964. XIV, 364 p. (New dimensions in history. Essays in comparative history.) B 318
- Ranulf, S.: Moral indignation and middle class psychology. A sociological study. New York. Schocken Books. 1964. XIII, 204 p. B 10
- Reader in public opinion and communication. Ed. B. Berelson etc. 2. ed. New York — London. The Free Pr., Collier-Macmillan. 1966. IX, 788 p. B 323
- Readings in social psychology. 3. ed. Ed. E. E. Maccoby etc. London. Methuen. 1966. XI, 674 p. P 2
- Recherches en matière de relations raciales. Recueil d'articles extraits de la Revue Internationale des Sciences Sociales. Paris. UNESCO. 1966. 286 p. (Études sociales d'actualité 2.) B 10
- Reissman, L.: The urban process. Cities in industrial societies. New York — London. The Free Pr., Collier-Macmillan. 1964. XIV, 254 p. B 323
- Religion, culture and society. Ed. L. Schneider. New York etc. Wiley. 1964. XVII, 663 p. B 10, B 323
- Religionssociologie. Hrsg. F. Fürstenberg. Neuwied a. Rh. Luchterhand. 1964. 463 p. (Soziologische Texte 19.) B 323
- Religiöser Pluralismus und Gesellschaftsstruktur. Hrsg. J. Matthes. Köln — Opladen. Westdtsh. Verl. 1965. 249 p. (Internationales Jahrbuch für Religionssoziologie 1.) Angol cikkek is. B 323
- Rempel, W. F.: The role of value in Karl Mannheim's Sociology of knowledge. London etc. Mouton. 1965. 125 p. (Studies in philosophy 7.) B 2
- Riesman, D.: Faces in the crowd. Individual studies in character and politics. New Haven — London. Yale Univ. Pr. 1965. XVIII, 634 p. B 10
- Rivers, W. L.: The mass media. Reporting, writing, editing. New York etc. Harper and Row. 1964. VIII, 531 p. B 1136
- Role theory: concepts and research. Ed. B. J. Biddle etc. New York etc. Wiley. 1966. XIV, 453 p. B 300
- Romano, S. F.: Breve storia della burocrazia dell'antichità all'età contemporanea. Bologna. 1965. 209 p. (Universale Cappelli 100.) B 10
- Runciman, W. G.: Relative deprivation and social justice. A study of attitudes to social inequality in twentieth-century England. London. Routledge and Kegan Paul. 1966. XIV, 338 p. (Reports of the Inst. of Community Studies. No. 13.) B 10, B 323
- Sampson, A.: Wer regiert England? Anatomie einer Führungsschicht. München. Piper. 1963. 580 p. B 323
- Science and society. Ed. N. Kaplan. Chicago. 1965. IX, 615 p. (Rand McNally Sociology series.) B 3
- Science as a cultural force. Ed. H. Woolf. Baltimore, Md. Hopkins Pr. 1964. VIII, 110 p. B 10
- The science of human communication. New directions and new finding in communication research. Ed. W. Schramm. New York — London. Basic Books. 1965. VIII, 158 p. B 10
- Schischkoff, G.: Die gesteuerte Vermassung. Ein sozialphilosophischer Beitrag zur Zeitkritik. Meisenheim am Glan. Hain. 1964. 253 p. B 2/72
- Secord, P. F.—Backman, C. W.: Social psychology. New York etc McGraw-Hill. 1964. 659 p. B 722
- Sentiment national en Allemagne et en Belgique (XIX—XX. siècles.) Colloque des 25—26 avril 1963. Liège. Inst. de Sociologie de l'Univ. Libre de Bruxelles. 1964. 203 p. (Collection du Centre Nat. d'Etude des Problèmes de Sociologie et d'Economie Européennes.) B 2
- Sherif, M.—Hovland, C. I.: Social judgment. Assimilation and contrast effects in communication and attitude change. 1961. New Haven — London. Yale Univ. Pr. 1965. XII, 218 p. (Yale studies in attitude and communication. No. 4.) (The Yale paperbounds, 150.) B 10
- Silberman, C. E.: Crisis in black and white. London. Cape. 1965. XII, 370 p. B 323
- Georg Simmel. Ed. L. A. Coser. Englewood Cliffs, N. J. Prentice-Hall. 1965. VI, 184 p. (Makers of modern social science.) (A Spectrum book.) B 32
- Social change and economic development. Ed. J. Meynaud. Paris. UNESCO. 1963. 210 p. (Klny. Internat. Soc. Science Bull.) B 4, B 323
- La società italiana. Atti del 2. Convegno Nazionale di Studio della Democrazia Cristiana, S. Pellegrino Terme. 29. sett. — 2. ott. 1962. Roma. Ed. Cinque Lune. 1963. 613 p. B 2
- Society and science. Ed. M. Goldsmith etc. New York. Simon and Schuster. 1965. 236 p. B 3
- Sociology and history. Ed. W. J. Cahnman etc. New York — London. The Free Pr., Collier-Macmillan. 1964. XIX, 596 p. B 323
- Sociologiczne problemy miasta polskiego. Red. S. Nowakowski. Warszawa. Wyd. Nauk. 1964. 418 p. Angol, orosz kiv. B 9
- Sorokin, P. A.: Sociocultural causality, space, time. A study of referential principles of sociology and social science. New York. Russell and Russell.

1964. IX, 246 p. (Durke University sociological series.) B 3
- Soziologie und Praxis.* Beiträge zur Entwicklung der marxistischen Soziologie. Hrsg. G. Bohring etc. Berlin. Dietz. 1965. 284 p. B 2, B 9, B 10, B 12, B 14, B 304
- Soziologische und psychologische Erfahrungen aus Forschung und Praxis.* Aufsatzsammlung. Zgest. G. Muller. Berlin. Verl. Die Wirtschaft. 1965. 220 p. B 2, B 304
- Spindler, G. D.:* Education and culture. Anthropological approaches. New York etc. Holt, Rinehardt and Winston. 1965. XX, 571 p. P 3
- Stackelberg, K. G. v.:* „Alle Kreter lügen“. Vorurteile über Menschen und Völker. Düsseldorf — Wien. Econ. Verl. 1965. 212 p. B 10
- Stark, W.:* The fundamental forms of social thought. New York. Fordham Univ. Pr. 1963. VIII, 270 p. B 2
- Szemenov, Ju. N.:* Obscsesztvennij progress i szocial'naja filosofija szovremennoj burzsuaizii. Kriticeseszkij ocserk amerikanskikh i angliszkikh teorii. Moszkva. Izdat. Nauka. 1965. 296 p. B 14, M 1
- Szleszarev, G. A.:* Metodologija sociologiceszkogo isszledovanija problem narodonaszelenija SZSZSZR. Moszkva. Izdat. Müszl'. 1965. 156 p. B 3, B 9
- Szociologija szegodnja.* Problemü i perspektivü. Ed. R. K. Merton etc. Moszkva. Izdat. Progresssz. 1965. 685 p. B 11, B 36, B 304
- Szovremennij kapitalizm i burzsuaznaja szociologija.* Red. L. V. Blinnikov. Moszkva. Izdat. Müszl'. 1965. 355 p. B 300
- Toby, J.:* Contemporary society. Social process and social structure in urban industrial societies. New York etc. Wiley. 1964. 598 p. B 323, D 1
- [*Uledov*] *Uledov, A. K.:* Die öffentliche Meinung. Eine Studie zum geistigen Leben der sozialistischen Gesellschaft. Berlin. Dtsch. Verl. d. Wissensch. 1964. 226 p. B 11
- Values and ideals of American youth.* Ed. E. Ginzberg. New York — London. Columbia Univ. Pr. 1964. X, 338 p. B 1136
- Verhandlungen des vierzehnten Deutschen Soziologentages vom 20. bis 24. Mai 1959 in Berlin.* 2. Aufl. Stuttgart. Verl. Enke. 1966. VIII, 249 p. (Soziologie und moderne Gesellschaft.) B 323
- Volkov, Ju. E.:* Tak rozdaetszja kommuniszticeszkoe szamoupravlenie. Opüt konkretno-szociologiceszkogo isszledovanija. Moszkva. Izdat. Müszl'. 1965. 238 p. (Szociologija i szisz'n.) B 8
- Vukosavljevic, S. V.:* Istorija seljačkog društva. Histoire de la société paysanne. Tom. 2. Sociologija stanovanja. Beograd. Naučno Delo. 1965. VII, 426 p. (Srpska Akademija Nauka i Umetnosti. Posebna izd. 390. Odeljenje društvenih nauka 51.) B 1
- Weber, M.:* Soziologie. Weltgeschichtliche Analysen. Politik. 3. durchges. u. erg. Aufl. Stuttgart. 1964. XXXVI, 582 p. (Kröners Taschenausgabe. 229.) Sz 1
- West, J. F.:* The great intellectual revolution. London. Murray. 1965. VIII, 132 p. B 10
- Wiatr, J. J.* Sociologia zaangażowana. Szkice o socjologii i polityce. Warszawa. Ksiazka i Wiedza. 1965. 209 p. B 9
- Wiese, L. von:* Der Mensch als Mitmensch. Bern — München. Francke. 1964. 91 p. (Dalp-Taschenbücher. Bd. 347.) B 323
- Wirth, L.:* On cities and social life. Selected papers. Chicago — London. The Univ. of Chicago Pr. 1964. XXX, 350 p. (Phoenix books. 172.) (The heritage of sociology.) B 323
- Wössner, J.:* Sozialnatur und Sozialstruktur. Studien der Entfremdung der Menschen. Berlin. Duncker u. Humblot. 1965. 110 p. (Soziologische Schriften 4.) B 10
- Zamoskin, Ju. A.:* Krizisz burzsuaznogo individualizma i licsnoszt'. Szociologiceszkij analiz nekotorüh tendencij v obscsesztvennoj psziologii SZSA. Moszkva. Izdat. Nauka. 1966. 327 p. B 3
- Znaniecki, F.:* Social relations and social roles. The unfinished systematic sociology. San Francisco, Calif. 1965. XXVII, 372 p. (Chandler publications in anthropology and sociology.) B 323
- Znaniecki, F.:* The social role of the man of knowledge. New York. Octagon Books. 1965. 212 p. B 3
- Zur Kritik der bürgerlichen Soziologie in Westdeutschland.* Hrsg. K. Braunreuther. Berlin. Dtsch. Verl. d. Wissensch. 1962. 178 p. (Taschenbuchreihe Unser Weltbild. Bd. 27.) B 11

A jegyzék kódjeleinek (a könyvek könyvtári lelőhelyének) feloldása

- B 1 Országos Széchényi Könyvtár. Bp. V. Múzeum krt. 14–16.
 B 2 Eötvös Loránd Tudományegyetem. Egyetemi Könyvtár. Bp. V. Károlyi M. u. 10.
 B 2/1 Eötvös Loránd Tudományegyetem. Állam- és Jogtudományi Kar Könyvtára. Államjogi Tanszék. Bp. V. Egyetem tér 1–3.
 B 2/45 Eötvös Loránd Tudományegyetem. Matematikai Intézet. Bp. VIII. Múzeum krt. 6–8.
 B 2/66 Eötvös Loránd Tudományegyetem. Olasz Nyelv és Irodalom Tanszék. Bp. V. Pesti Barnabás u. 1.
 B 2/72 Eötvös Loránd Tudományegyetem. Filozófiai Tanszék. Bp. V. Pesti Barnabás u. 1.
 B 2/89 Eötvös Loránd Tudományegyetem. Jogi Kari Könyvtár. Bp. V. Egyetem tér 1–3.
 B 3 Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. Bp. V. Akadémia u. 2.
 B 4 Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ. Bp. VIII. Múzeum u. 17.
 B 5 Országos Mezőgazdasági Könyvtár és Dokumentációs Központ. Bp. I. Attila u. 53.
 B 7 Országos Pedagógiai Könyvtár. Bp. V. Szalay u. 10–14.
 B 8 Országgyűlési Könyvtár. Bp. V. Kossuth Lajos tér 1–3.
 B 9 Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára. Bp. II. Keleti Károly u. 5–7.
 B 10 Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Bp. VIII. Szabó Ervin tér 1.
 B 11 Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtára. Bp. XI. Budafoki út 4.
 B 12 Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Központi Könyvtára. IX. Dimitrov tér 8.
 B 14 Gorkij Könyvtár. Bp. V. Molnár u. 11.
 B 32 Magyar Tudományos Akadémia Automatizálási Kutató Intézet. Bp. XI. Kende u. 17.
 B 36 Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai Intézete. Bp. V. Nádor u. 18.
 B 41 Agrárgazdasági Kutató Intézet. Bp. VI. Népköztársaság útja 62.
 B 300 Magyar Tudományos Akadémia Pszichológiai Intézete. Bp. VI. Szondy u. 83–85.
 B 301 Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete. (Eötvös Könyvtár.) Bp. XI. Ménási út 11–13.
 B 304 Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézete. Bp. V. Nádor u. 7.
 B 305 Magyar Tudományos Akadémia Központi Fizikai Kutató Intézete. Bp. XII. Konkoly Thege u.
 B 307 Magyar Tudományos Akadémia Matematikai Kutató Intézete. Bp. V. Reáltanoda u. 13–15.
 B 318 Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézet. Bp. I. Uri u. 51–53.
 B 322 Magyar Tudományos Akadémia Bartók Archivum. Bp. I. Országház u. 9.
 B 323 Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutató Csoport. Bp. I. Uri u. 49.
 B 327 Magyar Tudományos Akadémia Afro-Ázsiai Kutató Csoport. Bp. IX. Dimitrov tér 8.
 B 457 KGM Ipargazdasági és Üzemszervezési Intézet. Bp. I. Krisztina krt. 55.
 B 573 Országos Pedagógiai Intézet Könyvtára. Bp. VII. Gorkij fasor 17–21.
 B 585 Országos Kriminálisztikai Intézet. Bp. XII. Maros u. 6/a.
 B 646 Magyar Iparművészeti Főiskola Könyvtára. Bp. XII. Zugligeti út 11–25.
 B 722 Mezőgazdasági Könyv és Folyóirat Kiadó. Bp. V. Báthory u. 10.
 B 741/15 KGM Műszaki Tájékoztató és Propaganda Intézet Szakkönyvtára. Bp. V. Szabadság tér 5–6.
 B 776 Műszeripari Kutató Intézet. Bp. XIII. Véső u. 3.
 B 877 Párttörténeti Intézet. Bp. V. Alkotmány u. 2.
 B 894 Petőfi Irodalmi Múzeum. Bp. V. Károlyi M. u. 16.
 B 1050 Gondolat Könyvkiadó. Bp. VIII. Bródy Sándor u. 16.
 B 1075 Villamosipari Kutató Intézet. Bp. XV. Cserevenka M. u. 86.
 B 1091 Zrínyi Miklós Katonai Akadémia Tudományos Könyvtára. Bp. X. Hungária krt. 9–11.
 B 1136 Magyar Rádió és Televízió. Bp. VIII. Bródy Sándor u. 5–7.

- D 1 Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára. Debrecen.
M 1 Nehézipari Műszaki Egyetem. Miskolc. Egyetemváros.
M 2 Megyei Könyvtár. Miskolc. Szabadság tér 3.
P 1 Pécsi Egyetemi Könyvtár. Pécs. Leonárdo da Vinci u. 13.
P 1/1 Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar. Történeti Tanszék. Pécs.
P 2 Tanárképző Főiskola. Pécs.
P 3 Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézete. Pécs. Kulich Gyula u. 22.
Sz 1 József Attila Tudományegyetem. Szeged. Dugonics tér 13.

Csillag Lászlóné